

T R A K Y A Ü N İ V E R S İ T E S İ

İKTİSADİ VE İDARİ
BİLİMLER FAKÜLTESİ
E-DERGİ

E-JOURNAL OF THE
FACULTY OF ECONOMICS
AND ADMINISTRATIVE
SCIENCES

A R A L I K
2 0 2 3

CİLT / VOLUME 12
SAYI / ISSUE 2

e-ISSN 2147-2483

TRAKYA UNIVERSITY
E-JOURNAL OF THE FACULTY OF ECONOMICS AND
ADMINISTRATIVE SCIENCES

CİLT:12
SAYI:2
ARALIK 2023

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
E-DERGİ

VOLUME: 12
ISSUE:2
DECEMBER 2023

TRDİZİN DOAJ

ISSN:2147-2483

Owner / Dergi Sahibi

BEHALF OF TRAKYA UNIVERSITY FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCE / TRAKYA
ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ ADINA

PROF. DR. AYHAN GENÇLER

Editorial Board / Editörler Kurulu

Editor / Editör

DR. ÖĞR. ÜYESİ CANER EKİZCELEROĞLU / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

Assistant Editor / Editör Yardımcısı

DR. ÖĞRETİM GÖREVLİSİ TOLGA ERDOĞAN / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

ARŞ. GÖR. METEHAN KAPLAN / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

Field Editors / Alan Editörleri

DOÇ. DR. BERNA HIZARCI BEŞER / DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. İLKNUR BİLGİN / HAKKARİ ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. YASİN ÇAKIREL / KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. DİDEM SAYGIN / ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ TOGAN KARATAŞ / MARMARA ÜNİVERSİTESİ

Language Editors / Dil Editörleri

DOÇ. DR. İLKER TOSUN / KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞRETİM GÖREVLİSİ FATMA ÖZKAN / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞRETİM GÖREVLİSİ ÖZGE İŞBECER / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

Layout Editor / Mizanpaj Editörü

DR. ÖĞRETİM GÖREVLİSİ TOLGA ERDOĞAN / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

Statistic Editor / İstatistik Editörü

PROF. DR. SELAY GİRAY YAKUT / MARMARA ÜNİVERSİTESİ

Publication Board / Dergi Yayın Kurulu

Chairman / Başkan

PROF. DR. AYHAN GENÇLER

Members / Üyeler

PROF. DR. KIYMET ÇALİYURT / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. ADİL OĞUZHAN / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. M. ENGİN SANAL / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. Umut AKDUĞAN / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. NURAL YILDIZ / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ LEVENT ÖZKAN / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

Address / İletişim Adresi

T.C. TRAKYA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE BİLİMLER FAKÜLTESİ BALKAN YERLEŞKESİ
EDİRNE/TÜRKİYE

TEL: 0284 235 71 51 -52

FAKS: 0284 235 73 63-18 57

Advisory and Scientific Committee / Danışma ve Bilim Kurulu

PROF. DR. SÜLEYMAN ÖZDEMİR
BANDIRMA ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. SUDİ APAK
ESEN YURT ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. ABDURAHMAN BENLİ
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. ABDÜLKADİR ŞENKAL
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. SADI UZUNOĞLU
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. CÜNEYT AKALIN
AREL ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. GAMZE YÜCESAN ÖZDEMİR
ANKARA ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. SİNAN ÜNSAR
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. NURCAN METİN
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. CANAN ÇETİN
MARMARA ÜNİVERSİTESİ'NDEN EMEKLİ

PROF. DR. O. MURAT KOÇTÜRK
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. AYŞE AKYOL
AREL ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. LEVENT ÜRER
İSTİNYE ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. BÜNYAMİN BACAK
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. ATA YAKUP KAPTAN
SAMSUN ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. ERCAN SARIDOĞAN
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. KAMİL ORHAN
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. BİLGE ACAR BOLAT
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. ERSİN KAVİ
YALOVA ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ HAMİDE TACİR
KADİR HAS ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ ONUR DİKMENLİ
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ AYNUR ACER
AREL ÜNİVERSİTESİ

DR. SERDAR GÖCEN
OSMANIYE KORKUT ATA ÜNİVERSİTESİ

Our Referees in This Issue / Bu Sayıdaki Hakemlerimiz

PROF. DR. EMRAH İSMAİL ÇEVİK / TEKİRDAĞ NAMIK KEMAL ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. FIRAT PURTAŞ / ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. KAMER KASIM / BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. AHMET OĞUZ AKGÜNEŞ / KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. ARZU TAY BAYRAMOĞLU / ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. AYŞEGÜL İŞCANOĞLU ÇEKİÇ / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. FATİH KONAK / HİTİT ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. GÖKHAN ALBAYRAK / KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. SAFFET AKDAĞ / TARSUS ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ ADNAN SEYAZ / KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ EMRE ÇEVİK / KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ ERDEM ÖZKAN / İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ GÜNAY KURTULDU / KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ HAVVA GÜLTEKİN / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ HULUSİ EKBER KAYA / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ MUSTAFA ORHAN ÖZER / ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ SALİH ZİYA KUTLU / ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

ARŞ. GÖR. DR. EMİRHAN KAYA / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

149-167

Rengül Ekizceleroğlu, Búřrahan Altun

Adil yargılanma hakkı bağlamında hukuka aykırı delil

Unlawful evidence in the context of the right to a fair trial

168-182

Osman Ercan

Macar dış politikasında çeşitlendirme arayışı: Macaristan'ın 'Doğu Açılımı' ve Türk Devletleri

The quest for diversification in Hungarian foreign policy: Hungary's 'Eastern Opening' and the Turkic States

183-202

Volkan Dayan, Serdar Erdoğan

The relationship between the purchasing managers' index (PMI) with economic and financial indicators in Turkey: a var analysis

Satın alma yöneticileri endeksinin (PMI) ekonomik ve finansal endekslerle ilişkisinin Türkiye için var analizi

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

203 - 228

Abdullah Kılıçarslan

Büyüyen şirketler hisse senedi fonu endeksinde işlem gören şirketlerin finansal performans analizi

Financial performance analysis of the companies listed in the growing stock fund index

229 - 248

Ferda Abiç, Mustafa Turgut Demirtepe

Asean'ın Myanmar açmazı: ideallerin gerçeklerle yüzleşmesi

Asean's Myanmar dilemma: ideals confront realities

249 - 269

İsmail Gökhan Cıntamür

Understanding the role of self-esteem and fear of negative evaluation in impulsive and compulsive buying

Öz saygi ve olumsuz değerlendirilme korkusunun dürtüsel ve kompulsif satın almaki rolünün anlaşılması

Adil yargılanma hakkı bağlamında hukuka aykırı delil

Unlawful evidence in the context of the right to a fair trial

RENGÜL EKİZCELEROĞLU¹ , BÜŞRAHAN ALTUN²

ÖZ

Adil yargılanma hakkı hem Türkiye’de hem de dünyada ülkelerin yargı erkinin en çok eleştiriye maruz bırakıldığı, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin (AİHS) 6. maddesinde güvence altına alınmış oldukça kapsamlı bir haktır. Bu hak, soruşturma aşamasından başlayarak olağan ve olağanüstü kanun yolları dâhil kovuşturma aşamasının sonuna kadar tüm yargılama sürecini kapsamaktadır. Adil yargılanma hakkı sadece ceza hukukuna özgü değildir. Bu hak, hukuk yargılaması ve idari soruşturmalar ile disiplin organları tarafından yapılan işlemleri de güvence altına alır. Hukuka aykırı delillerin adil yargılanma hakkı yönünden değerlendirilmesini amaçlayan bu çalışmada, hukuka aykırı delillerin yargılamada kullanılması konusu insan hakları hukuku yanında ceza hukuku yönünden de incelenmektedir. Çalışmada adil yargılanma hakkı ve “hukuka aykırı delil” konusu ulusal mevzuat ve AİHS hükümleri ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) içtihatları yönünden incelenmektedir. Ayrıca hukuka aykırı delil kullanımı bakımından AİHM’nin oldukça tartışılan Gäfgen - Almanya kararı değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Adil Yargılanma Hakkı, Hukuka Aykırı Delil, Gäfgen - Almanya.

Jel Sınıflaması: K38, K14.

ABSTRACT

The right to a fair trial for which the judiciary is mostly criticized both in Türkiye and in the world countries is a very comprehensive right guaranteed in Article 6 of the European Convention on Human Rights (ECHR). This right covers the entire trial process, starting from the investigation stage till the end of the prosecution stage, including ordinary and extraordinary legal remedies. The right to a fair trial is not unique to criminal law. This right also guarantees legal proceedings and administrative investigations and actions carried out by disciplinary bodies. In this study, which aims to evaluate unlawful evidence in terms of the right to a fair trial, the issue of using unlawful evidence in the trial is examined in terms of criminal law as well as human rights law. In the study, the right to a fair trial and “unlawful evidence” are examined in terms of national legislation, ECHR provisions and the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR). In addition, the highly controversial Gäfgen v. Germany decision of the ECtHR is evaluated in terms of the use of unlawful evidence.

Keywords: Right to a Fair Trial, Unlawful Evidence, Gäfgen - Germany.

Jel Classification: K38, K14.

DOI: 10.47934/tife.12.02.01

1. Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Edirne.
2. Yüksek Lisans Öğrencisi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

CORRESPONDING AUTHOR / SORUMLU YAZAR
Rengül Ekizceleroğlu, Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Edirne.
E-mail: rengulekizceleroğlu@trakya.edu.tr

Submitted / Başvuru: 12.01.2023

Accepted / Kabul: 28.04.2023

Citation / Atf: Ekizceleroğlu, R. ve Altun, B. (2023). Adil yargılanma hakkı bağlamında hukuka aykırı delil. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi e-Dergi*, 12(2), 149-167, <https://doi.org/10.47934/tife.12.02.01>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

1. Giriş

Devletler kamu yararı güden örgütler olarak toplum güvenliğini sağlamak ve bunu sürdürmekle yükümlüdür. Kamu düzenini sağlamak için suçla mücadele etmek ve yeri geldiğinde suçluları etkin şekilde cezalandırmak devletlerin bu yükümlülüğünden doğar. Ancak suçluların cezalandırılması elbette hukuk kuralları çerçevesinde olmak zorundadır. Devletlerin maddi gerçeğin ortaya çıkarılması amacıyla gerçekleştirdikleri ceza muhakemesinde sanık da dahil olmak üzere muhakemeye katılan tüm tarafların hakları korunmalıdır. Hukuk devletinin gereklerinden biri de devletin suçla mücadelesini insan haklarını ihlal etmeden yürütmesi ve yargılamanın adil şekilde gerçekleştirilmesidir.

Yargılamada kullanılan delillerin hukuka uygun olması yargılamanın adil şekilde gerçekleşmesi için şüphesiz büyük önem taşımaktadır. Hukuka aykırı delillerin yargılamada kullanılıp kullanılmayacağı hususu doktrinde ve AİHM kararlarında tartışmalı bir konudur. Prensip olarak hukuka aykırı delillerin yargılamada kullanılması doğru bulunmamakla birlikte, maddi gerçeğin ortaya çıkarılmasının her şeyden daha önemli olduğu görüşü tartışmaya eklendiğinde bu prensipten uzaklaşılabilirliği görülmektedir. Bu hususta uluslararası bir standart bulunmadığı gibi AİHM de etkin bir içtihat oluşturabilmiş değildir. Bu çalışmada adil yargılanma hakkı hukuka aykırı delil bağlamında Türk mevzuatı ve AİHS hükümleri ile AİHM içtihatları kapsamında incelenmektedir. Ayrıca bu iki husus konusunda AİHM'nin görüşünü ortaya koyan tartışmalı Gäfgen/Almanya kararı AİHS'nin 3. ve 6. maddeleri yönüyle değerlendirilmektedir.

2. Adil Yargılanma Hakkı

Adil yargılanma hakkı, yargılamanın başından sonuna kadar tüm süreçlerinde kullanılan delillerin hukuka uygunluğu, mahkemelerin tarafsızlığı ve bağımsızlığı, yargılamanın makul sürede tamamlanması gibi çeşitli ilkeleri bünyesinde barındırır. Bu nedenle de adil yargılanma hakkının tüm unsurlarını içeren bir tanımını yapmak oldukça güçtür.

Adil yargılanma hakkının fiilen bulunmadığı bir devletin hukuk devleti olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Nitekim bu önemine binaen devletler adil yargılanma hakkına ilişkin kanuni düzenlemeler yapmanın yanında, bu hakka çoğunlukla anayasalarında da yer vermektedir. Kaldı ki bu hak mevzuatta açıkça düzenlenmemiş olsaydı bile, hukuk devleti olmanın gereği olarak hak kapsamındakilerin korunuyor olması gerekir.

Sencer (2013: 112) adil yargılanma hakkını devletin yasama, yürütme ve yargı erklerini de bağlayan temel bir hukuk kuralı olarak ifade etmektedir. Zira devlet, adil yargılanma hakkını sağlayabilmek için ceza hukuku ve ceza muhakemesi hukuku ilkeleri ile hukukun temel ilkelerine uygun normlar oluşturmak ve bu normlar doğrultusunda yargılama yapmak ve icrai faaliyetlerini de yine bu normlara uygun şekilde gerçekleştirmek zorundadır.

Adil yargılanma hakkı, AİHS kapsamında güvence altına alınmış birçok hakla bağlantılı olduğu gibi adil yargılanma hakkının sağlanmadığı bir durumda diğer korumaların kişilere sağlanması pek mümkün gözükmemektedir. Örneğin, AİHS'nin 5. maddesinin güvence altına aldığı *özgürlük ve güvenlik hakkının* gerçekleştirilmesi ancak adil yargılanma hakkının mevcut olması ile mümkündür. Adil yargılanma hakkının güvence altına alınmadığı bir devlette Sözleşme'nin teminat altına aldığı birçok hak görünürde korunan soyut bir güvenceden ibaret olacaktır. Ayrıca, yargılama sürecinde çeşitli hak ihlallerinin mevcudiyeti ve yargılamanın adil şekilde gerçekleşmemesi halinde sonuç ne kadar adil olursa olsun toplumda hukuk devletine olan güven duygusu zedelenecektir. Ancak gerek AİHM'nin adil yargılanma hakkına ilişkin bazı hususlarda içtihat oluşturamamış olması

gerekse de ülkeler arası mevzuat ve uygulama farklılıkları nedeniyle bu hakkın ihlal edildiği durumlar ortaya çıkabilmektedir.

2.1. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde Adil Yargılanma Hakkı

Adil yargılanma hakkının temellerinin İngiltere'de 1215 yılında kabul edilen ve *Büyük Özgürlükler Sözleşmesi* olarak bilinen *Magna Carta Libertatum*'a kadar dayandığı kabul edilmektedir (Başçı, 2020: 233). Gerçekten de Magna Carta'nın 39. maddesi incelendiğinde adil yargılanma hakkına dair düzenlemelerin yer aldığı görülmektedir. Buna göre: "Hiçbir özgür insan ülkenin kanunları kapsamında yargılanmadan tutuklanamaz, hapsedilemez, mülkiyet hakkından yoksun bırakılamaz, yasadışı ilan edilemez ya da sürgüne gönderilemez..." (British Library, 2014). Bu hükümler adil yargılanma hakkına ilişkin olarak günümüzdeki kadar gelişmiş ve ayrıntılı olmasa da dönemin koşullarına göre oldukça ileri seviyede olup, adil yargılanma hakkının hukuksal olarak tanınmaya başlanması anlamında büyük önem taşımaktadır.

20. yüzyılda yaşanan iki büyük Dünya Savaşının getirdiği yıkım hem bireyler hem de devletlerce insan haklarının öneminin anlaşılması ve bu hususta birtakım arayışlara girilmesine vesile olmuştur. Nitekim Birleşmiş Milletler'in (BM) kurulmasının sebeplerinden biri de bu arayış olmuştur. BM'nin insan haklarının evrenselleşmesi yolundaki ilk önemli girişimi 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin ilanıdır (Sencer, 2013: 110-111). Bildirge'nin 10. maddesinde açıkça 'adil yargılanma hakkı' kelimesi kullanılsa da herkesin hak ve ödevleriyle, kendisine yöneltilen suçlamaların saptanmasına yönelik davalarda bağımsız ve tarafsız bir mahkeme önünde, açık ve adil şekilde yargılanma hakkına sahip olduğu hüküm altına alınmıştır (United Nations - OHCHR, 1948).

Benzer şekilde AİHS de 6/1. maddesinde "Herkes davasının, medeni hak ve yükümlülükleriyle ilgili uyuşmazlıklar ya da cezai alanda kendisine yöneltilen suçlamaların esası konusunda karar verecek olan, yasayla kurulmuş, bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından, kamuya açık olarak ve makul bir süre içinde görülmesini isteme hakkına sahiptir" denilerek, hukuk ve ceza yargılaması ayırt edilmeksizin genel olarak adil yargılanma hakkının ilkelerinden bahsedilmiştir. Maddenin devamında ise toplum içinde ahlak, ulusal güvenlik, kamu düzeni, küçüklerin çıkarları, özel hayatın gizliliği gibi hususların varlığı halinde kapalı yargılama yapılabileceği öngörülmektedir. Özetle, adil yargılanma hakkının en önemli hukuksal dayanaklarından biri olan bu maddede hiçbir ayrıma gidilmeksizin yargılama sürecine ilişkin mahkemelerin bağımsızlığı ve tarafsızlığı, aleni yargılama ve istisnai durumlarda kapalı yargılama, makul sürede yargılanma ve tabii hâkim ilkeleri sayılmıştır (ECHR, 2023).

Adil yargılanma sadece AİHS'nin 6. maddesinde açıkça zikredilenlerden ibaret değildir. Bu hak zımni olarak birçok hakkı daha bünyesinde barındırmaktadır. Yukarıda belirtilen açık düzenlemenin dışında, silahların eşitliği ilkesi, mahkemeye ulaşma hakkı, duruşmada hazır bulunma hakkı, susma hakkı, kendi aleyhine delil sunmaya zorlanmama hakkı ve gerekçeli karar hakkı gibi haklar da adil yargılanma hakkı kapsamındadır (Turan, 2009: 216). Belirtilen bu ilke ve haklar AİHS gibi diğer pek çok kişi hak ve hürriyetleri ile ilgili uluslararası sözleşmede de açıkça yer almamaktadır. Örneğin BM'nin Medenî ve Siyasî Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmesi'nin 9. ve 14. maddeleri (United Nations – OHCHR, 1966) ile Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nın (EU, 2000) 47. maddeleri doğrudan ya da dolaylı olarak adil yargılanma hakkı ile ilgili olsa da adı geçen ilkeler bu metinlerde de tek tek sayılmamaktadır. Bu hak ve ilkeler adil yargılanma hakkının mahkemelerce yorumlanması ile ortaya konmaktadır.

AİHS'nin 6. maddesinin ikinci ve üçüncü fıkraları ise ceza hukukuna ilişkin esasları belirlemiştir. İkinci fıkra masumiyet karinesini düzenlemişken; üçüncü fıkra ise suçlama hakkında bilgilendirilme hakkı, bizzat savunma veya müdafinin yardımından yararlanma hakkı, tanık dinletmede hak eşitliği, tanığı sorgulama hakkı ve ücretsiz tercüman hakkı gibi haklara yer verilmiştir. Ancak 6. maddede sayılanlar hakkın kapsamını tam ve eksiksiz olarak yansıtmamaktadır. Zira adil yargılanma hakkına ilişkin esasları tek tek saymak hakkın niteliği gereği mümkün değildir. Nitekim hem hukuk hem de ceza yargılamasında somut olayın özelliklerine göre Mahkeme içtihatlarıyla adil yargılanma hakkının kapsamının genişletilmesi mümkündür.

Adil yargılanma hakkının kapsamının mahkeme içtihatlarıyla genişletilmesine dair bir örnek olarak AİHM'nin *Sadak ve Diğerleri - Türkiye davası* (2001: 6-8) gösterilebilir. AİHM bu davada, Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nde (DGM) asker kökenli hakimlerin bulunması ve bu mahkeme hakimlerinin sicil, terfi ve atamalarında yürütmenin ve ordunun yetkileri nedeniyle tarafsız ve bağımsız olmadıkları tespitini yinelemiş, bu durumun adil yargılanma hakkını ihlal ettiği yönünde önceki görüşünü tekrar etmiştir. Mahkeme ayrıca başvurucuların mahkeme sürecinde suçlamaların niteliğinin değişmesi ve yeni suçlamaya karşı savunma yapabilmek için ek süre istemlerinin DGM'ce kabul edilmemesini, AİHS'nin adil yargılanmaya ilişkin 6. maddesinin ihlali olarak kabul etmiştir. AİHM bu kararında davacı tarafların suçlama ile ilgili yeterince bilgilendirilmedikleri yönündeki itirazlarını haklı bularak, suçlama hakkında bilgilendirmenin kapsamını genişletmiş; davacılara sadece suçlamanın ne olduğunun bildirilmesinin yeterli olmadığını, suçlamanın temeli olan fiillerin hukuki nitelemesinin ne olarak yapıldığının da bildirilmesi gerektiğini belirtmiştir.

AİHM'nin resmi internet sitesinde yapılan araştırmada Mahkeme'nin karar sayıları karşılaştırdığında en fazla ihlal kararı verilen Sözleşme maddesinin adil yargılanma hakkına ilişkin 6. madde olduğu görülmektedir (AİHM, 2021: 11). Bu durumun nedenlerinden biri de maddenin hem özel hem de ceza hukukuna ilişkin konuları güvence altına almasıdır. Öyle ki Mahkeme, kamu hukuku karakterli olan bazı uyuşmazlıkları dahi medeni hak ve yükümlülük olarak değerlendirerek güvence altına almakta ve 6. maddenin uygulama alanını genişletebilmektedir (Inceoğlu, 2018: 4-7).

AİHM adil yargılanma hakkının ihlali iddiasıyla yapılan başvurulara ilişkin kararlarında genel olarak yargılama sonucu verilen kararı değil, yargılama sürecini incelemektedir. Zira Mahkeme birçok kararında başvuruya konu kararın doğru olup olmadığını inceleme yetkisi olmadığını, bunun Sözleşmeciler devletinin iç hukuk mevzuatı ile ilgili olduğunu belirtmektedir (Schenk - İsviçre, 1988, § 45-46; Gäfgen - Almanya, 2010, § 162-163; Khan - Birleşik Krallık, 2000, § 34). Ancak bu AİHM'nin ulusal mahkeme kararlarının içeriğinin tamamen inceleme dışı bıraktığı anlamına gelmez. Şöyle ki, AİHM'ye göre ulusal mahkemeler tarafların sunduğu delil ve savunmaları dikkate alarak incelemekle yükümlüdür. Hukuka aykırı şekilde kayda alınan telefon görüşmesinin delil olarak kullanılmasının konu edildiği *Schenk- İsviçre davasında* da (1988, § 45-46) dikkat çektiği üzere AİHM, ulusal mahkemeler tarafından başvurucuya aleyhine olan delilleri çürütememe imkânı verilip verilmediğini ve yine bu deliller aleyhine yargısal yollara başvurma imkânı tanınıp tanınmadığını dikkatle incelemektedir. Bu imkânın tanınmamış olması halinde yargılamanın adil olmadığı sonucuna hükmedebilen AİHM, hangi eylemin suç olup olmadığını belirleme ve delillerin takdiri yönünde kendisini yetkili görmese de ulusal mahkeme kararlarının içeriğini dolaylı olarak inceleyebilmektedir.

2.2. Türk Mevzuatında Adil Yargılanma Hakkı

Adil yargılanma hakkı 1982 Anayasa'sının "hak arama hürriyeti" başlıklı 36. maddesine 2001 yılında yapılan bir değişiklikle eklenmiştir (4709 Sayılı Kanun, R.G. 17.10.2001). Adil yargılanma

hakkı, en az hak arama özgürlüğü kadar önemli bir hukuk devleti ilkesidir. Zira hak arama özgürlüğü kapsamında bir hak ihlali ile karşılaşıldığını ileri sürerek, bu ihlal dolayısıyla ortaya çıkan olumsuzluğun giderilmesi talebinin karşılanması ancak adil bir yargılanma süreci ile mümkün olabilecektir. Tek başına hak arama özgürlüğünün var olması, hak ihlallerinin olumsuz etkilerinin giderilmesi için yeterli değildir.

2001 yılı Anayasa değişikliğinden önce 'adil yargılanma hakkı' adı altında belirtilmemiş olsa da bu hak gerek Anayasa'da gerek 5271 Sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu'nda (CMK) çeşitli düzenlemelerde kendine yer bulmuştur. Değişiklik sonrasında Anayasa'nın 36. maddesinin 1. fıkrası hükmünde "Herkes, meşru vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma ile adil yargılanma hakkına sahiptir" denilerek "adil yargılanma hakkı" açıkça anayasal koruma altına alınmıştır. Ancak anlaşıldığı üzere adil yargılanma hakkı kapsamındaki güvenceler bu Anayasa hükmünde açıkça belirtilmemiştir. Adil yargılanma hakkına ilişkin esaslar Anayasa'nın 36. madde ve devamı hükümlerinde saklıdır. Bunlardan biri 37. maddedeki tabi hakim ilkesidir. Anayasa'nın 38. maddesi ise adil yargılama hakkı ile ilgili pek çok hüküm barındırmaktadır. Bunlar; suç ve cezada kanunilik ilkesi, masumiyet karinesi, kendisini ve yakınlarını suçlayan bir beyanda bulunmaya veya bu yolda delil göstermeye zorlanamama, kanuna aykırı elde edilmiş bulguların delil olarak kabul edilememesi ilkesi, ceza sorumluluğunun şahsiliği ilkesi, genel müsadere yasağı, idarenin kişi özgürlüğünün kısıtlanmasına neden olan bir yaptırım uygulayamaması, vatandaşın suç nedeniyle başka bir ülkeye geri verilmesi yasağı olarak özetlenebilir. Ayrıca, mahkemelerin bağımsızlığını düzenleyen Anayasa'nın 138. madde hükmü ile hakimlik ve savcılık teminatı ve mesleğine ilişkin 139. ve 140. maddeler, duruşmaların açık ve kararların gerekçeli olması esası (m. 141) ve mahkemelerin kuruluşunu düzenleyen 142. madde hükmü de adil yargılanma hakkı ile ilişkilidir.

AİHS ve AİHM içtihatları Türk mevzuatında düzenlenmiş diğer hak ve özgürlüklerde olduğu gibi adil yargılanma hakkına ilişkin düzenlemelerde de yol gösterici niteliktedir. 2004 yılında Anayasa'nın 90. maddesine eklenen hüküm gereği AİHS kanun hükmünde olup iç hukukumuzun bir parçasıdır. Üstelik AİHS temel hak ve özgürlüklerle ilgili bir uluslararası antlaşma olduğu için, Türk kanunları ile AİHS hükümleri çatırırsa AİHS hükümleri esas alınacaktır. Ayrıca, CMK'nin 311. maddesine göre AİHM tarafından verilen ihlal kararlarının yargılamanın yenilenmesi nedeni olarak kabul edilmesi de adil yargılanma hakkına ek bir koruma sağlamaktadır.

2017, 2018 ve 2019 yılı Adalet Bakanlığı Faaliyet Raporlarına göre Türkiye aleyhine AİHM'e yapılan başvurular en çok Sözleşme'nin adil yargılanma hakkının ihlali iddiası ile yapılmış ve Türkiye en çok 6. madde ihlali ile mahkûm edilmiştir. 2017 yılında verilen toplam 99 ihlal kararından 46'sında, 2018 yılında verilen toplam 140 ihlal kararından 53'ünde, 2019 yılındaki 97 ihlal kararından 17'sinde adil yargılanma hakkının ihlaline hükmedilmiştir. 2020 yılındaki toplam 85 ihlal kararından 6 tanesi kötü muamele yasağının ihlali ile ilgilidir (Adalet Bakanlığı, 2021: 58; 2020: 53; 2018: 84). Bu sayı 2018 ve 2019 yıllarında 16'dır. Ayrıca Sözleşme'nin adil yargılanma hakkı ile ilgili 6. maddesinin ihlali ile ilgili de bilhassa uzun yargılama süresi yönüyle (2. fıkra) 2018 ve 2019 yıllarında 4 karar verilmişken, 2020 yılında 1 ihlal kararı verilmiştir. Bu bakımdan 2020 yılı hem toplam ihlal kararları hem de 3. ve 6. maddenin ihlali ile ilgili verilen kararlar bakımından önceki yıllara göre görece olarak olumludur. 2021 yılında Türkiye'nin toplam ihlal kararı oranı önceki yıla göre %10.58 azalmıştır. Kötü muamele yasağı ihlali hakkında 4 kez, makul sürede yargılanma hakkı ihlali ile ilgili 1 kez karar verilmiştir. 6. madde kapsamında yargı kararlarının uygulanmamasına ilişkin ise ihlal kararı verilmemiştir (Adalet Bakanlığı, 2022: 58-59). Genel olarak son 5 yılın verileri incelendiğinde adil yargılanma hakkının ihlaline yönelik verilen kararların sayısında bir azalma görülmektedir.

3. Hukuka Aykırı Delil

Adil yargılanma hakkı ile doğrudan ilgili hususlardan biri de yargılamanın konusunu oluşturan suçun oluştuğunu ispatlamak için kullanılan delillerin hukuka uygun olup olmadığıdır. “Kanunsuz suç olmaz” ilkesi gereği suçun varlığından söz edebilmek için hukuka aykırı bir eylem mutlak olarak bulunmalıdır. Suçun oluşumuna sebebiyet veren hukuka aykırılığın tespiti ise her ülkenin kendi mevzuatına göre ortaya konacak bir husustur.

Hukuka aykırı delil kavramını kanuna aykırı delil olarak anlamamak gerekir. Zira hukuka aykırılık sadece kanunlara aykırılıkla sınırlı olmayıp; tüm yazılı ve yazısız normlar ile mahkeme içtihatlarını da kapsar. Bu nedenle hukuka aykırılık kavramını bir bütün olarak düşünmek gerekir (Soyaslan, 2003: 15).

Hukuka aykırı delilin değerlendirilmesi açısından doktrinde farklı iki görüş bulunmaktadır. Gerek ulusal mahkeme kararları gerekse de AİHM kararları, hukuka aykırı delilin değerlendirilmesi ve AİHS'nin 6. maddesinin ihlal edilip edilmediğinin takdiri ile ilgili bu iki görüş etrafında şekillenmektedir. Bu iki farklı görüş aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Mutlak Delil Değerlendirme Yasağı Görüşü: Bu görüş, hukuka aykırı şekilde elde edilen delillerin hükme esas alınamayacağını, yargılama safhasında kesinlikle değerlendirilemeyeceğini ileri sürmektedir. Elde edilen delil, suçun ortaya çıkmasına hizmet eden tek delil olsa veya bu delil diğer delillerin de ortaya çıkmasını sağlamış olsa bile hukuka aykırı delil niteliğinde olduğundan hükme esas alınamaz. “Zehirli ağacın meyvesi de zehirlidir” değerlendirmesi mutlak delil yasağı görüşü için uygun bir tespittir. Bu görüş, sanığın, suç işlenmeden önce belirlenmiş hukuk kurallarına ve delillerin takdirinde kabul edilen esaslara göre yargılanması gerektiğini savunur. Mutlak delil yasağı görüşü, Anglo-Amerikan sisteminde görece olarak daha yaygın şekilde benimsenmiştir (Gödekli, 2016: 1913, 1914).

Nispi Delil Değerlendirme Yasağı Görüşü: Bu görüş delillerin değerlendirilmesine ilişkin, mutlak görüşte olduğu gibi kesin çizgilere sahip değildir. Nispi görüş, delillerin değerlendirilmesinin her somut olaya göre yapılması gerektiğini savunur. Kıta Avrupası hukuk sisteminde görece olarak daha yaygın şekilde benimsenmiştir (Çınar, 2004: 44). Bu görüşte, sanığın temel hakları açıkça ihlal edilmediği sürece hukuka aykırı elde edilmiş de olsa suçun ortaya çıkmasına hizmet eden delillerin yargılama sürecinde kullanılabilmesi kabul edilmektedir. Ancak bu görüş her şeye rağmen elde edilen deliller kullanılır görüşünü de benimsemiş değildir. Zira sanığa işkence yapılarak elde edilen ikrarın veya elde edilen diğer delillerin kullanılması bu görüşe göre de mümkün değildir. Aksi durumun kabulü zaten hukuk devleti ilkesi ile bağdaşmaz (Gödekli, 2016: 1914).

3.1. Türk Hukukunda Hukuka Aykırı Delil

Ceza yargılamasında temel amaç hukuk yargılamasından farklı olarak maddi gerçeği elde edebilmek ve ortaya çıkarabilmektir. Amaç maddi gerçeğe ulaşmak olduğundan deliller sınırlı bir biçimde belirtilmemekte, akla gelebilecek ve suçun ortaya çıkarılmasına hizmet edebilecek her şey delil olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle vicdani delil sistemi ve delil serbestisi ceza yargılamasına hâkim ilkelerdir. Bu durum Anayasa'nın 138/1. hükmünde “Hâkimler... vicdanî kanaatlerine göre hüküm verirler” ve CMK'nin 217/1. maddesinde “...deliller hâkimin vicdanî kanaatiyle serbestçe takdir edilir” şeklindeki düzenleme ile ifade edilmiştir. Anayasa ve Kanun hükmünde suçun ispatının belli delil veya delillerle sınırlandırılmadığı, delillerinin takdirinin hâkime bırakıldığı belirtilmektedir. Kısacası vicdani delil sistemi kavramının ikili bir yönü vardır: delillerin hâkim tarafından serbestçe değerlendirilerek takdiri ve her şeyin delil olarak kabul edilebilmesi (Gedik, 2019: 916). Bunun tek sınırı ise hukuka aykırı elde edilen delildir. Zira ceza hukukunda

amaç maddi gerçeğe ulaşmak olsa da gerçeğe ulaşmak için ne pahasına olursa olsun delil elde edilebileceği anlayışı kabul görmemektedir (Çınar, 2004: 63).

“Hukuka aykırı delil” en basit şekilde, hukuk kurallarına aykırı biçimde elde edilmiş delil olarak tanımlanabilir (Akyürek, 2012: 62). Hukuka aykırı delil konusunda Türk mevzuatında CMK ve diğer Kanun hükümleri bulunduğu gibi, Anayasa’nın 38. maddesinde de 2001 yılında yapılan değişikle eklenen 6. fıkrada “Kanuna aykırı olarak elde edilmiş bulgular, delil olarak kabul edilemez” ifadesiyle hukuka aykırı elde edilen delillerin kanıt olarak değerlendirilemeyeceği açıkça belirtilmiştir. Zaten hukuka aykırı delillerin kullanılması ve hükme esas alınması hukuk devleti ilkesi ile bağdaşmayacaktır. Ancak yine de 6. fıkra ile hukuka aykırı delillerin kullanılmayacağı net olarak Anayasa tarafından güvence altına alınmış olması doktrindeki tartışmaları sona erdirmek yönünden önemlidir. CMK’nin 206/2-a maddesinde de “kanuna aykırı elde edilmiş delillerin reddolunacağı” belirtilmiştir. 6100 Sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu’nun (HMK) 189/2. maddesi de benzer bir düzenleme getirmektedir. Bu durumu Yargıtay (E. 2009/7-160, K. 2009/264) da Anglo- Amerikan hukuk literatüründeki “zehirli ağacın meyvesi de zehirlidir” ifadelerine atıfla vurgulamış ve hukuka aykırı delilleri ‘delil yasakları’ kapsamında belirtmiştir.

Hukuka aykırı kabul edilen bazı deliller açıkça kanunda belirtilmiş olabilir. Örneğin CMK’nin 148. maddesinde ifade alma ve sorguda yasak usuller başlığı altında hukuka aykırı deliller belirtilmiştir. Buna göre:

“(1) Şüphelinin ve sanığın beyanı özgür iradesine dayanmalıdır. Bunu engelleyici nitelikte kötü davranma, işkence, ilâç verme, yorma, aldatma, cebir veya tehditte bulunma, bazı araçları kullanma gibi bedensel veya ruhsal müdahaleler yapılamaz. (2) Kanuna aykırı bir yarar vaat edilemez. (3) Yasak usullerle elde edilen ifadeler rıza ile verilmiş olsa da delil olarak değerlendirilemez. (4) Müdafî hazır bulunmaksızın kollukça alınan ifade, hâkim veya mahkeme huzurunda şüpheli veya sanık tarafından doğrulanmadıkça hükme esas alınamaz. (5) Şüphelinin aynı olayla ilgili olarak yeniden ifadesinin alınması ihtiyacı ortaya çıktığında, bu işlem ancak Cumhuriyet savcısı tarafından yapılabilir” (CMK md. 148).

Ayrıca ceza yargılamasında hukuka aykırı bir delil olduğunun kabulü için yalnızca ceza hukukuna göre yapılacak bir değerlendirme eksik olduğundan, elde edilen delillerin hukuk yargılamasında da hukuka uygun olması gerektiği benimsenmiştir. Yargıtay Ceza Genel Kurulu’nun 29.11.2005 tarihli kararı (E. 2005/7-144, K. 2005/150) hukuka aykırı delillere ilişkin genel ilkeleri ortaya koyar niteliktedir. Zira bu kararda Türk hukukunun, tüm medeni ülkelerde uygulanan hukukun genel ilkelerini de hukuk kuralı olarak benimsediği ve hukuka aykırı delilin tespitinde hukukun genel ilkelerinin de değerlendirildiği belirtilmiştir. Yine aynı kararda hukuka aykırı elde edilen deliller aracılığıyla ulaşılan delillerin de yargılamada kullanılmayacağı, bu delillerin de hukuka aykırı delil niteliğinde olduğu ifade edilmektedir. Bunların yanında toplumsal kurallara ve ahlaki sınırlara aykırı olarak elde edilmiş deliller de somut olaya göre hukuka aykırı delil olarak kabul edilebilir.

Anayasa Mahkemesi (AYM) 2012 yılında Yüce Divan sıfatıyla yargılama yaptığı bir kararında hukuka aykırı delil hususunu da değerlendirmiştir. AYM, “maddi gerçeğin araştırılmasındaki kamu yararının ağırlığının dikkate alınmaksızın, elde edilen hukuka aykırı delillerin hükme esas alınmaması” ilkesini benimseyen mutlak delil değerlendirme yasağı görüşünün Türk ceza hukukunda da benimsendiğini belirtmektedir. Ancak AYM hem doktrinde hem de Yargıtay Ceza Genel Kurulu kararlarında belirtildiği üzere “delillerin toplanması için yapılan işlemlerin geçerliliğini etkilemeyen şekilde ilişkin basit usul hatalarının bu kapsamda değerlendirilmemesi gerekir” (AYM, T. 19.12.2012, E.2011/1, K. 2012/1, s.156) diyerek basit usul hatalarının elde edilen delilleri

tamamıyla geçersiz kılmasının sakıncalı olabileceğini ifade etmektedir. Maden (2015: 210) de basit usul hataları nedeniyle elde edilen delillerin tamamen dışlanması durumunda hukuk devletinin amaçlarının zarar görebileceğine dikkat çekmektedir.

3.2. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihatlarına Göre Hukuka Aykırı Delil

AİHS'nin adil yargılanma hakkını düzenleyen 6. maddesinde hukuka aykırı delillerin yargılamada kullanılmasını özel olarak yasaklayan bir hüküm bulunmamaktadır. AİHM çeşitli kararlarında delillerin takdiri, kabul edilebilir olup olmadığı gibi hususların ulusal mahkemelerin yetki ve görev alanında olduğu yönünde görüş belirtmiştir.

"... Bir ulusal mahkeme tarafından yapıldığı iddia edilen maddi veya hukuki hatalar, Sözleşme'nin koruduğu hak ve özgürlükleri ihlal etmiş olmadıkça, bu hataları incelemek Mahkeme'nin işi değildir. Sözleşme'nin 6. maddesi adil muhakeme hakkını güvence altına almakla birlikte, delillerin kabuledilebilirliği konusunda bir hüküm getirmemiştir; bu mesele öncelikle ulusal hukuktaki düzenlemelerin konusudur [...] Dolayısıyla, kural olarak bir delil türünün, örneğin hukuka aykırı olarak elde edilmiş delillerin iç hukuk açısından kabuledilebilir olup olmadığına karar vermek Mahkeme'nin işi değildir. Cevap verilmesi gereken soru, delillerin elde edilme yolu dahil, yargılamanın bir bütün olarak adil olup olmadığı sorusudur. Bu, söz konusu hukuka aykırılığın ve eğer Sözleşme'deki bir hakkın ihlali söz konusu ise tespit edilen ihlalin niteliklerinin incelenmesini de içerir (Gäfgen-Almanya, § 162-163).

AİHM, delillerin takdiri hususunda kendini yetkili görmese de Sözleşme kapsamında güvence altına alınan hakların tümünü göz önünde tutarak ve en önemlisi de somut olayın özelliklerine göre inceleme yapmaktadır. Mahkeme'nin yargılamada kullanılan bir delilin adil yargılanma hakkını ihlal edip etmediğini değerlendirirken tek ve kesin bir yargı veya kurala göre ya da sadece 6. maddenin sağladığı korumadan hareket etmediği *Halford- Birleşik Krallık davasında* (1997, § 41-46) verdiği kararında da görülmektedir. AİHM adı geçen kararda, Sözleşme'nin 8. maddesinde yer alan özel ve aile hayatına saygı hükmünü de değerlendirerek çok yönlü bir inceleme yapmıştır. Bu kararda Mahkeme, başvurucunun ofisinden yaptığı telefon görüşmelerinin dinlenmesinin özel ve aile hayatına saygı hakkının ihlali niteliğinde olduğuna karar vermiştir. Zira Mahkeme'ye göre devletin Sözleşme'nin 8. maddesine müdahalesi söz konusu olacaksa, bu müdahaleye ilişkin (örneğin dinlemeye ilişkin) kuralların çok ayrıntılı bir biçimde mevzuatta yer alması gerekir. Açık ve ayrıntılı olmayan bir mevzuat veya kamu otoriteleri ile emniyet güçlerinin tek başına takdiri yeterli değildir (Çınar, 2004: 48). Bu kapsamda AİHM, Sözleşme'nin 6. maddesi bağlamında telefon görüşmelerinden elde edilen kanıtların hukuka aykırı delil olup olmadığı konusunda bir değerlendirme yapmamış ise de bu delilleri hukuka uygun bulmadığını söylemek mümkündür.

Hukuka aykırı deliller bakımından işkence ya da insanlık dışı muamele yoluyla elde edilmiş deliller AİHM'ye göre adil yargılanma hakkına aykırı kabul edilmektedir. *Harutyunyan - Ermenistan davasında* (2007, § 59-66) AİHM sanık ve tanıkların işkence altında alınan ifadelerinin davada kullanılmış olmasını tek başına 6. maddenin ihlali olarak kabul etmiştir. AİHM bu davada ayrıca kötü muamele ya da işkence altında suçu kabul etme yönünde ifade veren kişilerin bu ifadeleri daha sonra başka yetkililer önünde de tekrarlamış olmasının otomatik olarak bu yeni ifadelerin ilk ifadelerden farklı olarak kötü muamele ya da işkence ile alınmış olmadığı sonucuna götürmeyeceğine işaret etmiştir. Zira bu davada olay sırasında hepsi asker olan sanık ve tanıkların sürekli olarak yeniden işkenceye maruz kalma tehdidi altında tutulduklarına dair deliller

mevcuttur. AİHM tanıkların beyanlarının askerlik hizmetleri bittikten sonra önemli ölçüde değişmesinin de bunun bir göstergesi olduğunu ifade etmiştir. Mahkemeye göre genel olarak Sözleşme'nin 3. maddesi mutlak bir hak olup savaş durumları dahil hiçbir istisna kabul etmemektedir. Ancak AİHM'nin bu husustaki yaklaşımı incelenen davanın özel koşullarına göre değişiklik gösterebilmektedir. Aşağıda incelenmekte olan Gäfgen – Almanya kararı bu konuda çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır.

4. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Gäfgen - Almanya Kararının İncelemesi

AİHM'nin 2010 yılında vermiş olduğu Gäfgen - Almanya kararı, Mahkeme'nin adil yargılanma hakkı ve hukuka aykırı deliller konusundaki yaklaşımına ilişkin esasları ortaya koymasının yanı sıra oldukça da eleştirilen bir karardır. Aşağıda incelenmekte olan bu kararda AİHM Sözleşme'nin 3. maddesinde korumaya alınan işkence ve kötü muamelenin hiçbir koşulda kabul edilemez olduğuna ilişkin yasaklayıcı yaklaşımından ayrılarak, somut olayda başvuru hakkının adil yargılanma hakkının ihlal edilmediğine karar vermiştir.

4.1. Başvuru Konusu Olay

Başvuru Magnus Gäfgen, Alman vatandaşı olup olay tarihinde hukuk fakültesi öğrencisidir. Gäfgen, 11 yaşındaki Jakob von Metzler'in (J.) ablasının arkadaşıdır. Gäfgen, J.'yi ablasının ceketinin kendisinde kaldığı bahanesiyle kendi dairesine getirmiş, boğarak öldürmüş ve cesedini bir gölete götürerek iskelenin altına gizlemiştir. Ardından J.'nin civarda tanınmış bir bankacı olan ailesinin evine fidye isteğini, fidyenin tramvay istasyonuna bırakılmasını, fidyeyi alarak ülkeden ayrıldıktan sonra J.'yi görebileceklerini belirten daktilo ile yazılmış bir not bırakmıştır. Durumu polise bildiren aile, polis kontrolünde fidyeyi tramvay istasyonuna bırakmış; Gäfgen'i takibe alan polis Frankfurt Havaalanında yurtdışına kaçmak üzereyken yakalamıştır (Gäfgen – Almanya, 2010: § 10-13).

Polis ve aile bu aşamada henüz J.'nin öldüğünü bilmemektedir. Çocuğun acilen bulunmasının sağlanması için soruşturmada görevli komiser Daschner (D.), polis memuru Ennigkeit'e (E.), çocuğun yerinin bulunabilmesi için Gäfgen'e fiziksel acı verileceğinin söylenmesini ve hatta gerekirse fiziksel acı verilebileceği talimatını vermiştir. Aldığı talimat üzerine Polis E., çocuğun nerede olduğunu söylemezse kendisine özel olarak helikopterle gelecek bir kişi tarafından vücudunda iz kalmayacak şekilde ağır acı verecek biçimde muamele yapılacağı, ardından cinsel saldırıda bulunulacağı konusunda tehditte bulunmuş, hatta inandırıcı kılabilmek için Gäfgen'e helikopter sesi dinletilmiştir. Polis memuru E., Gäfgen'i tartaklamış, başını duvara çarpmıştır. Ancak hükümet fiziksel şiddet uygulandığı iddiaları ile cinsel saldırı tehdidi iddialarını reddetmiştir. Başvuru Gäfgen, 1 Ekim 2002'de, tehditlerin gerçekleşeceği korkusuyla 10 dakika sonra J.'nin yerini söylemiş, ancak polis E.'ye cesedin yerini göstermek istememiş, başka bir polis memurlarıyla cesedin bulunduğu yere giderek kamera kaydı eşliğinde cesedin yerini göstermiştir. Cesedin bulunduğu alanda Gäfgen'e ait aracın lastik izleri tespit edilmiştir. Gäfgen ayrıca aileye gönderdiği notu yazmakta kullandığı daktiloyu, J.'nin sırt çantasının ve kitaplarının bulunduğu yeri de göstermiştir. İkrarda bulunan ve yer gösteren Gäfgen'in daha önce görüşmesine izin verilmeyen avukatı ile görüşmesine izin verilmiştir (Gäfgen – Almanya, § 15-19).

Frankfurt Emniyet Müdür Yardımcısı komiser D., polis memuru E.'ye, Gäfgen'e gerçeği söyletme serumu verilmesi emri verdiğini kabul etmiştir. Havanın soğukluğu ve eğer çocuk hala hayatta ise yiyeceğinin bulunmaması nedeniyle hayatının tehlikede olduğu, bu nedenle acilen J.'nin hayatının kurtarılması için başvurucuya iz bırakmayacak şekilde ağır fiziksel şiddet uygulanacağı tehdidinde bulunması için polis E.'ye Komiser D. tarafından verilen talimat notu da soruşturma dosyasında yer almıştır. 4 Ekim 2002 ve 7 Ekim 2002 tarihlerinde polis hekimi

tarafından başvuruçunun vücudunda kan oturmasını gösteren izler, bereler ve kabuk bağlamış bazı yaralar olduğu ve bu hafif izlerin sebebinin tam olarak belirlenemediği ancak muayeneden birkaç gün önce oluştuğuna dair izlenimini içeren raporlar verilmiştir (Gäfgen – Almanya, § 20-21).

Başvuruçucu Gäfgen polise verdiği 4 Ekim 2002, savcılıkta verdiği 4, 14 ve 17 Ekim 2002 tarihli ifadeler ile 30 Ocak 2003'te hakim huzurunda yapılan sorgusunda 1 Ekim tarihli ifadesini aynen tekrar etmiştir. Frankfurt Bölge Mahkemesi'nde yapılan yargılamada Gäfgen, kendisinin tehdit edildiğini ileri sürerek, bunun Alman mevzuatına ve AİHS'nin 3. maddesine aykırı olduğunu; bu yolla elde edilen delillerin ise "zehirli ağacın meyvesi zehirli olur" ilkesi uyarınca hukuka aykırı olduğu ve kullanılmasının mümkün olmadığı itirazında bulunmuş, Mahkeme'nin bu yönde karar vermesi ile yargılamaya son verilmesini talep etmiştir. Mahkeme, başvuruçunun tehdit edilmesinin iç hukuk mevzuatı ile AİHS'nin 3. maddesinin ihlali mahiyetinde olduğunu kabul etmiştir. Federal Mahkeme, yargılamaya konu eylemin ağırlığı nedeniyle ve savunma hakkı kısıtlanmadığından bahisle ceza davasına devam edilmesine karar vermiştir. Ayrıca, başvuruçunun tüm ikrar ve ifadelerinin yasak sorgu yöntemleriyle elde edilmesi nedeniyle bunların ceza davasında delil olarak kullanılmasının mümkün olmadığını tespit etmiştir. Ancak Federal Mahkeme, suçun ağırlığı değerlendirildiğinde menfaatlerin dengelenmesi gerektiği savıyla delillerin kullanılmamasına karar verecek kadar geniş bir yetkiyi kendisinde bulmamıştır. Federal Mahkeme'deki yargılamada da Gäfgen suçu kabul etmiş, ömür boyu hapis cezasına mahkûm edilmiştir. Ceza Mahkemesi, gerekçeli kararında, başvuruçunun duruşmadan önceki ifadelerinin delil olarak kullanılmayacağını, başvuruçunun J.'yi öldürdüğünü ikrar ettiğini, kararda tek başına ikrarın esas alınmadığını, başvuruçunun fidye notu, dairesinde bulunan bir not, lastik izleri, aldığı fidyenin bir kısmının banka hesabında, bir kısmının evinde yapılan aramada bulunduğu delilleriyle desteklendiği belirtilmiştir (Gäfgen – Almanya, § 27-38).

Başvuruçucu karara karşı Federal Adalet Mahkemesi'ne temyiz başvurusunda bulunmuş, başvurusu temelsiz bulunarak reddedilmiştir. Bu kez Federal Adalet Mahkemesi'nin kararına karşı Federal Anayasa Mahkemesi'ne başvuran başvuruçunun itirazı reddedilmiştir. Sonuç olarak, yargılama sürecinde Alman Mahkemeleri, Gäfgen'in maruz kaldığı işkence tehdidinin hukuka aykırı olduğunu, tehditle alınan ikrarların delil olarak kullanılamayacağını; cesedin, lastik izlerinin ve Gäfgen'in Mahkeme huzurunda verdiği ikrarın ise delil olarak kullanılabileceğini kabul etmiştir (Gäfgen – Almanya, § 41).

Gäfgen, polisler aleyhine de şikayetçi olmuş, polisler aleyhine açılan ceza davasında D.'nin polis tutanağında belirtildiği tarzda işkenceyle tehdit ve gerekirse işkence uygulanması talimatını polis E.'ye verdiği, bu muamelenin o an öldüğü bilinmeyen J.'nin hayati tehlikesinin önüne geçmek amacıyla yapıldığı Ceza Mahkemesince tespit edilmiştir. Ceza Mahkemesi, yapılan muamelenin insan onuruna ve Alman Anayasası'na aykırı olduğunu belirterek, yapılan tehdidin gerekliliği yönündeki savunmayı reddetmiştir. Polis E. 60 gün (günlüğü 60 Euro), komiser D. 120 gün (günlüğü 90 Euro) para cezası ile cezalandırılmış; bu cezalar ertelenmiştir. Ceza Mahkemesi olayda bazı hafifletici nedenler olduğunu da tespit etmiştir. Buna göre; sanıkların J.'nin hayatını kurtarma sorumluluğu ile kamuoyuna karşı sorumluluklarının ağır olduğu ve o sırada çok gerilmiş ve yorgun durumda oldukları değerlendirilmiştir. Davanın meydanın ilgisini çekmesinin sanıklar üzerinde yarattığı baskıya da değinilmiş, ayrıca sanıkların mesleki kariyerlerinin ve itibarlarının zarar gördüğü ve buldukları görevden alındıkları da dile getirilmiştir. Bölge Mahkemesi bu olayda kamu düzeninin korunması gereği para cezalarının infaz edilmesinin gerekmediğini ifade etmiştir. Bu sırada görevden alınan D., daha sonra terfi ettirilmiştir (Gäfgen – Almanya, §47-50, 111).

4.2. Kararın Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 3. Maddesi Yönünden Değerlendirmesi

Gäfgen davası işkence ve insanlık dışı muameleyle ilişkin AİHS'nin 3. maddesi yönünden de öne çıkmaktadır. Zira başvuruçunun itirazlarından biri de "zehirli ağacın meyvesi zehirli olur" ilkesi gereği işkence tehdidiyle elde edilen delillerin hukuka aykırı olup kullanılmayacağına yönelik olmuştur. Bu nedenle AİHM, *Gäfgen - Almanya* kararında öncelikle yapılan muamelenin AİHS'nin 3. maddesine aykırı olup olmadığını tespit etmiştir.

AİHS'nin 3. maddesinde "Hiç kimse işkenceye veya insanlık dışı ya da aşağılayıcı muamele veya cezaya tabi tutulamaz" denilerek işkence, insanlık dışı ya da aşağılayıcı davranışla cezalandırma yasaklanmıştır. Mahkeme, Sözleşme'nin 3. maddesinin hiçbir istisna kabul etmediğini, olağanüstü hallerde dahi askıya alınamayacağını belirtmektedir. Mahkeme'ye göre bir kimsenin işkence ile tehdit edilmesi bile insanlık dışı muamele oluşturacaktır. Mahkeme Sözleşme'nin 3. maddesinin ihlalinin kabul edilebilmesi için kişiye yönelik muamelenin asgari bir ağırlık düzeyinde olmasını aramaktadır. Bu ağırlık düzeyi ise her somut olayda muamelenin süresi, mağdur üzerindeki fiziksel ve/veya ruhsal etkileri, eğer varsa mağdurun özel durumları gibi olaya özgü tüm koşullara bağlıdır (Gäfgen – Almanya, § 87- 91).

AİHM, işkence ile insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele kavramları arasında ayrıma da gitmektedir. Mahkemeye göre *insanlık dışı muamele* "önceden tasarlanmış, uzun bir dönem içinde saatlerce uygulanmış ve fiilen yaralamaya veya yoğun maddi veya manevi ıstıraba sebep olmuş muamele"dir. Mahkeme "mağdurları küçük düşürebilecek ve utandırabilecek şekilde kendilerinde korku, elem ve aşağılanma duygusu uyandıran veya mağduru kendi iradesine ve vicdanına aykırı bir şekilde hareket etmeye sürükleyen muamele"yi ise *aşağılayıcı muamele* olarak tanımlamıştır (Gäfgen – Almanya, § 89).

Mahkeme, işkenceye ilişkin delilleri değerlendirirken "makul şüphe kalmayacak biçimde" ispatlanmasını aramaktadır. Kişinin, devletin sorumluluğu altındayken başına gelebilecek her şeyi açıklama yükümlülüğü devlete aittir. Devletin bunu kuşku kalmayacak biçimde, yeterince güçlü ve açık biçimde ispatlayamaması halinde 3. maddenin ihlal edildiği sonucuna varılabilecektir (AİHM, Gäfgen – Almanya, § 92).

Gäfgen kararında Mahkeme, başvuruçunun acı vermekle tehdit edildiğini, gerekirse acı verileceğini ve gerçeği söyleten serum ile tehdidin gerçekleştiği noktalarının Hükümet tarafından kabul edildiğini, dolayısıyla tartışmalı olmadığını kabul eder. Mahkeme gözaltında iken polis E. tarafından göğsüne uygulanan bereler konusunda da başvuruçunun tıbbi rapor sunduğu ve bunun hükümet tarafından çürütülemediğini, aksi bir durumun ispatlanamadığını belirlemiştir. Mahkeme, başvuruçunun dayanılmaz bir acıya maruz bırakılmakla tehdit edildiği iddiasının kanıtlandığı kanaatine varmış ve başvuruçuya yapılan şiddet tehdidini insanlık dışı bir muamele olarak nitelendirmiştir (Gäfgen – Almanya, § 79).

AİHM, olayın 3. madde kapsamında olup olmadığını, muamelenin süresi, mağdur üzerindeki etkilerini, kast unsurunu değerlendirerek incelemiştir. Başvuruçuya yapılan kötü muamele ve tehdidin yaklaşık 10 dakika sürdüğü, bu sürenin sonunda başvuruçunun tüm ayrıntıları açıkladığı, yer gösterdiği, dolayısıyla başvuruçunun üzerinde ciddi bir korku, elem, ıstırap yarattığı tespiti yapılmıştır. Bunun polis memurları tarafından anlık değil, planlanmış, kasıtlı eylemler biçiminde yapıldığı, başvuruçunun üzerinde psikolojik etkiler yarattığı sonucuna da ulaşılmıştır (Gäfgen – Almanya, § 102-104).

Polislerin amacı henüz öldüğünü bilmedikleri J.'nin hayatını kurtarmak olsa da insanlık dışı veya kötü muamele yapılamaz. En kritik zamanlarda bile Sözleşme'nin 3. maddesi askıya alınamaz.

Sonuç olarak Mahkeme, başvurucunun maruz kaldığı muamelelerin işkence düzeyine ulaşmadığı, ancak eylemlerin ağırlığının insanlık dışı muamele oluşturduğu, dolayısıyla 3. maddenin ihlal edildiği kararına varmıştır (Gäfgen – Almanya, § 107).

Alman Bölge Mahkemesi kararının en tartışılan kısmı Gäfgen’in işkence tehdidi altında alınan ifadeleri üzerinden ulaşılan ceset ve lastik izi gibi maddi bulguların Alman Ceza Muhakemesi Kanunu’nun 10. maddesi hükmü gereği yargılama dışı bırakılmamış olmasıdır (Palabıyık, 2016: 177). AİHM, Gäfgen kararında da önceki kararlarında olduğu gibi işkence sonucu olarak elde edilen ikrar ve ifadelerin ve/veya işkence neticesinde elde edilen maddi delillerin bir ceza davasında delil olarak kullanılmasını doğrudan doğruya yargılamayı adil olmayan bir duruma soktuğunu kabul etmektedir. Ancak Mahkeme insanlık dışı ya da aşağılayıcı muamele sonucu olarak elde edilen maddi delilin yargılamada kullanılmasının her zaman yargılamayı adil olmayan bir duruma getirip getirmediği konusunu çözmediğini de kabul etmektedir (Gäfgen – Almanya, § 166-167). Bu ifadeden çıkan sonuca göre 3. maddedeki işkence ile kötü muamele ve bunlar sonucunda elde edilen deliller arasında Mahkeme bir farklılık görmektedir. AİHM’ye göre işkence ile elde edilen deliller kesin olarak yargılamayı adil olmayan bir duruma getirirken, 3. maddedeki diğer hükümlere aykırı şekilde elde edilen delillerle yapılan yargılama olayın özel şartlarına göre Sözleşme’nin 6. maddesindeki adil yargılama hakkını ihlal etmeyebilir.

4.3. Kararın Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 6. Maddesi Yönünden Değerlendirmesi

Başvurucu Gäfgen, Sözleşme’nin 3. maddesinin ihlal edilmek suretiyle kendisinden alınan ikrar ve elde edilen diğer delillerin kullanılmasının Sözleşme’nin 6. maddesi uyarınca hukuka aykırı delil olup, adil yargılanma hakkının ihlal edildiği iddiasında bulunmuştur. Mahkeme, “zehirli ağacın meyvesi zehirli olur” ilkesi gereği, işkence olarak nitelendirilmeyip insanlık dışı muamele olarak nitelendirilen Sözleşme’nin 3. maddesine aykırı biçimde elde edilen ikrar ve ikrarın devamındaki delillerin kullanılmasının adil yargılanma hakkının ihlali niteliğinde olacağına ilişkin geçmiş içtihatlarında kesin ve net bir kural ortaya koymamıştır. Mahkeme kararında, Sözleşme’nin 3. maddesine aykırı davranılması yoluyla (Mahkeme burada işkence, insanlık dışı muamele, aşağılayıcı muamele ayırımı yapmamaktadır) elde edilen “ifade”lerin kullanılmasının yargılama sürecini adil olmayan bir duruma soktuğunu kabul etmektedir. Mahkeme kararının eleştirildiği noktalardan biri de bu kısımdır. Mahkeme, 3. maddeye aykırı elde edilen ifadelerin 6. maddeye aykırılık oluşturacağını kabul ettiğine göre “ifade dışındaki delillerin” 6. maddeyi ihlal oluşturamayabileceğini ifade etmeye çalışmaktadır. Mahkeme’nin işkence, insanlık dışı muamele, aşağılayıcı muameleyle maruz kalan mağdurlardan elde edilen ifade delilini diğer delillerden ayırarak, ifade deliline ayrı bir sonuç bağladığı görülmektedir.

Mahkeme kararında, menfaatlerin dengelenmesi konusunu da önemsemiştir. Delilin dışlanması suçun kovuşturulmasına engel olacağını, suçun ortaya çıkması ve cezalandırılmasının toplumun menfaatini de etkilediği hususlarını değerlendirilmiştir. Mahkeme’ye göre Sözleşme’nin 3. maddesi hiçbir istisna kabul etmeksizin uygulanır. Ancak Sözleşmenin 6. maddesi, 3. madde gibi mutlak bir hak içermemektedir. Mahkeme, Hükümetin Sözleşme’nin 2. maddesindeki çekirdek ve mutlak bir hak niteliğinde olan yaşama hakkının korunduğu savunmasını dikkate almıştır. Mahkeme, bu noktada ulusal mahkemelerin sanığa sağladığı hakları önemsemekte, ancak adil yargılanma hakkının tehlikeye düşürüldüğü de vurgulamaktadır (Doğru ve Nalbant, 2012: 776-777).

Mahkeme, başvurucunun cezalandırılmasına ilişkin kararın 3. maddenin ihlal edilerek alınan ilk ikrara değil, Mahkeme’de avukatı ile hazır bulunduğu duruşmada verdiği yeni ikrara dayandığını, suçun planlanmasına ilişkin delillerin de bu yeni ikrara dayanılarak elde edildiğini vurgulamıştır. Ulusal mahkeme Gäfgen’in aracına ait lastik izi, çocuğun cesedi, daktilo gibi delilleri de ek delil

olarak nitelendirerek, bunların başvuruçunun yeni ikrarının doğruluğunun test edilmesini sağladığı, suçluluğun belirlenmesi için kullanılmadığını ifade etmiştir. Ulusal mahkeme tarafından başvuruçunun fidyeye isteyen şantaj mektubundan sonra fidyeyi almasından itibaren izlenmesini, evinin aranarak fidyenin bir kısmının bulunmasını, bir kısım paranın banka hesabında tespit edilmesini ve J.'nin ablasının ifadesini "kirlenmemiş deliller" olarak kabul edildiğini belirtmiştir (Gäfgen – Almanya, § 179). Sonuçta, Mahkeme, ulusal mahkemenin kararını Gäfgen'in gönüllü olarak verdiği ikrarına dayandırdığı, ilk ikrarının sonucu elde edilen ek delillerin bu ikrarının doğruluğunun teyit edilmesinde kullanıldığı, ancak mahkûmiyet kararına etkili olmadığı, dolayısıyla nedensellik zincirinin kırıldığını belirtmiştir (Dülger, 2014: 386).

Mahkeme, başvuruçunun yeni ikrarının, soruşturmanın 3. maddeye aykırı şekilde yürütülmesinin bir sonucu olup olmadığını da tartışmıştır. Zira başvuruçunun, delillerin hukuka aykırı olduğundan dışlanması yönündeki taleplerinin reddedilmesi nedeniyle ikrarda bulunması dışında başka bir savunma yolunun kalmadığını düşündüğünü iddia etmektedir. Bu noktada Mahkeme duruşmanın ikinci gününde başvuruçuya ikrarda bulunmadan önce susma hakkının hatırlatıldığı ve suçlamalarla ilgili olarak daha önce vermiş olduğu ifadelerin aleyhinde delil olarak kullanılmayacağını bildirildiğini kaydetmektedir. Mahkeme bu sebeple başvuruçunun durumunun Sözleşme'nin 3. maddesinin ihlal edilmeden önceki haline döndüğüne ikna olmuştur. Mahkeme ayrıca başvuruçunun yargılama esnasında bir müdafî yardımını aldığı ve müdafîsinin de bulunduğu duruşmada yeni ikrarı gerçekleştirdiğini belirtmektedir (Gäfgen – Almanya, § 182-183).

4.4. Kararın Genel Değerlendirmesi

AIHM'nin Gäfgen- Almanya kararı oy çokluğu ile alınmış, birçok eleştiriyle de karşılaşmıştır. Karar sonrasında uluslararası insan hakları hukuku literatüründe işkence, zalimane, insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele yasağının mutlak olup olmadığı konusunda yeni tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bu tartışmaların temelinde zorunlu durumlarda polislerin şiddet, insanlık dışı muamele vb. uygulamasının mazur görülüp görülemeyeceği hususu da yer almıştır. Dava konusu olayda ve Mahkeme'nin konuya yaklaşımında bir tarafta mağdurun hak ve çıkarları, bir tarafta onu kaçıran kişinin polis tarafından kötü muamele edilmesi suretiyle ihlal edilen haklarından hangisinin korunacağı konusunda bir dilemmanın oluştuğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Greer'e göre, mağdur ile sanığın hakları arasında çatışmalar nadiren de olsa yaşanabilir. Yazara göre söz konusu olaydaki gibi durumların yaşanması halinde mağdurun hayatını kurtarmak amacıyla çocuğu kaçıran kişi "işkence ve insanlık dışı muamele" yasağına bir istisna teşkil etmelidir. Yazar, bu argümanını Gäfgen'in çocuğu kaçırdığı konusunda şüphe bulunmadığı, çocuğun öldüğünün bilinmediği ve bu nedenle hayatını kurtarma ihtimalinin bulunduğu, çocuğu kurtarmak için olası tüm seçeneklerin denendiği ancak başarılı olunamadığı ile oluşturmaktadır. Son çare olarak baskı ve tehdit uygulanması yoluyla çocuğun yerini söyleyeceği inancı varken, polislerin Gäfgen'e kötü muamelede bulunmasını yazar "iki kötüden iyi olanı seçmek" (*lesser of the two evils*) gerekçesiyle kabul edilebilir bulmaktadır (Greer, 2015: 5-6).

Dava konusu olayların Almanya'daki etkilerini de değerlendirdiği çalışmasında Schroeder, üst düzey yargıçlardan, siyasetçilerden, çeşitli insan hakları gruplarına kadar çok sayıda kişi ve grubun ve halkın büyük bir kısmının polis memuruna tehditte bulunma emri veren komiserin tahliyesini memnuniyetle karşıladığını tespit etmiştir (Schroeder, 2006: 189-195). Bu tespit Greer'in görüşleriyle de uyumaktadır.

Mavronicola, Greer'in sunduğu bu argümanlara karşı çıkmakta ve bu gerekçelerin uluslararası insan hakları hukukundaki işkence ve zalimane, insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele yasağının mutlaklığını değiştiremediğini dile getirmektedir (Mavronicola 2017: 498). Graffin de polis sorgulaması için kişileri tehdit etmenin ahlaka aykırı olduğunu vurgulayarak, Gäfgen davasındaki gibi sıra dışı durumlarda devlet görevlilerine tehdit ve kötü muamelede bulunma izni verilmesinin, diğer durumlarda da kötü muamelede bulunmaya göz yummakla sonuçlanabileceğine işaret etmektedir. Polislerin görevleri yasaya aykırı davranmak değil, onu korumaktır diyen yazar, bu gibi davranışların mutlaka yasaların gerektirdiği şekilde cezalandırılması gerektiğini dile getirmekte, aksi halde vatandaşların adalet sistemine, ceza hukukuna ve polisliğe olan güveninin baltalanacağına dikkat çekmektedir (Graffin, 2017: 684, 699).

Gäfgen – Almanya kararı AİHM'nin kesin ve açık tespitlerde bulunmaktan çekindiği bir karar olmasıyla dikkat çekmektedir (Palabıyık, 2016: 190, Dülger, 2014: 395). Mahkeme, başvuru sürecinde ve yargılama esnasında haklarını kullandığı, polislerden şikayetçi olduğu, polislerin cezalandırıldığı ve kariyerlerinin zarar gördüğünü belirterek başvuru sürecinin giderildiğini düşünmektedir (Gäfgen – Almanya, § 123-124). Oysa polis memurlarının Gäfgen'e muameleleri karşılığında aldıkları cezaların yaptıkları hak ihlali ile orantılı olduğu söylenemeyeceği gibi, cezaların tam olarak uygulanmamış olması da dikkat çekmektedir (Ohlin, 2018: 2). Kaldı ki polis memurlarının etkili şekilde cezalandırılırsa bile kısmen karşı görüşte olan yargıçlar polislerin cezalandırılmasının mağduriyeti gidermeyeceğini, mağduriyetin giderilmesinin ancak delillerin dışlanması suretiyle olabileceğini, cezalandırma yoluna gidilmesinin ancak değerlerin korunmasında başka bir yol bulunmaması halinde mümkün olabileceğini belirtmektedir (Yargıçlar Tulkens, Ziemele ve Bianku'nun Birleşik Kısmen Farklı Görüşleri, § 7). Oysa bu davada Mahkeme neredeyse tamamen devletin cezalandırma görevine odaklanmış görünmektedir (Ohlin, 2018: 2).

Mahkeme kararının asıl olarak eleştirildiği nokta, Sözleşme'nin 3. maddesinin ihlal edilmesi suretiyle elde edilen maddi delilin yargılamada kullanılması ve bu şekilde adil yargılanma hakkının ihlal edildiği noktasındadır. AİHM'nin önceki içtihadına göre Sözleşme'nin 3. maddesinin olağanüstü hallerde bile ihlal edilemeyeceği ve 3. maddenin ihlali suretiyle elde edilmiş delillerin işkence, insanlık dışı ya da aşağılayıcı muamele fark etmeksizin kabul edilemeyeceği şeklinde olmuştur (Selmouni – Fransa, §95, Assenov ve Diğerleri – Bulgaristan kararı §93). Ancak Mahkeme Gäfgen – Almanya kararında insanlık dışı muamele ya da aşağılayıcı muamele ile elde edilen ifade delilinin yargılamanın adilliğini etkilemeyebileceği şeklinde bildirdiği görüşüyle önceki içtihadından uzaklaşmıştır. Oysa Sözleşme'nin mutlak bir hükmünün ihlali ile elde edilmiş bir delile dayanan bir ceza yargılaması adil olamaz.

Diğer bir tartışmalı konu da Mahkeme'nin, Sözleşme'nin 3. maddesine aykırı olarak elde edilen yalnızca "ifade" delilini hukuka aykırı bulması, diğer delillerin ise yargılamanın adilliğini etkilemediği noktasındadır. Mahkeme bu karar ile insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele neticesinde elde edilen ifadeler ile yine aynı yolla elde edilen diğer deliller arasında da bir ayırım başlatmıştır. Ceza yargılamasında kuşkusuz bazı deliller hüküm verileceği safhada daha değerli olup hükme esas alınır ise de AİHM'nin Gäfgen kararında "ifade" delilini üstün tutması gelecekte bir içtihat ayrılığı sorununu meydana getirebilecektir. Delillerin değeri ulusal mahkemeler açısından önemlidir; fakat bir hak ihlali olup olmadığı noktasında bir delilin diğer delile üstün tutulmaması gereklidir. Mahkeme ifade delilini diğer delillerden üstün tutarken buna ilişkin bir hukuki niteleme ve gerekçe de belirtmemiştir.

Davada çoğunluk başvuru Gafgen aleyhindeki delillerin polisin 3. maddeyi ihlal etmesi yoluyla elde edildiğini kabul etmesine rağmen yine de başvuru mahkûm edilmesine götüren “nedensellik zincirinin kırıldığı” sonucuna vararak, adil yargılanma hakkının ihlal edilmediğine karar vermiştir. Oysa karşı görüşteki yargıçların da belirttiği üzere (Yargıçlar Rozakis, Tulkens, Jebens, Ziemele, Bianku ve Power’in Birleşik Kısmen Muhalif Görüşleri, § 4-6) nedensellik zinciri kırılmış değildir. Zira başvuru suçlandırıcı delillerin dışlanması taleplerinin reddedilmesi ve bütün delillerin duruşmada ayrıntılı şekilde sunulmasından sonra; yani her şey kanıtlandıktan sonra mahkeme önünde ikrarda bulunmuştur. Mahkûmiyetin dayanağı aslında tamamen insanlık dışı muamele sonucu elde edilen ikrar ve yine çıplak ayakla yürütülmek suretiyle devam eden muamelenin sonucu olarak başvurucudan elde edilen hukuka aykırı delillerdir. Başvurucuya yapılan Sözleşme’nin 3. maddesine aykırı muameleler 10 dakikalık bir zaman dilimi ile sınırlandırılmaz. Başvurucudan, hukuka aykırı elde edilen ilk ikrarının devamı olarak mahkemenin diğer deliller olarak adlandırdığı delillerin elde edilmesi sağlanmıştır. Aslında elde edilen tüm deliller ve yine ikinci yeni ikrarda bulunması dahi bu ilk hukuka aykırı elde edilen delillere bağlıdır. Hukuka aykırı olarak elde edilen ilk ikrar delili mahkûmiyet hükmünde belirleyici olmuştur. Bu nedenle de elde edilen deliller silsilesindeki zincirleme bağ devam etmiş olup nedensellik bağı kanaatimizce mevcuttur. Kaldı ki başvuru müdafisi ile görüşmesine de cesedin yerini göstermesinden önce izin verilmemiş, başvuru ancak yer gösterme işleminden sonra müdafisi ile görüşebilmiştir. Dolayısıyla başvuru hukuki yardım alması gereken dönemde hukuki yardımdan faydalanamamıştır. Sırf bu nedenle dahi adil yargılanma hakkının ihlal edildiği kabul edilmelidir.

5. Sonuç

Hukuk devleti olmanın gereklerinden biri olan “adil yargılanma hakkı” gerek ulusal mevzuatta gerekse de AİHS hükümleri ve AİHM içtihatlarında önemli bir yer tutmaktadır. Bünyesinde pek çok hakkı barındıran adil yargılanma hakkının sağlanabilmesinin önemli bir şartı yargılamada kullanılan delillerin hukuka uygun olmasıdır. AİHS’yi imzalayıp AİHM’nin yargılama yetkisini kabul etmiş devletler şüphesiz Sözleşme’nin hükümleriyle olduğu kadar Mahkeme’nin içtihatlarıyla da bağlıdır. Bu nedenle AİHM’nin adil yargılanma hakkı ve hukuka aykırı deliller konusundaki yaklaşımı Sözleşmeciler için yol gösterici olmaktadır.

AİHM, Sözleşme’nin 3. maddesinin mutlak bir hak olup istisnasız uygulandığını belirtmektedir. Bu durumda 3. maddenin yarattığı etkilerin de ihlal olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Mahkeme her hak ve Sözleşme’nin güvenceye aldığı madde karşısında eşit davranmakla yükümlüdür. Aksi halde “az hukuka aykırı” veya “çok hukuka aykırı” gibi kavramların oluşması riski doğacaktır. Hukuka aykırı delil kavramının “zehirli ağacın meyvesi zehirli olur” ilkesi gözetilerek dikkatle değerlendirilmesi, “az” veya “çok” hukuka aykırı şeklinde bir ayrıma gidilmeyerek, hukuka aykırı delillerin tümüyle dışlanması yoluyla yargılama sürecinin yürütülmesi adil yargılanmanın sağlanması bakımından önem arz etmektedir. Adil yargılanma kişiler için bir hak iken, devletler için bir yükümlülüktür. Adil yargılanma hakkının öncelikle devletlerce tam anlamıyla sağlanması; bu hakkın devletlerce ihlal edildiği durumlarda ise en azından Sözleşmeciler devletlerin vatandaşları açısından AİHM’ce korunması gerekir.

Gafgen’in Alman mahkemelerinde görülen davalarında tartışma konusu delillerin dışlanması ve iddia makamının elinde bulunan bu kirlenmiş deliller dışındaki delillere (hukuka uygun şekilde elde edilen fidye notu, suç planları, banka hesabına aktarılan para gibi) dayanarak yargılamaya devam etmesi çok daha makul bir çözüm olabilirmiş gibi görünmektedir. Şüphesiz ki hukuka aykırı elde edilmiş delillerin mutlak dışlanması kuralı bazı durumlarda sanığın alması gerekenden farklı ya da daha hafif bir ceza almasıyla sonuçlanabilir. Böyle bir durum suçtan mağdur olanlar kadar toplumda da hoşnutsuzluk yaratabilir. Öte yandan “işkence, kötü muamele

ya da aşğılayıcı muamele”nin hiçbir koşulda kabul edilemeyeceği gibi bir mutlak hakkın korunması da devletlerin esas amacı olan kamu yararının gerçekleştirilmesi bakımından hayati öneme sahiptir. Bu gibi mutlak haklara istisnalar getirmek bu hakların korunmasını zayıflatma riski taşır.

AİHM bir delilin hukuka aykırı olup olmadığını tespit etme yetkisini kendinde görmemekte, ancak bu hususu Sözleşme’nin 6. maddesinde korunan adil yargılanma hakkının ihlalini incelediği davalarda dolaylı olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla AİHM’nin hukuka aykırı delil kavramına ilişkin görüşlerinin içtihatlarıyla ortaya konması mümkün olmalıdır. Ancak Mahkeme bu konuda belirgin bir içtihat ortaya koymadığı gibi bu çalışmada ayrıntılı olarak incelenen Gäfgen - Almanya kararı ile daha önceki içtihadından uzaklaştığı da görölmektedir. Gäfgen - Almanya kararı, hukuk devleti olmanın olmazsa olmaz koşullarından sayılan bazı hak ihlalleri karşısında AİHM’nin somut olayın koşullarına göre daha esnek davranabileceği inancı oluşmasına neden olmuştur. Bu nedenle kararın AİHM içtihatları ve dolayısıyla Avrupa insan hakları hukuku yönünden bir gelişme olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Gäfgen - Almanya kararında, hukuka aykırı elde edilen delillerin kullanılmasının AİHM’ce adil yargılanma hakkının ihlali olarak görölmemesi, Sözleşmeciler devletlerin iç hukuklarında da olumsuz bir etki yaratabilme potansiyeli taşımaktadır. Zira Sözleşmeciler devletler hukuka aykırı delil kullanımının mutlak olarak yasaklanması ile ilgili mevzuatlarına, suçun büyüklüğü ve/veya niteliğine göre hukuka aykırı delillerin değerlendirilebileceği yönünde istisnai hükümler ekleme yoluna gidebilecektir. Bu sakınca nedeniyle, AİHM’nin konuyu ulusal yargı mercilerinin takdir alanına bırakmak yerine, hukuka aykırı delillerin, bilhassa da işkence ve insanlık dışı muamele sonucu elde edilen delillerin yargılama sürecinin hiçbir aşamasında kabul edilemeyeceği yönünde açık ve kesin bir içtihat oluşturması büyük önem taşımaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Katkı Beyanı: Ekizceleroğlu, R. araştırmanın dizaynı, kavramsallaştırılması, verilerin elde edilmesi, yazının yazılması, Altun, B. araştırmanın kavramsallaştırılması, verilerin elde edilmesi, yazının yazılması hususlarında katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Adalet Bakanlığı. (2022). 2021 yılı Bakanlık faaliyet raporu, <https://sgb.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/9052022144505Adalet%20Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%202021%20Faaliyet%20Raporu.pdf>, (10.10.2022).
- Adalet Bakanlığı. (2021). 2020 yılı Bakanlık faaliyet raporu, <https://sgb.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/942021140107Adalet%20Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%202020%20Y%C4%B1%C4%B1%20Faaliyet%20Raporu%2009.04.2021.pdf>, (10.10.2022).
- Adalet Bakanlığı. (2020). 2019 yılı Bakanlık faaliyet raporu, <https://sgb.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/16720201409152019%20Y%C4%B1%C4%B1%20Bakanl%C4%B1k%20Faaliyet%20Raporu.pdf>, (25.12.2022).
- Adalet Bakanlığı. (2019). 2018 yılı Bakanlık faaliyet raporu, <https://rayp.adalet.gov.tr/Resimler/1/dosya/rapor2018.pdf>, (25.12.2022).
- AİHM. (2021). 50 soruda AİHM, https://www.echr.coe.int/Documents/50Questions_TUR.pdf, (01.10.2022).

- AİHM. (2001). Sadak ve Diğerleri - Türkiye, Başvuru No: 29900/96, 29901/96, 29902/96 ve 29903/96, Çev. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-141267%22%7D>, (2.12.2022).
- AİHM. (2020). Gäfgen – Almanya, 01.06.2010 Başvuru no: 22978/05 <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22gafgen%22%2C%22languageisocode%22:%5B%22TUR%22%5D%2C%22appno%22:%5B%2222978/05%22%5D%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-111106%22%5D%7D>, (10.05.2022).
- AİHM. (1988). Schenk - İsviçre, 12.07. 1988, Başvuru no: 10862/84, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22SCHENK%20%2E%20%93Switzerland%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-57572%22%5D%7D>, (14.03.2022).
- AİHM. (2010). Khan - Birleşik Krallık, 04.10.2000, Başvuru no. 35394/97, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22khan%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-58841%22%5D%7D>, (10.04.2022).
- AİHM. (1999). Selmouni – Fransa, 28.07.1999, Başvuru no: 25803/94, <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-58287>, (10.08.2022).
- AİHM. (1998). Assenov ve Diğerleri – Bulgaristan, 28.10.1998, Başvuru no: 90/1997/874/1086, <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22fulltext%22:%5B%2224760/94%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-58261%22%5D%7D>, (10.08.2022).
- AİHM. (1997). Halford- Birleşik Krallık, 25.06.1997, Başvuru no. 20605/92, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58039%22%5D%7D>, (12.12.2022).
- AİHM. (2007). Harutyunyan – Ermenistan, 28.09.2007, Başvuru no. 36549/03, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-81352%22%5D%7D>, (12.12.2022).
- Akyürek, G. (2012). Ceza yargılamasında hukuka aykırı delillerin değerlendirilmesi sorunu, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 101, 61-82.
- Anayasa Mahkemesi Kararı, E.2011/1, K. 2012/1, T. 19.12.2012, https://anayasa.gov.tr/media/6368/yuce_divan_2011.pdf (10.10.2022)
- Başçı. G. (2020). 1808 Sened-i İttifak ve 1839 Tanzimat Fermanınının 1215 Magna Carta ile anayasacılık ve insan hakları açısından karşılaştırılması, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 46, 227-241.
- British Library. (2014), English translation of Magna Carta, <https://www.bl.uk/magna-carta/articles/magna-carta-english-translation>, (14.11.2022).
- Çınar, R. (2004). Hukuka aykırı kanıtlar, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 55, 31-64.
- Doğru O. ve Nalbant A. (2012). İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi, açıklama ve önemli kararlar, Ankara: T.C. Yargıtay Başkanlığı Yayınları.
- Dülger, M. V. (2014). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Gäfgen kararı bağlamında ceza muhakemesinde işkence tehdidi ile elde edilen delillerin kullanımı sorunu, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 26, 325-410.

- ECHR. (2023). European convention on human rights, https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf, (10.03.2023).
- EU. (2000). Charter of fundamental rights of the European Union, https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf, (11.12.2022).
- Gedik, D. (2019). "Ceza muhakemesinde hakimin delilleri değerlendirme serbestliği (CMK M.217)", *D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı 21, 913-963.
- Graffin, N. (2017). Gäfgen v Germany, the use of threats and the punishment of those who ill-treat during police questioning: A reply to Steven Greer. *Human Rights Law Review*, 17(4), 681-699.
- Greer, S. (2015). Is the prohibition against torture, cruel, inhuman and degrading treatment really 'absolute' in international human rights law?, *Human Rights Law Review*, 0 (1), 1-37.
- Gödekli, M. (2016). Türk ceza muhakemesinde maddi gerçeğe ulaşmanın ön koşulu olarak hukuka aykırı delillerin değerlendirilmesi yasağı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 65 (4), 1815-1924.
- İnceoğlu, S. (2018). Adil yargılanma hakkı, Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru kitapları el serisi- 4, Avrupa Konseyi Ankara Program Ofisi, https://www.anayasa.gov.tr/media/3547/04_adil_yargilanma_hakki_son.pdf, (10.04.2022).
- Maden, M. (2015). Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru bakımından adil yargılanma hakkı çerçevesinde delil yasakları, *Anayasa Yargısı*, 32, 207-234.
- Mavronicola, N. (2017). Is the prohibition against torture and cruel, inhuman and degrading treatment absolute in international human rights law? A reply to Steven Greer, *Human Rights Law Review*, 17 (23), 479-498.
- Ohlin, D. J. (2018). The right to punishment for international crimes, *Cornell Legal Studies Research Paper No. 18-31*, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3134092, (12.01.2023).
- Palabıyık, P. (2016). İşkence tehdidi ile ulaşılan maddi bulguların delil olarak değerlendirilmesine ilişkin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi karar tahlili (Gäfgen v. Almanya), *İstanbul Aydın Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 173-197
- Sencer, R. F. (2013). Adil yargılanma hakkı, *İzmir Barosu Dergisi*, 78(2), 108-173
- Schroeder, D. (2006). A Child's life or a "little bit of torture"? State-sanctioned violence and dignity, *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, 15(2), 188-201
- Soyaslan, D. (2003). Hukuka aykırı deliller, *AÜEHFD*, VIII (3-4), 9-26.
- Turan, H. (2009). Adil yargılanma hakkının İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'ndeki yeri ve önemi", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 84, 213-230.
- United Nations – OHCHR. (1948). Universal declaration of human rights, <https://www.ohchr.org/en/human-rights/universal-declaration/translations/english>, (10.03.2023).

- United Nations – OHCHR. (1966). International covenant on civil and political rights, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>, (11.12.2022).
- Yargıtay Ceza Genel Kurulu Kararı. (2009). E. 2009/7-160, K. 2009/264, T. 17.11.2009, <https://www.kararara.com/forum/viewtopic.php?t=32334>, (26.04.2022).
- Yargıtay Ceza Genel Kurulu Kararı. (2005). E. 2005/7-144, K. 2005/150, T. 29.11.2005, <http://www.kazanci.com.tr/gunluk/cgk-2005-7-144.htm>, (20.04.2022).
- 4709 Sayılı Kanun. (2001). Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun, R.G. Tarih: 17.10.2001, Sayı: 24556 (Mükerrer), <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2001/10/20011017m1.htm>, (8.01.2023).

Macar dış politikasında çeşitlendirme arayışı: Macaristan'ın 'Doğu Açılımı' ve Türk Devletleri

The quest for diversification in Hungarian foreign policy: Hungary's 'Eastern Opening' and the Turkic States

OSMAN ERCAN¹

ÖZ

Macaristan 1989 sonrasında başlayan Üçüncü Cumhuriyet dönemi ile İkinci Dünya Savaşı'nın akabinde edindiği Doğu Bloku üyesi sosyalist ülke hüviyetinden çıkarak Avrupa ile bütünleşmeye dayalı bir dış politika anlayışına geçiş yapmıştır. Demokrasi ve piyasa ekonomisine dayanan geçiş süreci ile vuku bulan Avrupa-Atlantik ülkeleri ile bütünleşme politikası, ülkenin Batılı uluslararası kuruluşlarına üyelikleri ile sağlamlaştırılmıştır. Macaristan'da 2010 yılındaki seçimlerde hâlâ iktidarda olan Fidesz-Macar Yurttaş Birliği'nin iktidara gelmesi ile ülkenin dış politikası çeşitlenerek çok boyutlu hâle gelmeye başlamıştır. Mezûr dönemde ülkenin "Doğu Açılımı" olarak adlandırılan politikası, Üçüncü Cumhuriyet döneminde Batı eksenli şekillenen dış politikasına Doğu ülkelerinin tekrardan eklenmesini öngörmüştür. Macaristan, Doğu Açılımı politikasıyla Türk dünyası ülkeleriyle de yakın ilişkiler kurmuştur. Bu çalışma, şimdiye kadar Türkçe literatürde üzerinde yeterince durulmayan Doğu Açılımı politikasının Türk dünyası ülkeleri ile ilişkilerde oluşturduğu dinamikleri sorgulayarak ilgili alana katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Macar Dış Politikası, Doğu Açılımı, Türk Devletleri.

Jel Sınıflaması: F5

ABSTRACT

Hungary emerged as an Eastern Bloc member following World War II and remained a socialist country until the beginning of the Third Republic period in 1989. Following 1989, Hungary transitioned from a single-party socialist state to a foreign policy line based on European integration. The policy of integration with the countries of the Euro-Atlantic Alliance occurred through the adaptation of democracy and market economy and was reinforced by the country's accession to Western international organizations. After the incumbent political party, Fidesz-Hungarian Civic Alliance, came to power in the 2010 general elections, Hungarian foreign policy began to diversify and become multidimensional. In the wake of the 2010 general elections, Hungary declared its "Eastern Opening" policy that envisaged the reintegration of the Eastern countries into Hungarian foreign policy. Hungary also forged closer ties with the Turkic states in line with its policy of Eastern Opening. This study aims to contribute to the relevant literature by questioning the dynamics created by the Eastern Opening in Hungary's relations with the Turkic states, which have not been given enough attention thus far.

Keywords: Hungarian Foreign Policy, Eastern Opening, Turkic States.

Jel Classification: F5

DOI: 10.47934/tife.12.02.02

1. Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ardahan.

CORRESPONDING AUTHOR / SORUMLU YAZAR
Osman Ercan, Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ardahan.
E-mail: osmanercan@ardahan.edu.tr

Submitted / Başvuru: 12.06.2023

Accepted / Kabul: 19.07.2023

Citation / Atıf: Ercan, O. (2023). Macar dış politikasında çeşitlendirme arayışı: Macaristan'ın 'Doğu Açılımı' ve Türk Devletleri. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi e-Dergi*, 12(2), 168-182,
<https://doi.org/10.47934/tife.12.02.02>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

1. Giriş

Macaristan'ın Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından günümüze kadar gelen dönemdeki tarihinde birçok siyasi değişim ve dönüşümler vuku bulmuştur. Ülke farklı bloklarda yer almış ve 1989 yılına kadar iki cumhuriyet deneyimi yaşamıştır. Sosyalist ve Doğu Bloku üyesi olarak 1989 yılına kadar uzanan tarihinde Macaristan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) uydu devleti olarak varlık göstermiştir. Üçüncü Cumhuriyet döneminin 1989 yılında başlamasının ardından ise, Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) ve Batı Avrupa'nın başını çektiği Avrupa-Atlantik ittifakına dâhil olacak bir dizi dış politika adımlarını atmıştır (Bozóki ve Simon, 2010: 207). Avrupa Birliği (AB) ve Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilâtı (*The North Atlantic Treaty Organization*, NATO) üyelikleri de Macaristan'ın Soğuk Savaş sonrası dönemde Batı dünyasının üyesi bir devlet olarak kendini konumlandırmasını sağlamıştır (Varga, 2000: 120). Bahsedilen dış politika yaklaşımı ise ülkede 2010 Nisan ayında seçimleri Viktor Orbán ve lideri olduğu Fidesz-Macar Yurttaş Birliği (kısaca Fidesz) partisinin öncülüğündeki ittifakın kazanması sonucu değişim emareleri göstermiştir. Başbakan Orbán hükûmeti tarafından ortaya konan Doğu Açılımı politikası ile Rusya Federasyonu (RF), Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC), Orta Doğu ülkeleri ile Türkiye, Azerbaycan ve Merkezî Asya Türk cumhuriyetleri olan Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan, Macaristan'ın dış politika gündemine daha yoğun ve sistematik olarak girmiştir.

Dış politika alanını çeşitlendirmeye ve ülkenin dış ticaret odaklı uluslararası bakış açısını ortaya koymaya yönelik yaklaşımda Türkiye, Azerbaycan ve Merkezî Asya Türk cumhuriyetleri de Doğu Açılımı politikasının temel politika gündem maddelerinin başında gelmiştir. Macaristan ve söz konusu ülkeler arasındaki ortak kimlik noktalarından hareketle geliştirilen ilişkiler, Macaristan'ın Türk dünyası ortak kuruluşlarına müdahil olmasıyla daha kurumsal bir hâle dönüşmüştür. Macaristan'ın Türk dünyası ülkeleri ile ikili ilişkilerini de Türk dünyası ortak kuruluşları desteğinde sürdürmesiyle ülkenin dış politika alanı Orta Doğu, Kafkasya, Merkezî Asya ve Doğu Asya'ya kadar genişlemiştir. Macaristan'ın hâlihazırda ÇHC ile 2013 yılında duyurulan ve Pekin'in küresel prestij projesi olarak görülen Kuşak ve Yol Girişimi çerçevesinde altyapı ve ulaşım ile yatırım projelerine dâhil olduğu; RF ile enerji ve hammadde konularında ilişkileri düşünüldüğünde Türk dünyasıyla ilişkileri tamamlayıcı nitelik arz etmektedir.

Bu çalışma, Macaristan'ın Doğu Açılımı politikası ile tekrardan Doğu ülkelerini dış politikasına daha kapsamlı eklemlenmesine ve söz konusu politikada Türk dünyası ülkelerinin konumuna odaklanmaktadır. Macar dış politikasında Doğu Açılımı'nın, küresel ekonomik ve jeopolitik gereklilikler ile çeşitlendirilmiş dış politika arayışlarının bir sonucu olduğu değerlendirilen çalışmada Türk devletleri özelinde oluşan dinamikler ortaya konmaktadır. Giriş bölümünün ardından erken Üçüncü Cumhuriyet dönemi hakkında malumat verecek olan çalışma, daha sonrasında Fidesz iktidarı ve Doğu Açılımı politikasının ülke dış politika gündemine gelişini inceleyecektir. Akabinde Doğu Açılımı politikası çerçevesinde Macaristan'ın Türk dünyası ülkeleri ile ilişkileri analitik bir yaklaşımla ele alınacak ve ardından sonuç bölümü ile nihai analizlere yer verilecektir.

2. Erken Üçüncü Cumhuriyet Dönemi Macar Dış Politikası

Günümüzdeki Macaristan, ülkenin daha önceki iki dönem cumhuriyet yönetiminin ardından ilan edilmiş olan Üçüncü Cumhuriyet dönemini yaşamaktadır. Birinci Macaristan Cumhuriyeti, 18 Kasım 1918 tarihinde monarşiye dayalı yönetilen selefi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından kurulmuştur. Macaristan Halk Cumhuriyeti adı ile kurulan ilk cumhuriyet dönemi, daha sonrasında sadece cumhuriyet olarak da adlandırılmıştır. Macaristan'da monarşinin 1920 ve 1944 yılları arasında geçici olarak 24 yıllık bir iktidar sürmesi dolayısıyla ülke söz konusu

dönemde monarksız olsa da Macaristan Krallığı olarak bilinmiş ve Birinci Cumhuriyet dönemi aslında kısa soluklu olmuştur (Takács, 2020: 905-909). İkinci Cumhuriyet ise İkinci Dünya Savaşı'nın ardından 1 Şubat 1946 tarihinde ilan edilmiş ve 20 Ağustos 1949 tarihinde ise sosyalist anayasa düzeninin ülkede hâkim olmasıyla sona ermiştir. Macaristan, sosyalist nitelikli Macaristan Halk Cumhuriyeti olarak 1989 yılındaki Üçüncü Cumhuriyet dönemine kadar SSCB'nin müttefik bir devleti olarak varlığını sürdürmüştür. Soğuk Savaş döneminde Varşova Paktı üyesi bir sosyalist cumhuriyet olan ülke, 1956 yılındaki Sovyetlere karşı gerçekleşen ve başarısız olan ihtilali haricinde genel olarak komünist Doğu Bloku müttefiki bir ülke olarak kalmıştır (Hunter, 1993: 690).

İkinci Cumhuriyet dönemini kapsayan 1948-1989 arasında sosyalist tek parti sistemi ile yönetilen ülke, yeni bir başlangıç ile daha sonrasında parlamenter demokrasiye geçmiştir. Sovyet sonrası devletler gibi komünizmin ardından Batı ülkeleri ile ilişkilerini geliştirme eğilimine sahip olan ülkede doğal olarak dış politika yönelimleri de değişmiştir. İkinci Cumhuriyet dönemi ve 1949-1989 arasındaki Macaristan Halk Cumhuriyeti sürecinde ülke, Doğu Bloku üyesi olarak Doğu ülkeleri ile yakın ilişkiler yürütmüştür. 1956 yılı son çeyreğinde Moskova destekli zamanın sosyalist hükûmetine karşı bir ayaklanma çıkmışsa da bu ayaklanma yine Sovyet askerî güçleri tarafından sert bir şekilde bastırılmış ve ülke temel dış politika yönünden ayrılmamıştır. Macaristan'ın Üçüncü Cumhuriyet dönemi 23 Ekim 1989 tarihinde sosyalist yönetimin sona ermesi ve anayasa değişikliği ile başlamıştır (Bozóki ve Simon, 2010: 207). Üçüncü Cumhuriyet döneminin hemen akabinde de ülke Varşova Paktı'ndan ayrılma konusunda niyetini ortaya koymuş; dış politikada iş birliklerini Avrupa-Atlantik yönüne çevirerek Avrupa Serbest Ticaret Birliği, Avrupa Toplulukları ve NATO gibi Avrupa-Atlantik ittifakı kuruluşlarına üye olma yolunda irade göstermiştir (Varga, 2000: 120).

Macaristan'ın komünizmden demokrasi ve kapitalizme geçişinin dış politikadaki yansımaları Sovyet sonrası cumhuriyetlerinkine benzer nitelikler arz etmiştir. Ancak, Macaristan Sovyet sonrası cumhuriyetler gibi Soğuk Savaş sonrası dönemde de Moskova'nın "Yakın Çevre" doktrini kapsamında, Rus etki alanında kalmamıştır. Sovyet sonrası bir ülke olmaması, Romanya ve Bulgaristan gibi sadece bir Sovyet uydu devleti olması ve coğrafi olarak Orta Avrupa'da yer alması, ülkeyi Rus etki alanı dışında bırakmıştır. Üçüncü Cumhuriyet döneminin başlarında Avrupa-Atlantik yönünde dış politikası şekillenmeye başlayan Macaristan, yeniden Avrupa'nın bir parçası olarak geleceğini Batı dünyası ile birleştirmiştir. Ülke aynı zamanda komünizm sonrası ülkeler arasında en hızlı şekilde kendini Batı ile ilişkilere uyarlama başarısı gösteren devletlerin başında gelmiştir. Daha 1991 yılında Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile aynı şekilde komünizm sonrası yeni bir döneme yelken açılmış, söz konusu ülkeler Macaristan'ın en başta gelen müttefikleri olarak görülmüştür. Benzer şekilde, Doğu Bloku üyesi olmasına rağmen Soğuk Savaş sonrasında Batı ile bütünleşmeci bir politika güdülen Polonya ve Çekoslovakya ile 15 Şubat 1991 tarihinde Vişegrad Deklarasyonu ilan edilmiş, ardından da Vişegrad Grubu (Vişegrad Dörtlüsü/V4) kurulmuştur (Dangerfield, 2009: 1737). Çekoslovakya'nın Çek Cumhuriyeti (Çekya) ve Slovakya olarak 1993 yılında barışçıl şekilde ayrılarak V4 üyesi olması ile üye sayısı dörde yükselmiştir (Schmidt, 2016: 113). V4 birlikteliğinin temel amacı, üye ülkelerin Soğuk Savaş sonrası Avrupa ve genel olarak Batı siyasi, ekonomik ve askerî sistemiyle bütünleşmek olarak belirlemiştir (Dangerfield, 2009: 1737).

V4 ülkeleri ile birlikte hızlı bir şekilde Sovyet/Rus etkisinden ayrılmayı amaçlayan Macaristan'ın Avrupa entegrasyon süreci de benzer nitelikler arz etmiştir. Bahsedilen yeni dış politika yönü doğrultusunda Macaristan 1991 yılında Avrupa Konseyi'ne üye olmuştur. Ülke aynı zamanda Çekya ve Polonya ile 1999 yılında NATO üyesi olmuş, yine tüm V4 ülkeleri ile birlikte 2004 yılında AB'ye üye olarak katılmıştır. Ek olarak ülke, 1 Ocak 2008 tarihinden itibaren AB'nin Schengen serbest dolaşım bölgesine dâhil olmuştur. Macaristan'ın Batı ile ilişkileri geliştirip demokratik ve piyasa

ekonomisine sahip bir ülke olarak ilerlemesi iktidara gelen sosyalist partilere rağmen gerçekleşmiştir. 1990'ların başlarında sosyalist sosyo-ekonomik anlayıştan özelleştirmeler vasıtasıyla Batı tarzı piyasa ekonomisine geçiş sürecinde ciddi ekonomik darboğazlarla karşılaşan ülkede, daha önceki sosyalist tek partinin devamı niteliğinde ortaya çıkan sosyalist partiler 1994, 1998, 2002 ve 2006 seçimlerinde iktidarda kalmayı başarmıştır. Ülkenin Üçüncü Cumhuriyet ilanının ardından Doğu merkezli dış politikasının Batı merkezli dış politikaya dönme süreci, sosyalist hükûmetlerin iktidarını belirtilen zaman aralığı kadar uzun tutmasına rağmen değişmemiştir (Bozóki ve Simon, 2010: 212-214).

SSCB'nin dağılmasının ardından 1990'lı yıllar boyunca dünyada var olduğu savunulan ABD'nin baskın siyasi, ekonomik ve askerî gücüne dayanan tek kutuplu dünya sistemine uygun olarak Macaristan; ABD ve Avrupa ile bütünleşme politikalarına ağırlık vermiştir. Ülke aynı zamanda kendini vazgeçilmez parçası olarak gördüğü Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile ilişkilerine de önem atfetmiştir. Bu manada ülkenin ağırlıklı olarak Vaşington ve Brüksel eksenli bir dış politika izlediği, her ne kadar karşılıklı saygıya dayalı ilişkiler yürütse de eski Sovyet coğrafyası ile ilişkilerinde daha mesafeli davrandığı söylenebilir (Tarrósy ve Vörös, 2014: 140). Söz konusu dış politika eğilimi, 21. yüzyıla gelindiğinde sorgulanmaya başlanmıştır. Brüksel ve ABD eksenli dış politika anlayışının yeniden masaya yatırılmasında ise küresel anlamda dünya siyasetinde gerçekleşmekte olan dönüşümlerin etkisi olduğu ileri sürülebilir. Nitekim 1990'lı yılların tek kutuplu dünya tasavvuru yerini tedricî olarak çok kutuplu dünya gelişmeleri ve söylemlerine bırakmaya başlamıştır.

Macaristan'da 2004 genel seçimlerini kazanan Macar Sosyalist Partisi ve 2004-2009 yılları arasında görev yapan Başbakan Ferenc Gyurcsány, ülkenin 2008 finansal krizinden ağır etkilenmesinin ardından çok yönlü bir dış politika geliştirilmesinin gerekliliğini fark etmiştir (Tarrósy ve Morenth, 2013: 78). Macaristan'ın küresel bazda görünürlüğünü artırması ve yeni coğrafyalara açılması fikri, Gyurcsány hükûmetinin "2008 Macar Dış İlişkiler Stratejisi" belgesinde de kendine yer bulmuş ve Macaristan'ın Avrupa-Atlantik bağlarının ötesinde çok yönlü, daha kapsayıcı bir dış politika anlayışına sahip olması gerektiği düşünülmüştür. Söz konusu düşüncenin oluşmasında ise Macaristan'ın 2008 küresel finansal krizinin ardından ekonomisinde yaşadığı daralmanın etkisi olduğu görüşü ağır basmıştır (Egedy, 2012: 164; Tarrósy ve Vörös, 2014: 140). Ancak, küresel manada bir açılım politikasının ortaya konması ve pratiğe geçirilmesi Gyurcsány hükûmetinden ziyade halefi olacak olan mevcut Macaristan Başbakanı Viktor Orbán yönetimine kalmıştır.

3. Macar Dış Politikasının 2010 Sonrası Yönelimleri ve Doğu Açılımı

Macaristan açık denizlere çıkışı olmayan bir kara devleti olması nedeniyle ulaşım ve ticaret hatlarına denizlere kıyısı olan devletlere nazaran daha çok ihtiyaç duymaktadır. Ayrıca ihracat odaklı bir ülke olması nedeniyle de söz konusu ulaşım ve ticaret bağlantıları elzem nitelik taşımaktadır. Ülkenin 2008 finansal krizi sonrası dış ticaretinde görülen daralma, Macar politika yapıcılarını salt Brüksel merkezli dış politikadan ayrılarak dış ilişkilerini çeşitlendirme anlayışına götürmüştür. Daha önce Ferenc Gyurcsány iktidarı döneminde dillendirilen çok boyutlu dış politika fikri, Macaristan'da 2010 seçimlerini kazanan Orbán liderliğindeki muhafazakâr Fidesz partisinin iktidar olmasıyla tekrardan ele alınmış ve 2011 yılında "Küresel Açılım" olarak bir dış politika stratejisi hâline dönüştürülmüştür. Aslında belirtilen dış politika stratejisinin bir parçasını oluşturan Doğu ülkeleri, daha sonrasında ana politika olarak Doğu Açılımı'na dönüşmüştür. Küresel Açılım'ın Doğu Açılımı'na dönüşmesi, 2012 ve 2014 yıllarında ülkenin dış politika makamlarında yaşanan değişimlerin ardından gerçekleşmiştir (Farkas, Pap ve Reményi, 2016: 4-5).

Macaristan'ın Doğu Açılımı politikası ile birlikte RF, ÇHC, Orta Doğu ülkeleri, Türkiye, Azerbaycan ve Merkezî Asya Türk cumhuriyetleri, Hindistan, Japonya ve Güney Kore gibi gelişmiş Asya ülkeleri de Macar açılımının hedef ülkeleri olarak belirlemiştir. Ancak, sayılan bölge ve ülkelerden

RF, ÇHC, petrol ihraç eden Arap ülkeleri ve Sovyet sonrası cumhuriyetler öncelikli ilişkiler kurulacak olan ülkelerden sayılmıştır (Farkas, Pap ve Reményi, 2016: 5). Sovyet sonrası ülkelerden olan Türk cumhuriyetleri ile Türkiye de Macar dış politikasının en önemli yönelimlerinden biri olarak ortaya çıkmıştır. Söz konusu yönelimin nedenlerinden en önemlisini Türkler gibi Merkezî Asya'ya dayanan Macar tarihinde ve Macarların Türkler ile tarihî ve kültürel yönden ortak noktalarında aramak mümkündür. Örneğin, Macaristan'da kısaca Jobbik (Daha İyi Bir Macaristan Hareketi) olarak bilinen sağ görüşlü siyasi parti, Türklerle Macarların ortak geçmişine vurgu yapmakta ve Türkiye ile Azerbaycan ve Merkezî Asya Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerin geliştirilmesini savunmaktadır. Buna ek olarak Başbakan Orbán da Macaristan'ın Kıpçak mirasına vurgu yaparak ülkede her yıl toplanan ve düzenli bir şenlik havasında geçen Hun-Türk Kurultaylarına da sahip çıkmaktadır. Tarihte Turancılık hareketine de önderlik yapmış olan Macaristan'ın günümüzde pan-milliyetçilik ekseninde olmasa da Türk dünyası ile ilişkilere verdiği önem birçok noktada kendini göstermektedir. Nitekim Başbakan Orbán ülkesindeki Kıpçak geçmişine Türk dünyası ülkeleri ile olan toplantılarında açıkça referans vermekten geri durmamaktadır (Orbán, 2019).

Macaristan'ın Doğu Açılımı politikasının önemli bir bölümünü oluşturan Türkiye, Azerbaycan ve Merkezî Asya Türk cumhuriyetleriyle hızlanan ilişkileri ülkenin AB ile yaşadığı siyasi gerilimler üzerinden de okunabilir. Öyle ki; iktidara gelmesinden itibaren Brüksel ile sorunlu bir ilişkisi olan Orbán ve siyasi partisinin özellikle 2015 sonrasında göçmenler konusunda yaşadığı fikir ayrılığı ile 2018 sonrasında AB yönetiminin Orbán ve hükümetini yolsuzlukla suçlayıcı tavrı, ülkenin AB ile ilişkilerini sorunlu hâle getirmiştir (Zsiros, 2022). Brüksel, Orbán yönetimini basın özgürlüğü gibi konularda antidemokratik olmakla suçlamıştır. Macaristan asıllı Amerikalı milyarder George Soros'un Budapeşte'de kurduğu Orta Avrupa Üniversitesi'ne Macar yönetiminin akreditasyon vermeyi reddetmesinin ardından Brüksel cenahında Orbán karşıtı retorik büyümüştür. Ülkede yükseköğretim alanındaki kanuni değişikliklere uyum sağlamaması nedeniyle Viyana'ya taşınmaya karar veren Orta Avrupa Üniversitesi, Brüksel ve Budapeşte arasında var olan hoşnutsuzlukları daha da ilerletmiştir (Barnes, 2018). Tarihte doğusunda Slav dünyası ile batısında güçlü Avrupa siyasi teşekkülleri arasında kalarak bağımsız bir dış politika arayışını Turancılık ile gösteren Macaristan'ın, AB ile anlaşmazlıkları Macar dış politikasında çok yönlülük arayışlarını artırmıştır. Turancılık ideolojisinin kurumsal başlangıcı olarak 1910 yılında Budapeşte'de "Turan Cemiyeti" kurulan ülkedeki Doğu Açılımı girişimini, söz konusu çok yönlü dış politika arayışı ve alternatif politika alanı oluşturma açısından değerlendirmek mümkündür (Kowalczyk, 2017: 51-55).

Macaristan'ın bahsedilen dış politika arayışının önemli vektörlerinden birini RF, diğerini ise ÇHC oluşturmuştur. Ülkenin Doğu Açılımı politikasının ana aktörlerini oluşturan iki ülke, Macaristan'ın AB ve ABD ile genel olarak Batı yönlü dış politikasına alternatif oluşturmada önemli bir politika alanı sağlamıştır. Bu bağlamda 2012 yılında ülkede Başbakanlık bünyesinde Dış İlişkiler ve Ticaret Müsteşarlıkları kurulmuştur. Aynı zamanda ülkenin dış politikasında geleneksel Avrupa ve Kuzey Amerika merkezli dış politikanın sürdürücüsü olarak görülen dışişleri kariyer diplomatları, daha çok Doğu Açılımı'na uygun olacak olan yeni kadrolarla değiştirilmiş, bu yönde kurum personelinin günümüzde %70 kadarı 2014 yılı sonrasında mesleğe girmiş kişilerden teşkil edilmiştir (Müller ve Gazsi, 2023: 407). Hâlihazırda da ülkenin dışişleri bakanı olan Péter Szijjártó, görevine 2014 yılında başladığında bakanlığın adı Orbán yönetimince 'Dışişleri Bakanlığı' iken 'Dışişleri ve Ticaret Bakanlığı' olarak değiştirilmiştir. Doğu ülkeleri ile ilişkilerin geliştirilmesi için yeni birimlerin Başbakanlık ile Dışişleri ve Ticaret Bakanlığı bünyesinde teşkil edilmesi, Dışişleri Bakanlığına ticaretin eklenmesi, ülkedeki ticaret merkezli dış politika anlayışına dönüşümün bir tezahürü olarak belirmiştir (Visnovitz ve Jenne, 2021: 696). Bu amaca yönelik olarak yeni Macar dış politikası operasyon alanları olan Doğu

Açılımı ülkelerinde yeni büyükelçilikler ve konsolosluklar açılmış ve ticaretin geliştirilmesi adına “ticaret evleri” kurulmuştur (Müller ve Gazsi, 2023: 406).

Macaristan’ın RF, ÇHC ve diğer Doğu ülkeleri ile ticaret odaklı ilişkilerini geliştirmek istemesinin temelinde ülkenin temel ekonomik yapısı yatmaktadır. Nitekim ülkenin gayrisafi yurt içi hasılasının %85’ine kadar olan bölümünü dış ticaret oluşturduğundan Macaristan’ın ihracat merkezli bir ekonomiye sahip olduğu ifade edilebilir (Orbán, 2019). Ülkede 2008 finansal krizinin ardından, Orbán yönetimince Doğu Açılımı ile Doğu ülkeleriyle dış ticaretin artırılması, dış politika eksenini değiştirmekten ziyade daha çok ekonomik çıkarları önceleyen bir dış politika çeşitlendirmesi olarak değerlendirilebilecektir. Küresel güç değişimleri projeksiyonu ile de açıklanabilecek olan Macar dış politika değişimi, ülkenin 2011 strateji belgesinde küresel güç dengesinin ABD ve Avrupa aleyhine tedricî bir değişimin yaşanacağını öngörmüştür. Bu bağlamda RF ile nükleer enerji santrali gibi projelerin yanında Macaristan’ın enerji güvenliğine dair yakın ilişkilerin takibi, ÇHC ile de Çinlilerin Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında Budapeşte-Belgrad demir yolunun inşa edilmesi gibi projeler ile Budapeşte’de ÇHC’nin Fudan Üniversitesi’nin kampüs kurma planı ülkenin küresel güç projeksiyonlarına bir cevabı olarak görülebilir (Visnovitz ve Jenne, 2021: 696).

Aynı zamanda ÇHC’nin Avrupa’da en yakın müttefiklerinden sayılan ve Pekin’in Avrupa’ya açılan kapısı sayılan Macaristan, Kuşak ve Yol Girişimi’nin en büyük destekçilerinden biridir. Macaristan, Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında 2012 yılından itibaren 11’i AB üyesi olmak üzere 16 Orta ve Doğu Avrupa üyesi ile 16+1 olarak bilinen bölgesel iş birliği mekanizmasının bir parçasıdır. ÇHC ile bölgede ilk mutabakat anlaşmasını 2015 Haziran ayında imzalayan Macaristan, Kuşak ve Yol Girişimi’ne çok yönlü olarak dâhil olmuş bir ülkedir (Matura, 2018: 183). Ek olarak Orta ve Doğu Avrupa’da Pekin’in en büyük ticaret ortağı ve aynı zamanda en fazla Çinli yatırımını çeken ülkedir. Macaristan 2016 Mart ayında Polonya, Slovakya ve Slovenya ile Amber Demir Yolu Kargo Koridoru’nu inşa etmek için anlaşma imzalamış ve Baltık Denizi ile Akdeniz arasında tarihî Amber Yolu’nu (Kehribar Yolu) canlandırmak için demir yolu inşası projesini başlatmıştır. Yakın zamanda bitirilen projenin Kuşak ve Yol Girişimi çerçevesine alınması fikrinde de Macaristan en önemli aktör olarak ön plana çıkmıştır (Jiaxin, 2022: 597-601). Zaten hâlihazırda Budapeşte-Belgrad arasındaki demir yolunu iş birliği içinde yapmakta olan Macaristan için Amber Demir Yolu Kargo Koridoru, Pekin ile iş birliğinin bir tamamlayıcısı konumunda olmuştur. Bölgesindeki en büyük Çinli diasporasına ev sahipliği yapan ülkede Pekin’in kültürel diplomasi kurumu ve yumuşak güç aracı olan dört Konfüçyüs Enstitüsü bulunmaktadır. ÇHC’nin en önemli bankalarından olan Çin Bankası’nın Orta ve Doğu Avrupa’daki bölgesel merkezi Budapeşte’de bulunmakta ve Budapeşte Macarca-Çince iki dilli eğitim veren bir ilkökula ev sahipliği yapmaktadır (Matura, 2018: 178). Ek olarak Çinli göçmenlerin Avrupa’ya giriş noktası olarak görülen Macaristan’ın ÇHC ile ilişkileri Kuşak ve Yol Girişimi ile ileri bir düzeye evrilmiştir.

4. Doğu Açılımı Politikasında Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri

Macaristan’ın Doğu Açılımı politikasında diğer Doğu ülkelerinin yanı sıra Türkiye, Azerbaycan ve Merkezî Asya Türk cumhuriyetleri önemli vektörler olarak belirmiştir. Bahsedildiği üzere Doğu Açılımı politikasında Türk dünyası ülkelerinin ön plana çıkmasında ortak kimlik noktalarına yapılan vurgunun da payı vardır. Macarların da Merkezî Asya kökenlerine vurgu yapan mevcut Orbán yönetimi dolayısıyla Macaristan’ın Türk dünyası ile ilişkilerinde kimlik faktörü de ayrıca kolaylaştırıcı etken olarak ortaya çıkmıştır. Kimlik yanında Macaristan’ın tarihsel açıdan Türkiye ile köklü ilişkileri ve ülkenin komünist geçmişi dolayısıyla Sovyet sonrası Türk cumhuriyetleri ile bağları, Doğu Açılımı politikasının bahsedilen ülkeler ile ilişkilere getirdiği yardımcı faktörler olarak sıralanabilecektir. Bu minvalde Başbakan Orbán’ın (2018a) Türk Devletleri Teşkilâtı’nın (kuruluş adıyla Türk Dili Konuşan

Ülkeler İş Birliği Konseyi ya da kısaca Türk Konseyi/Türk Keneşi, TDT) 6. Zirvesi sırasındaki sözleri Macaristan'ın Türk dünyası ile ilişkilerindeki kimlik faktörünü ortaya koymaktadır:

"Bildiğiniz gibi, Macaristan'da yaşıyoruz, Macarız ve Macarca konuşuyoruz. Macarca Türk dilleri ile akrabalığı olan eşsiz ve kendine has bir dildir. Biz her zaman Türk kimliği sahibi ülkelerin arasındaki iş birliğini yakından takip ettik. Aranızda en batıya göç ederek Hristiyanlığı benimsemiş insanlarız. Yani biz Batı'da yaşayan, Hun-Türk kökenler üzerinde duran Hristiyan bir halkız; Macarlar kendilerini Attila'nın en son torunları olarak görüyorlar."

Macaristan'ın Türk dünyası ile ilişkilerinde Türkiye, Türk dünyasının en büyük millî gelire ve nüfusa sahip ülkesi olması açısından belirleyici olmuştur. Türkiye'nin 2013 yılında kültürel diplomasi kurumu Yunus Emre Enstitüsü tarafından Budapeşte'de merkez açılması, aynı yıl içerisinde İstanbul'da Macar Kültür Merkezi ve ayrıca Macar dış politikasının 2010 yılından itibaren temel belirleyicilerinden Macar Ticaret Evi açılması iki ülke arasında gelişen ilişkilerin çıktıkları olarak tecelli etmiştir. İki ülkenin üniversitelerinde var olan Türkoloji ve Hungaroloji kürsüleri ile Türk İş Birliği ve Koordinasyon Ajansı'nın başta Kanuni Sultan Süleyman'ın Zigetvar'da olduğu düşünülen mezarına yönelik olmak üzere birçok Osmanlı kültürel mirası üzerine çalışmaları siyasi ve ekonomik ilişkileri destekleyecek olan kültürel etkileşimi ortaya koymuştur. Bu bağlamda, 2013 yılının Şubat ayında iki ülke arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi kurulması ile siyasi, ekonomik ve ticari ilişkiler sistematik bir nitelik kazanmıştır (TRT Haber, 2018). Macaristan'ın Türkiye'ye AB üyeliği sürecinde destek vermesi, Brüksel'in Türkiye aleyhine vereceği kararlarda Ankara'yı savunan bir tavır alması Macaristan'ı AB'deki önemli siyasi müttefiklerinden biri hâline getirmiştir. Orbán yönetiminin Türkiye ile ilişkilere verdiği önemi Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 2018 Ekim ayında ülkesine yaptığı ziyarette de belirtmiştir. Söz konusu ziyarette Orbán, *"Macar dış politikası her zaman üç başkente özellikle dikkat etmelidir: İstanbul – bugün yerini Ankara aldı; Moskova; ve Berlin."* ifadeleri ile Türkiye ile ilişkilere atfettiği önemi belirtmiştir (Orbán, 2018b).

Son yılların en fazla gündeme gelen uluslararası politika konularından göç sorununda da Macaristan AB'de Türkiye'yi destekleyen ülkelerin başında gelmiştir. Genel olarak AB'nin göç politikasına eleştirel yaklaşan Orbán yönetimi, özellikle Suriye'deki iç savaş kaynaklı artan uluslararası göçe karşı Brüksel'in yaklaşımını onaylamamaktadır. Macar politika yapıcılarının Avrupa'nın güvenliğinin Türkiye'den başladığı yönünde bir inanca sahiptir. Bu nedenle, Suriye kaynaklı sığınmacılar ile ilgili Türkiye'ye finansal yardım yapılmasından Türkiye'nin güney ve doğu sınırlarında duvar yapımını desteklemeye kadar bir dizi politika önerisi öne sürülmüştür. AB'yi de Türkiye ile müttefiklik ilişkisi kurması konusunda cesaretlendiren bir politika Orbán yönetimi tarafından takip edilmektedir (Hungary Today, 2021). Avrupa'ya doğru gerçekleşen göçün engellemesi hususunda Türkiye'nin desteklenmesi ve göç yükünün hafifletilmesi için yardım edilmesi görüşü, Macaristan'ın diğer konulara ek olarak AB'de Türkiye'yi desteklediği konuların başında gelmektedir.

Türkiye'ye ek olarak Macaristan'ın Azerbaycan ve Merkezî Asya Türk devletleri ile ilişkileri de Doğu Açılımı politikasının temel bileşenleri olarak ortaya çıkmıştır. Macaristan'ın üretim ve ihracata dayalı ekonomisinin temel hususlarından olan enerji konusunda özellikle Azerbaycan gibi fosil yakıt ihracında öne çıkan ülkeler, Macar dış politikasının enerji boyutunu teşkil etmektedir. Türkiye ve Macaristan'ın enerji politikaları genel itibarıyla birbirleriyle örtüşmektedir. AB üyelerinin ve genel olarak Avrupa'nın enerji tedariki konusunda kırılğan bir yapıya sahip olmasına karşı ana tedarikçisi RF ile ilişkilerini Doğu Açılımı çerçevesinde işler tutmaya çalışan Macaristan aynı zamanda Azerbaycan ile stratejik ortaklığa sahiptir. İkinci Karabağ Savaşı'nda olduğu gibi devamlı surette Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü açıkça destekleyen Macaristan'ın Bakü ile yakın ilişkileri bulunmaktadır (TRT Haber, 2021). Türkiye'nin dâhil olduğu ve RF'den gaz tedariki için düşünülmüş TürkAkım projesi, Rusya-Ukrayna Savaşı'nın Avrupa'da oluşturduğu enerji krizinin etkilerini azaltma adına Macaristan tarafından önemsenmiştir. Aynı doğrultuda Azerbaycan, Macaristan'a enerji güvenliğine yönelik garantileri 2023 yılı Mart ayı sonunda vermiştir (Hungary Today, 2023a; Hungary

Today, 2023b). Yine 2023 Nisan ayında da Sofya’da Azerbaycan, Macaristan, Bulgaristan, Romanya ve Slovakya arasında imzalanan protokole göre Avrupa Komisyonu destekli Dayanışma Halkası Girişimi (*The Solidarity Ring Initiative*) çerçevesinde Azerbaycan doğal gazının Macaristan dâhil olmak üzere Orta ve Güneydoğu Avrupa’ya ulaştırılması kararlaştırılmıştır. Toplantıda Macaristan’ın kararlaştırılması çevrili coğrafyasına vurgu yapan Macar Dışişleri Bakanı Szijjártó, Azerbaycan gibi ülkelerden gelecek enerji sevkiyatı ile enerji tedarikini çeşitlendirme konusunu, “*Yeni enerji kaynaklarının dâhil edilmesi gerçek bir Avrupalı sorunu, ve bu yüzden bir Avrupalı yükümlülüğü*” olarak tasvir etmiştir (Hungary Today, 2023c). Türkiye gibi enerjide dışa bağımlı olan ve Azerbaycan’dan enerji tedariki hususunda istekli olan Macaristan için Azerbaycan ülkenin enerji güvenliğinde önemli rol oynamaya adaydır ve bu yönde de irade ortaya koymaktadır. Başbakan Orbán 2023 Ocak ayı sonunda Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in ülkesine düzenlediği resmî ziyaret kapsamında yazdığı sosyal medya paylaşımında, “*Azerbaycan enerji alanındaki çeşitlendirmede bizim gizli silahımızdır.*” ifadesini kullanmış, Azerbaycan’ın Macaristan ve genel olarak Orta ve Doğu Avrupa’nın enerji güvenliğindeki rolünü vurgulamıştır (Hajiyev, 2023).

Macaristan’ın Türk dünyasının Merkezî Asya’daki ülkeleri olan Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan ile ilişkileri de Üçüncü Cumhuriyet boyunca siyasi ve ekonomik olmasa da Hun-Türk Kurultayları gibi organizasyonlar ile kültürel yönden yakın bir seyir izlemiştir. Ülke Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan arasında 2008 yılında kurulan Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi’ne (TÜRKPA) 2014 yılında gözlemci üye olmuştur. Aynı zamanda 2018 yılında Türk dünyasının bilimsel araştırma merkezi statüsünde olan ve 2012 yılında Astana merkezli kurulan Uluslararası Türk Akademisi’ne (UTA) gözlemci üye olarak katılmıştır (TBMM, t.y.; Daily News Hungary, 2018). Macaristan’ın Merkezî Asya Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerinin tam anlamıyla kurumsallaşma göstermeye başlaması ise 2018 Eylül ayında TDT’ye gözlemci üye olarak katılması ile gerçekleşmiştir (Ercan, 2021: 114). Macaristan 2009 yılında Türk dünyası ülkelerinin çatı kuruluşu olarak Nahçıvan Anlaşması ile kurulan TDT’ye Kırgızistan’ın Çolpan-Ata şehrinde düzenlenen 6. Zirve sırasında gözlemci üye olarak katılmış ve ilişkilerini bir adım daha ileriye taşımıştır. Bu kapsamda TDT’nin Budapeşte’deki Avrupa Temsilcilik Ofisi, 19 Eylül 2019 tarihinde açılmıştır. TDT’nin Avrupa’daki temsili için ilk ve tek ofise ek olarak Macaristan, Türk dünyası ile kültürel ilişkileri bağlamında aynı yılın Ekim ayında, 1993 yılında Türk dünyasının kültür alanındaki ilk ortak kuruluşu olarak kurulan Uluslararası Türk Kültürü Teşkilâtı (TÜRKSOY) ile iş birliği mutabakatı imzalamıştır (TÜRKSOY, 2019).

Macaristan’ın daha 2014 yılından itibaren Doğu Açılımı politikası doğrultusunda Türk dünyası ortak kuruluşları ile iş birliğine gitmesi, aslında Türk devletlerinin ülkenin mevzu bahis dış politika anlayışındaki merkezî konumuna işaret etmektedir. Hun-Türk Kurultayları vasıtasıyla Türk dünyası ile kültürel ilişkilerin devamını destekleyen Macar yönetimi, aynı zamanda TDT’nin Avrupa’daki tek temsilcilik ofisine sahip olması dolayısıyla da siyasi ilişkiler de tesis etmiştir. Bunlara ek olarak Türk dünyası ülkeleri ile enerji ve ticaret konularında ilişkilerin ilerletilmesi konusunda olumlu bir tavır sergilenmiştir. Örneğin, 2016 yılında iktidara gelen Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev ile Özbekistan hızlı bir dışa açılım politikasına geçiş yapmış, bu süreçte de Macaristan ile nükleer enerji, tarım, su kaynakları yönetimi, sınır güvenliği yönetimi konularında bir iş birliği programını 2022 yılında başlatmıştır (Hungary Today, 2022). Macaristan’ın TDT gözlemci üyesi olmasının ardından üye ülkeler ile olan ilişkileri günümüze kadar gelen dönemde daha sistematik hâle gelmiştir.

Kurumsallaşmaya başlayan ilişkiler, koronavirüs pandemisi döneminde daha da anlamlı ve işlevsel hâle evrilmiştir. Koronavirüs pandemisi, başta kamu sağlığı olmak üzere siyasi, sosyal, ekonomik, hukuki ve psikolojik menfi küresel, bölgesel ve ulusal etkiler ortaya çıkarmıştır. Pandeminin etkilerinden Macaristan, Türkiye ve diğer Türk devletleri de doğal olarak muaf kalmamıştır. TDT’nin 2009 yılında kuruluşundan itibaren olağanüstü olarak düzenlediği ilk zirve 10

Nisan 2020 tarihinde toplanmıştır. Koronavirüs ile mücadelede dayanışma ve iş birliği teması altında toplanan zirveye TDT üyelerine ve Macaristan'a ek olarak üye olmayan Türkmenistan da katılmış; başta kamu sağlığı olmak üzere pandemi süreci çok boyutlu olarak ele alınmıştır. Pandemi sürecinde Azerbaycan'a ilk test kitlerini gönderen Türkiye'ye ek olarak Avrupa'da koronavirüsün yayılmaya başlamasının hemen ardından Macaristan'a TDT üyeleri tarafından ortak tıbbi yardım malzemeleri gönderilmiştir. TDT koordinasyonunda tam ve gözlemci üyelerin koronavirüs ile mücadeledeki dayanışmada öncelikli olacağı konusunda bir mutabakat oluşmuştur. Söz konusu iş birliği ve dayanışma, pandemi sürecinde sektöre uğrayan ticaret ve tedarik zincirlerindeki aksaklıklara yönelik olarak da ele alınmıştır. Zirvede TDT paydaşı olan ülkelerin başta Türkiye'nin Hazar Geçişli Doğu-Batı Orta Koridor projesi (kısaca Orta Koridor) çerçevesinde aralarında ticaretin kolaylaştırılması olmak üzere, elektronik ticaret ve çevrim içi iletişim kanalları ile siber güvenliğe kadar geniş bir iş birliği gündemi belirlenmiştir (Ercan, 2021: 116-118). Ekonomisinin temelini dış ticaret üzerine kuran Macaristan için ulaştırma ve tedarik zincirleri konusunda ortaya konan ortak mücadele iradesi daha da anlamlı hâle gelmiştir. Bu doğrultuda, bütün kısıtlayıcı etkilerine rağmen pandemi döneminde Türkiye-Macaristan ticaret hacminin %30 oranında artmış olması, söz konusu iş birliğinin bir sonucu olarak gerçekleşmiştir (Hungary Today, 2021).

Macaristan'ın TDT'ye gözlemci üye olarak kabul edildiği Çolpan-Ata'da 2018 yılında toplanan zirvenin ardından 2019 yılı Ekim ayında Bakü'de yapılan zirvede Orbán, 2010 yılından itibaren Macaristan ve üye devletler arasındaki ticaret hacminin iki katına çıkarak 4 milyar dolar seviyesine ulaştığını ifade etmiştir. Budapeşte merkezli Eximbank tarafından TDT üyelerinin her birine ayrılan fonları ayrıca açıklayan Orbán, ek olarak üye devletlerden öğrencilere Macaristan'da eğitim görmeleri için verilen devlet burslarından bahsederek sayının yükseleceğini aktarmıştır (Orbán, 2019). Aynı zamanda Türk Üniversiteler Birliği'ne ve değişim programı Orhun Süreci'ne Szeged Üniversitesi ile müdahil olan Macaristan'ın eğitim konusundaki dahli, Türk dünyası ülkelerine bir bütün olarak kültür temelli yaklaşımının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Türk dünyası ülkelerine verilen öneme atfen Macaristan 2021 yılında Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te bir büyükelçilik açmıştır. Ayrıca, Budapeşte'de meskûn bulunan TDT Avrupa Temsilcilik Ofisi aracılığıyla Macaristan da Türk dünyası için önemli bir gelecek projeksiyonu çizen "Türk Dünyası 2040 Vizyonu" belgesine katkı sunarak oluşturulmasında paydaş ülkelerden biri olmuştur. Ek olarak, TDT'nin yatırım finansmanı konusunda platformu olacak olan 'Türk Yatırım Fonu'na katılım konusunda da iradesini açıkça belirtmiştir. Merkezi İstanbul'da olması düşünülen ve Türk dünyası ülkeleri arasındaki ekonomik ve ticari iş birliğine hizmet etmesi planlanan Türk Yatırım Fonu ile Macaristan'ın dış ilişkilerinde merkeze aldığı ticaret konusunda ilerleme kaydedilmesinin daha sistematik hâle getirilmesi öngörülmüştür (TRT Haber, 2023). Genel olarak Macar dış politikasının ticarete yaptığı vurgu nedeniyle aynı zamanda TDT çatısı altında faaliyet gösteren Türk Ticaret ve Sanayi Odası (*The Turkic Chamber of Industry and Commerce*) bünyesinde Türk İş Forumu, Macaristan'ın organizasyonu ile 2021 Eylül ayında Türk devletlerinin iş dünyası paydaşlarını bir araya getirmek amacıyla düzenlenmiştir (Orbán, 2021).

Macaristan ve TDT arasında kurulan iş birliğinin son örneği ise 2023 Mayıs ayında Türk Devletleri Coğrafya Konseyi'nin kurulması olarak kayıtlara geçmiştir. Paydaş devletlerin sivil toplum kuruluşları başta olmak üzere turizm ve eğitim alanlarında iş birliğini amaçlayan Türk Devletleri Coğrafya Konseyi ile Türk dünyasında konuyla ilgili bulunan potansiyelin harekete geçirilmesi sürecine Macaristan da müdahil olmuştur (TDT, 2023). Macaristan'ın TDT bünyesindeki iş birliği platformlarına dâhil olmasını, Doğu Açılımı politikasının bir yansıması olmasının yanında çok boyutlu bir dış politika arayışının sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. Ulusal çıkarlara, siyasi ve ekonomik olarak karşılıklı bağımlılığa dayalı, çok boyutlu bir ekonomik ve ticari ilişki ağı oluşturmaya çalışan Macaristan'ın 2023 Mart ayında toplanan TDT Olağanüstü Zirvesi'nde Başbakan Orbán (2023) tarafından sarf edilen sözler söz konusu dış politika yönelimini özetler niteliktedir:

“[...] Dünya ekonomisinde, karşıt blokların yaratılmasıyla sonuçlanabilecek olan devam eden süreçler var. Küresel ekonomide blokların ortaya çıkması çıkarlarımıza zarar verir. Bloklarda değil, bağlantıda, karşılıklı bağımlılıkta bir gelecek görüyoruz. Ve bunda Türk devletleri kilit bir rol oynayabilir; çünkü burada Avrupa, Kafkasya ve Merkezî Asya ülkeleri bir arada, karşılıklı saygı temelinde birbirine bağlı ve tüm dünyaya iyi bir örnek teşkil ediyor. [...] Macaristan, bağlantılarımızın – ekonomik, ticari ve enerji bağlantılarımızın – yeni bir boyut kazanmasını desteklemektedir. Biz de bir an önce Türk Yatırım Fonu’na katılmak istiyoruz ve gerekli finansal imkânlarla sahibiz.”

Muhtemelen ABD ile AB’nin Pekin’le arasında gelişen ticaret savaşları ve ekonomik kutuplaşmaları, ayrıca RF ve Batı arasındaki siyasi ve ekonomik çatışmaları da kastederek Başbakan Orbán, küresel manada ekonomik ve ticari kamplaşmalara karşı olduğunu ifade etmiştir. Macaristan’ın 2010 yılından itibaren takip ettiği politikanın aslında çok boyutlu bir dış politika anlayışının çıktısı olduğu ülkenin dış politika yapıcılarının tarafından ortaya konmaktadır. Birleşik Krallık gibi AB’den ayrılma gibi bir planı olmayan ülkenin büyük ticaret ortaklarını da hem Doğu hem de Batı ülkeleri oluşturmaktadır. Macaristan bilhassa enerji ve ham madde kaynakları konusunda RF ile yakın ilişkilere sahiptir. Aynı zamanda son yıllarda dış politikasında ağırlığı artan Pekin’in Avrupa’ya giriş noktası olan ülkenin ihracat odaklı ekonomisinde hâlâ en önemli dış ticaret ortakları Batı ülkeleridir. Macaristan Merkezî İstatistik Ofisi verilerine göre Almanya, Avusturya, İtalya, Romanya, Slovakya, Polonya, Fransa, Hollanda ve Birleşik Krallık ülkenin başta gelen dış ticaret ortakları arasında yer almaktadır (KSH, 2023). Orbán imzasıyla Fidesz (2010: 39) tarafından 2010 Mayıs ayında ortaya konan hükümet programı söz konusu dış politika stratejisini açıklayıcı mahiyettedir:

“Biz Macarlar Avrupa’nın bir parçası ve aynı zamanda Doğu’nun sınırımız, bu nedenle iki ekonomik bölgenin ve kültürün avantajlarından yararlanmalıyız. Dünya ekonomisine yeni bir açılım yapmaya ihtiyacımız var, bu aynı zamanda Avrupa Birliği üyesi olarak sahip olduğumuz avantajları koruyarak Doğu’ya açılmak anlamına da geliyor. Macaristan’ın ihracat ekonomisi Çin, Rusya, Hindistan ve diğer Doğu Asya ekonomilerinin hızlı gelişimiyle de bağlantılı olmalıdır. Bu, Macar tarım ürünleri, işleme sanayisi ve turizmi için yeni pazarlar açabilir.”

Bu nedenle Macar dış politikasının temel çerçevesi, 2010 yılından itibaren tek yönlü dış politikadan kaçınmak üzerine kurulmuştur. Nitekim ülkenin Üçüncü Cumhuriyet döneminin başından itibaren Avrupa’da kurduğu ortaklıkları devam ettirdiği görülmektedir. Macaristan’ın karayla çevrili coğrafi konumu göz önüne alındığında söz konusu politikanın ülkenin çıkarları ile bilhassa uyumlu olduğu söylenebilir.

Dış ticarete dayalı bir ekonomiye sahip, ticaretin yapıldığı denizlere çıkışı olmayan, aynı zamanda enerji ve hammadde konusunda dışa bağımlı bir ülkenin takip edeceği en makul politikalardan biri komşularıyla dostluk temelinde iş birliği içerisinde olması ve farklı ittifaklar, müttefiklik ilişkileriyle dış politikasını çeşitlendirmesidir. Bu noktada yine karayla çevrili ülkeler olan Kazakistan ve Azerbaycan gibi Türk devletleri de benzer şekilde çok yönlü ve denge merkezli bir politika takip etmektedir. Sovyet sonrası ülkeler olarak sadece Moskova eksenli bir dış politikadan kaçınan iki ülke, eş zamanlı olarak RF, ABD, AB ve ÇHC ile yakın ilişkiler tesis etmektedir (Ercan ve Kolçak, 2022: 79). Aynı zamanda kültürel ve tarihsel bağlar dolayısıyla Türk dünyası ile ilişkilerini de ilerleten iki ülke de çeşitlendirilmiş dış politika ile ilişkilerini yürütmektedir.

Azerbaycan ve Kazakistan’a benzer şekilde Macaristan’ın da Doğu Açılımı vasıtasıyla dış ilişkilerini çeşitlendirme yoluna gittiği Güney Amerika ve Afrika ülkeleri ile dış politikasında açılımlar gerçekleştirmesinden anlaşılmaktadır. 2015 yılında “Güney Açılımı” stratejisini açıklayan ülke; Güney Amerika, Afrika ve Karayipler’e yönelik bir dış politika açılımı amaçlamıştır (Hungary Today, 2015a). Doğu Açılımı ile aynı yönde amaçlarla ortaya konan Güney Açılımı, Macaristan’ın dış politikasının daha geniş bir alana taşınmasını öngörmüştür. Aynı zamanda ticaret odaklı uluslararası yaklaşımını ilerletmesi anlamına gelen dış politika sahasının genişletilmesi ülkenin dış politikasını Afrika ve Güney Amerika’da açılan yeni büyükelçilikler ve ticaret evleri vasıtasıyla çeşitlendirmesi misyonunu ortaya

koymuştur (Hungary Today, 2015b). Benzer şekilde Türkiye'nin de bir kara devleti olmamasına rağmen Soğuk Savaş'ın bitişinden günümüze kadar gelen dönemde mezkûr dış politika anlayışını benimsemeye çalışarak ilişkilerini çeşitlendirme ve genişletme amacını güttüğü uzun süredir tartışılmaktadır.

Macaristan'ın Doğu Açılımı politikasında merkezî bir konuma sahip olan Türk dünyası ülkeleri de ülkenin dış politikasındaki çeşitliliği ortaya koymaktadır. Kültürel ve tarihsel bağlardan kaynaklanan mevzubahis birliktelik ülkenin hâlihazırda iktidar olan partisi tarafından ve bazı muhalefet partileri ile sivil toplum kuruluşları tarafından güçlü bir şekilde desteklenmektedir. Macaristan'ın Türk dünyası ortak kuruluşları ile kurduğu ortaklıklar ülkenin Doğu ve Batı arasında bir köprü olabilecek nitelikte Doğu ülkelerine açılmasına fırsat vermekte, ÇHC tarafından eski İpek Yolu'nun canlandırılmasına dayanan Kuşak ve Yol Girişimi'ne entegre olmasını kolaylaştırmaktadır. Doğu ve Batı arasında ulaşım ve ticaret hatlarına dâhil olma potansiyeli yanında Macaristan'ın ve daha genelde Avrupa'nın enerji güvenliğine de katkı sağlayacak olan projelere de açılabilmesine imkân sağlamaktadır. Türkiye'nin de eski İpek Yolu'nu yeniden canlandırmak için ortaya koyduğu Orta Koridor girişimi de Macaristan'a Kafkasya ve Merkezî Asya'da alternatif politika alanı kazandırmakta, ÇHC ile gerçekleştirilen iş birliğinin tamamlayıcısı olma potansiyeli taşımaktadır.

Macaristan mevcut dış politika atılımlarıyla AB'nin genel dış politika yaklaşımından ayrılabilmekte ve daha bağımsız bir dış politika takip edebilmektedir. Bu bağlamda Rusya-Ukrayna Savaşı'na karşı AB'nin takip ettiği Moskova'ya yaptırım uygulama ve Ukrayna'yı destekleme politikasına karşı daha çok çatışmanın sonlandırılmasına odaklanmıştır. Duygusal manada Ukrayna'yı desteklemekle beraber Başbakan Orbán, RF'ye yaptırım uygulanmasına ve Ukrayna'ya silah gönderilmesine karşı çıkmakta, Rusya-Ukrayna Savaşı'nı RF ve ABD arasında devam eden bir "vekâlet savaşı" olarak değerlendirmektedir (Simon ve Gulyas, 2023). Ülke, Türkiye ve diğer Türk devletleri gibi sadece ateşkesin sağlanması ve barışı merkeze alan yaklaşım ile Brüksel'in politikasına eleştirel yaklaşmaktadır. AB'nin Rusya-Ukrayna Savaşı neticesinde karşı karşıya kaldığı enerji krizine dikkat çekilmekte ve Macaristan'ın mevcut tabloda dikkate alınmadığı savunulmaktadır. ÇHC'nin Kuşak ve Yol Girişimi'ne Macaristan'ın verdiği destek ile genel olarak Pekin ile yakın ilişkileri de AB'nin ÇHC politikasından ayrılmaktadır. Macaristan'ın bağımsız ve çeşitlendirilmiş dış politika arayışı Doğu Açılımı politikasının yanında Güney Açılımı ile de ortaya konmuştur. Söz konusu açılımlarla Macaristan'ın AB'den bağımsız bir dış politika stratejisi takip ettiği ve politikalarını AB politikalarına bağlı kılmadığı anlaşılmaktadır.

Macaristan'ın Doğu Açılımı çerçevesinde Türk devletleri ile kurduğu iş birliği mekanizmaları açık bir politika tercihi olarak ön plana çıkmıştır. Son yıllarda tekraren tartışmaya açılan genel olarak Asya'nın ve daha özelde ÇHC'nin yükselişine dair öngörüler dikkate alındığında Macaristan'ın dış politika tercihi daha anlamlı hâle gelmektedir. Zira başta ekonomik olmak üzere birçok alanda ÇHC'nin yakın gelecekte küresel siyaset ve ticaret bahsinde daha görünür olacağı uzunca süredir tartışılmaktadır (Kai, 2017: 115-124). Dış ticarete ağırlık veren Macaristan'ın dünyada ÇHC ve Asya lehine ilerleyen ağırlık merkezi değişimine verdiği yanıt olarak da görülmesi gereken Doğu Açılımı politikasında Türk devletleri de Macar dış politikasının Kafkasya, Merkezî Asya ve Orta Doğu'da ana hattını oluşturmaktadır. Macaristan politika yapıcıları da bu doğrultuda sadece Doğu merkezli bir dış politika yürütmemekte, Batı ile ilişkilerini de sürdürerek Güney Açılımı ile de görüldüğü üzere dünyanın farklı yerlerinde de aktif bir şekilde varlık göstermeye çalışmaktadır.

Türk devletleri bir bütün olarak gücünü kültürel yakınlaşmadan alarak Macaristan'ın enerji politikasını destekleyecek potansiyeli taşımaktadır. Aynı zamanda Türk devletleri Macaristan'ın belirtilen coğrafyalarda varlık göstererek alternatif politika alanı oluşturmaya imkân vermektedir.

Doğu Açılımı çerçevesinde Türk devletlerine karşı izlenen politikanın Macaristan'ın dış politika sathını ve küresel ticaret amaçlarını destekler bir şekilde ilerlediği görülmektedir. Ülkenin artan oranda Türk dünyası ile gelişen ilişkileri ve bu sayede bölgesel iş birliği mekanizmalarına katılımı doğal olarak Türk devletlerine ve Türk dünyası ortak kuruluşlarına da yarar sağlamaktadır. Genel olarak Türk devletleri, Macaristan ile Avrupa'da siyasi, ekonomik, ticari ve kültürel alanlarda doğal bir müttefik elde etmiştir. Aynı zamanda Türk devletleri başta TDT olmak üzere ortak kuruluşlara Macaristan'ın dâhil olmasıyla söz konusu kuruluşların uluslararası alanda daha görünür ve etkin olmasını sağlama imkânı kazanmaktadır. Bu bağlamda Doğu Açılımı kapsamında gelişme gösteren ilişkilerin karşılıklı bağlılıklara dayalı bir boyutta bütün taraflara fayda sağlayacak bir mahiyette devam ettiği görülmektedir.

5. Sonuç

Soğuk Savaş dönemi boyunca Doğu Bloku üyesi bir devlet olarak kalan Macaristan, Üçüncü Cumhuriyet döneminde Avrupa-Atlantik ülkeleri ve kurumları ile bir bütünleşme sürecine girmiştir. AB ve NATO üyelikleri ile ilerletilen söz konusu birliktelik daha sonrasında ülkeyi Batı merkezli bir dış politika anlayışına taşımıştır. Macaristan'ın 2010 sonrasında ortaya koyduğu Doğu Açılımı politikası ise ülkenin hâlihazırda sürmekte olan Batı merkezli dış politika anlayışını çeşitlendirme amacını taşımış; Türk dünyası ülkeleri mevzubahis politikasının ana aktörlerinden olmuştur. Dış politikasının merkezî unsurlarından olan Doğu Açılımı ile Macaristan; Türk dünyası ülkeleri ile iş birliğini, Türk dünyası ortak kuruluşları ve ikili ilişkiler aracılığıyla tesis etmeyi başarmıştır. Macaristan ve Türk dünyası arasındaki kültürel ve tarihsel bağların destekleyici rolüyle TDT, TÜRKPA, TÜRKSOY ve UTA gibi Türk dünyası ortak kuruluşlarıyla bağlantılar kuran Macaristan, Türk dünyası ülkeleri ile bütünleşme çabalarını ikili ilişkilerde kurduğu bağlar ile de güçlendirmektedir. Doğu Açılımı politikasının temel eksenlerinden biri hâline gelen Türkiye ile diğer Türk devletleri aracılığıyla Macaristan'ın Kafkasya, Merkezî Asya ve Orta Doğu'daki varlığı daha kurumsal bir nitelik kazanmıştır.

Macaristan, Doğu Açılımı politikasıyla Üçüncü Cumhuriyet döneminde Batı ile ilişkilerini sekteye uğratmadan yine genel olarak Doğu ve daha özelden Türk dünyası ülkeleri ile ilişkileri geliştirmeyi öngörmüştür. Doğu Açılımı ile Macaristan başta Türk dünyası ortak kuruluşları koordinasyonunda olmak üzere Türkiye, Azerbaycan ve Merkezî Asya Türk devletleriyle dış politika alanını genişletmektedir. Tekrardan 1989 öncesi dış politika alanlarına da dönmüş olmakla birlikte Macar ve Türk kimliklerindeki ortak noktalardan hareketle dış politikasında Türk dünyası ile iş birliği, ülkeye dış politikada manevra alanı kazandırmaktadır. Söz konusu yönelim Macaristan'ın tekrardan Doğu ülkelerini dış politikasına eklemlemesini ve Türk dünyası ülkelerinin Doğu Açılımı politikasının temel aktörleri olmasını sağlamıştır. Macaristan'ın hâlihazırda yürüttüğü dış politika anlayışı devam ettiği sürece ülkenin Türk dünyası ile daha da yakınlaşacağı ve iş birliği alanlarını çok boyutlu olarak ileriye taşıyacağı muhtemel görünmektedir. Nihai olarak taraflar arasında ortaklık temelinde gelişen ilişkilerin Avrupa, Kafkasya, Merkezî Asya'da bölgesel birliktelik, refah ve kalkınmaya katkı sağlayacak kayda değer potansiyele sahip olduğu söylenebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Barnes, A. (2018). Central European University claims it's being forced out of Budapest. <https://www.euronews.com/2018/12/03/central-european-university-forced-out-of-budapest-by-government> adresinden 30 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Bozóki, A. ve Simon, E. (2010). Hungary since 1989. *Central and Southeast European politics since 1989* (s. 204-233) içinde. Cambridge University Press.
- Daily News Hungary (2018). Hungary gets observer status in International Turkic Academy. <https://dailynewshungary.com/hungary-gets-observer-status-in-international-turkic-academy> adresinden 20 Nisan 2023 tarihinde alınmıştır.
- Dangerfield, M. (2009). The contribution of the Visegrad Group to the European Union's 'Eastern' policy: Rhetoric or reality?. *Europe-Asia Studies*, 61(10), 1735-1755.
- Egedy, T. (2012). The effects of global economic crisis in Hungary. *Hungarian Geographical Bulletin*, 61(2), 155-173.
- Ercan, O. (2021). Pandemi süreci ve sonrasında Türk dünyası ortak kuruluşları. *Covid-19 sonrası dünyada ekonomi, radikalleşme ve terör* (s. 107-128) içinde. Nobel.
- Ercan, O. ve Kolçak, H. (2022). Konfederalizm alternatifi: Gürcü-Oset çatışmasının çözümü için yeni anayasal düzen. *Uluslararası Hukuk ve Sosyal Bilim Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 66-88.
- Farkas, Z. A., Pap, N. ve Reményi, P. (2016). Hungary's place on Eurasian rail land bridges and the Eastern Opening. *Hungarian Geographical Bulletin*, 65(1), 3-14.
- Fidesz (2010). A nemzeti együttműködés programja: Munka, otthon, család, egészség, rend. <https://www.parlament.hu/irom39/00047/00047.pdf> adresinden 21 Nisan 2023 tarihinde alınmıştır.
- Hajiyev, S. (2023). Azerbaijan eyes deeper strategic partnership with Hungary. <https://macemagazine.com/azerbaijan-eyes-deeper-strategic-partnership-with-hungary> adresinden 30 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Hungary Today (2015a). Foreign Minister hails Hungary's Southern Opening strategy at 2nd Budapest Africa Forum. <https://hungarytoday.hu/foreign-minister-hails-hungarys-southern-opening-strategy-2nd-budapest-africa-forum-69577> adresinden 30 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Hungary Today (2015b). Southern Opening – Foreign Minister advocates new trade strategy. <https://hungarytoday.hu/southern-opening-foreign-minister-advocates-new-trade-strategy-64236> adresinden 19 Nisan 2023 tarihinde alınmıştır.
- Hungary Today (2021). Orbán in Turkey: Europe in need of allies who can expand lines of defence. <https://hungarytoday.hu/orban-turkey-migration-borders-eu-support-erdogan> adresinden 20 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Hungary Today (2022). FM Szijjártó: Hungary, Uzbekistan to launch cooperation programs. <https://hungarytoday.hu/szijasarto-hungary-uzbekistan-launch-cooperation-programs> adresinden 22 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Hungary Today (2023a). Turkey crucial for Hungary's energy security, foreign minister says. <https://hungarytoday.hu/turkey-crucial-for-hungarys-energy-security-foreign-minister-says> adresinden 30 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.

- Hungary Today (2023b). Turkey ready to support gas supplies. <https://hungarytoday.hu/turkey-ready-to-support-gas-supplies> adresinden 30 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Hungary Today (2023c). Azerbaijani gas could be the solution for Central Europe. <https://hungarytoday.hu/azerbaijani-gas-could-be-the-solution-for-central-europe> adresinden 22 Nisan 2023 tarihinde alınmıştır.
- Hunter, B. (1993). Hungary. *The Statesman's Year-Book, 1993-1994* (s. 690-697) içinde. Palgrave Macmillan.
- Jiixin, P. (2022). Amber Railway Freight Corridor (Poland). *The Routledge handbook of the Belt and Road* (2. Baskı, s. 597-601). Routledge.
- Kai, J. (2017). *Rising China in a changing world: Power transitions and global leadership*. Palgrave Macmillan.
- Kowalczyk, M. (2017). Hungarian Turanism: From the birth of the ideology to modernity – An outline of the problem. *Historia i Polityka*, 20(27), 49-63.
- KSH (2023). 17.2.1.8 HUF value of external trade and value indices by main partner countries, January-February 2023. https://www.ksh.hu/stadat_files/kkr/en/kkr0047.html adresinden 2 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- Matura, T. (2018). The Belt and Road Initiative depicted in Hungary and Slovakia. *Journal of Contemporary East Asia Studies*, 7(2), 174-189.
- Müller, P. ve Gazsi, D. (2023). Populist capture of foreign policy institutions: The Orbán government and deEuropeanization of Hungarian foreign policy. *Journal of Common Market Studies*, 61(2), 397-415.
- Orbán, V. (2018a). Prime Minister Viktor Orbán's speech at the 6th Summit of the Cooperation Council of Turkic Speaking States. <https://2015-2022.miniszterelnok.hu/prime-minister-viktor-orbans-speech-at-the-6th-summit-of-the-cooperation-council-of-turkic-speaking-states/> adresinden 18 Nisan 2023 tarihinde alınmıştır.
- Orbán, V. (2018b). Press statement by Viktor Orbán following his talks with President of Turkey Recep Tayyip Erdoğan. <https://2015-2022.miniszterelnok.hu/press-statement-by-viktor-orban-following-his-talks-with-president-of-turkey-recep-tayyip-erdogan> adresinden 30 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Orbán, V. (2019). Prime Minister Viktor Orbán's speech at the 7th Summit of the Cooperation Council of Turkic Speaking States. <https://2015-2022.miniszterelnok.hu/prime-minister-viktor-orbans-speech-at-the-7th-summit-of-the-cooperation-council-of-turkic-speaking-states/> adresinden 23 Nisan 2023 tarihinde alınmıştır.
- Orbán, V. (2021). Speech of Viktor Orbán at the videoconference at the Informal Summit of the Cooperation Council of Turkic Speaking States. <https://2015-2022.miniszterelnok.hu/speech-of-viktor-orban-at-the-videoconference-at-the-informal-summit-of-the-cooperation-council-of-turkic-speaking-states> adresinden 23 Nisan 2023 tarihinde alınmıştır.
- Orbán, V. (2023). Address by Prime Minister Viktor Orbán at an extraordinary summit of the Organization of Turkic States. <https://miniszterelnok.hu/en/address-by-prime-minister-viktor-orban-at-an-extraordinary-summit-of-the-organization-of-turkic-states> adresinden 30 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.

- Schmidt, A. (2016). Friends forever? The role of the Visegrad Group and European integration. *Politics in Central Europe*, 12(3), 113-140.
- Simon, Z. ve Gulyas, V. (2023). Orban says Ukraine can't win war as he justifies veto on aid. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-05-23/ukraine-can-t-win-war-against-russia-hungarian-premier-says> adresinden 30 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Takács, P. (2020). Renaming states — A case study: Changing the name of the Hungarian State in 2011. Its background, reasons and aftermath. *International Journal for the Semiotics of Law*, 33, 899-927.
- Tarrósy, I. ve Morenth, P. (2013). Global Opening for Hungary: A new beginning for Hungarian Africa policy. *African Studies Quarterly*, 14(1-2), 77-96.
- Tarrósy, I. ve Vörös, Z. (2014). Hungary's Global Opening to an inter-polar world. *Politeja*, 11(2(28)), 139-162.
- TBMM (t.y.). Üye ülkeler. <https://www.tbmm.gov.tr/turkpa-uye-ulkeler> adresinden 30 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- TDT (2023). Halklar arasında işbirliğini geliştirmek amacıyla Türk Devletleri Coğrafya Konseyi kuruldu. https://www.turkicstates.org/tr/haberler/halklar-arasinda-isbirligini-gelistirmek-amaciyla-turk-devletleri-cografya-konseyi-kuruldu_2907 adresinden 30 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- TRT Haber (2018). Türkiye – Macaristan ilişkileri yüzyıllar öncesine uzanıyor. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/turkiye-macaristan-iliskileri-yuzyillar-oncesine-uzaniyor-388253.html> adresinden 30 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- TRT Haber (2021). Aliyev: Macaristan, Azerbaycan'ın en yakın dostlarından biri. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/aliyev-macaristan-azerbaycanin-en-yakin-dostlarindan-biri-563336.html> adresinden 30 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- TRT Haber (2023). Cumhurbaşkanı Erdoğan: Türk Yatırım Fonu, Türk dünyasında ekonomik bütünleşmeye katkı sağlayacak. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaskani-erdogan-turk-yatirim-fonu-turk-dunyasinda-ekonomik-butunlesmeye-katki-saglayacak-753708.html> adresinden 30 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- TÜRKSOY (2019). TÜRKSOY ve Macaristan arasında işbirliği mutabakatı imzalandı. <https://www.turksoy.org/haberler/2019-10-10-turksoy-ve-macaristan-arasinda-isbirligi-mutabakati-imzalandi> adresinden 30 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Varga, I. (2000). Development of the Hungarian foreign policy in the last ten years: A comparison of the foreign policy programs of the post-transition Hungarian governments. *National Security and the Future*, 2(1), 117-131.
- Visnovitz, P. ve Jenne, E. K. (2021). Populist argumentation in foreign policy: The case of Hungary under Viktor Orbán, 2010-2020. *Comparative European Politics*, 19, 683-702.
- Zsiros, S. (2022). Hungary election: A short history of Viktor Orbán's strained relationship with the EU. <https://www.euronews.com/my-europe/2022/03/30/hungary-election-a-short-history-of-viktor-orban-s-strained-relationship-with-the-eu> adresinden 30 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.

The relationship between the purchasing managers' index (PMI) with economic and financial indicators in Turkey: A Var analysis

Satın alma yöneticileri endeksinin (PMI) ekonomik ve finansal endekslerle ilişkisinin Türkiye için Var analizi

VOLKAN DAYAN¹ , SERDAR ERDOĞAN²

ABSTRACT

In this study, the relationship between Turkey's Purchasing Managers' Index (PMI) and various economic and financial indicators was investigated. The data for the period 2018.4 - 2021.2 were used in the analysis, and the Vector Autoregression (VAR) method was preferred. According to the results, although there is a significant relationship between various indicators, it has been determined that the most effective index on PMI is the Export Climate Index. A positive relationship was found between PMI and the Export Climate Index in the short run. There is also a unidirectional causality relationship from the Export Climate Index to PMI. This situation has revealed that exports are influential on the investment decisions of purchasing managers, and therefore market-oriented strategies have an important place in business policies. It is thought that this study will make important contributions to policymakers, researchers and literature.

Keywords: Purchasing Managers' Index, Economic-Financial Indicators, VAR Analysis.

Jel Classification: C32, E44, P24.

ÖZ

Türkiye'de 2018-2021 yılları arası döneme yönelik Satın Alma Yöneticileri Endeksinin (PMI) çeşitli ekonomik ve finansal endekslerle aralarındaki ilişkileri VAR analizi ile incelenmiştir. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre, çeşitli endekslerin aralarında anlamlı ilişkiler bulunmakla birlikte, PMI üzerinde en etkili olan endeksin ihracat iklimi endeksi olduğu tespit edilmiştir. PMI ve EXI arasında kısa dönemde pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca EXI'den PMI'ya doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi de bulunmaktadır. Bu durum satın alma yöneticilerinin yatırım kararları üzerinde ihracatı etkili olduğunu, dolayısıyla pazar odaklı stratejilerin işletme politikalarında önemli bir yeri bulunduğu ortaya koymuştur. Çalışmanın ekonomide karar vericilere, araştırmacılara ve literatüre önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Purchasing Managers' Index, Economic-Financial Indicators, VAR Analysis.

Jel Sınıflaması: C32, E44, P24.

DOI: 10.47934/tife.12.02.03

This study is an extended version of the paper presented orally in Workshop Asepelt: Advances in Quantitative Methods for Financial Markets, Almería, Spain, February 17-18th, 2022.

1. Doç. Dr. Trakya Üniversitesi Uzunköprü Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Edirne.
2. Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi Uzunköprü Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Edirne.

CORRESPONDING AUTHOR / SORUMLU YAZAR

Volkan Dayan, Trakya Üniversitesi Uzunköprü Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Edirne.

E-mail: volkandayan@trakya.edu.tr

Submitted / Başvuru: 09.09.2022

Accepted / Kabul: 20.07.2023

Citation / Atıf: Dayan V. ve Erdoğan S. (2023). The relationship between the purchasing managers' index (PMI) with economic and financial indicators in Turkey: A Var analysis. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi e-Dergi*, 12(2), 183-202,

<https://doi.org/10.47934/tife.12.02.03>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

1. Introduction

Not only purchasing but also top managers in Turkey consider general economic indicators such as foreign trade, exchange rates, prices levels, and stock market values. Especially in inflationary periods, the investment decisions to be taken by both portfolio investors and real sector investors can be in mutual interaction with each other.

PMI is an indicator that is used especially by investors to obtain clear information about the state of global markets in matters related to economic activities. An indicator above 50 indicates an improvement in the real sector compared to the previous period, while an indicator below 50 is considered as a sign of deterioration (ISO, 2023a).

The export climate index is an indicator of the improvement in the export environment of investors in the manufacturing sector. National PMI values are used in the calculation of this index. An index value above 50 indicates an improvement in exports, while an index value below 50 indicates a deterioration in exports (ISO, 2023b).

The US Dollar index is derived from the currencies of 6 different countries. It provides investors with information about the value of the dollar in the international market. If the FED sells dollars to the market and buys bonds, the dollar index decreases, while if it buys dollars and buys bonds, the dollar index increases. (Albforex, 2023).

TUFE is the monthly consumer price index (CPI) representing economic stability and XU100 is the BIST stock market index representing the capital market.

For investors, the export environment, price stability, the development of capital markets and the stability of the exchange rate are important factors to consider.

According to this study, while examining the relationship between various economic and financial indicators and the purchasing managers' index, it was included on various financial and economic variables such as exports, exchange rate, inflation, and stock market value, which are thought to be particularly influential on PMI. Also, the relationship between all variables among themselves was examined. VAR model and Granger (1969) Wald causality methods are used.

The relationship between PMI and GDP and stock market variables has been extensively studied in the literature. In this study, the relationship between PMI and various more financial and economic indices is examined. Today, especially in the developing financial market, there are many alternative investment tools when investors are creating their portfolios. The fluctuations in the prices of these investment instruments also determine the returns of these instruments. Accordingly, different investment instruments and the relationship between inflation and PMI are examined.

In the study, primarily domestic and foreign literature on PMI will be mentioned. Afterwards, the data set will be introduced, and the VAR model and causality tests will be applied together with the stationarity analysis of the series. Finally, the findings obtained at the end of the study will be evaluated.

2. Literature Review

Although there are studies on PMI, few studies are related to economic and financial indicators with VAR analysis.

Many studies on PMI have been conducted in the literature. However, there are a limited number of studies using the PMI index and VAR method and revealing the short and medium-term effects. The relationship between PMI and the indexes used in the study was also not used much.

Peláez (2003), in this study, discussed the effects of a new index with PMI. It is explored that this index dominates PMI. Ordinary least squares regression, forecast statistics, Diebold-Mariano Test were used to estimate relationships between and among variables. According to the analysis, more successful results were obtained with a constant-weighted index than PMI.

Habanabakize & Meyer (2017), in their studies, analyzed the impact of the South African PMI on economic growth and employment. Correlation analysis, ARDL model, Granger causality test, Augmented Dickey & Fuller (ADF) methods were used to determine variables. According to results PMI is not found to be an important determinant of the economic growth but the cause of employment in the manufacturing industry.

Lupu (2018), in this study, analyzed dynamics of macroeconomic indicators in terms of the sentiment index and the PMI in European stock markets. GARCH (1,1) model are used to analyse variables. According to the results of the study, PMI is effective only on certain dates and different findings were obtained from country to country.

Wei et al. (2021), in their studies, examined the selecting Chinese manufacturing PMI and its five component PMI. GARCH - MIDAS model was used econometrically. According to results of study PMI has negative effects on industrial stock volatility and more successful in forecasting industrial stock volatility than other variables.

Cho & Ogwang (2006), in their studies, showed the options of principal variables for computing the PMI. Principal components analysis technique was used to for correlation of variables. According to the results of the study, the most successful result was obtained with the employment diffusion index with PMI.

De Bondt & Schiaffi (2015), in their studies, Real GDP growth in the euro area and the United States is also examined. PMI was chosen as the data source. Ordinary least squares regression was used to analyze variables. According to the results of the study, It is determined that PMI has a high correlation with industrial production growth and is effective in increasing GDP in this way.

Sahin et al. (2020), in their studies, analyzed the relationship between the Industrial Index in Borsa Istanbul and the PMI. Fully Modified Ordinary Least Squares and asymmetric causality test were used econometrically. Based on the results of the study one way relationship was determined that there is a one-way causality relationship from PMI to Borsa Istanbul Industrial index and PMI is a predictor of stock prices.

Joseph et al. (2011), in their studies, estimated the impact of interest rates and on PMI. Regression models and network models were used to determine variables. In the study, more successful results were obtained with the CWI index compared to the PMI.

Islamoglu (2019), in this study the effect of the change in GDP on PMI in six countries is discussed from an financial-economic perspective. Panel data analysis was used for the analysis.

According to the results of the study, there is a positive relationship between credit expansion and economic growth.

Akdag et al. (2020), in their studies, analyzed the effects of the industrial index published in Borsa Istanbul on PMI and other indices. Granger Causality and Frequency Domain Causality were used to determine variables. PMI is correlated with many indices. PMI is found to be determinant for the real sector, but not very effective for the financial sector.

Silverstovs (2018), in this study, examined the economic variables of many countries, including America and non-American, and focused on PMI among them. They considered the variability between PMI and multiple data. MIDASSO approach was preferred in the analysis. According to the results of the study, except for one variable, it was determined that the changes in PMI affected the GDP growth.

Chen et al. (2021), in their studies, described the result of how high-frequency carbon emission trading data perform when foreshadowing GDP and PMI growth in China. The MIDAS regression model was used econometrically. It reveals that combination estimates from groups with high-frequency trade data have better forecast performance than groups with only common macroeconomic factors.

Erkan & Mandaci (2020), in their studies, determined whether the PMI is a leading indicator for the returns of stock, bond and foreign exchange markets in Turkey. Unit Root Tests, Causality Tests were used to analyze variables. According to the study, it has been determined that PMI is the leading indicator of bond, stock and foreign exchange markets.

Sobko & Klonowska-Matynia (2021), in their studies, analyzed and evaluated the relationship between PMI and Gross Domestic Product dynamics in the Polish economy. The analysis contained in this article was performed using the ARDL and ECM models. According to the analysis, the model based on the PMI indicator is not suitable for forecasting the economic situation in Poland.

Wang et al. (2021), in their studies, measured the asymmetric effect of PMI in the Chinese stock market. Baseline regression model was used. They found that variables such as low stock prices, liquidity, and firm size are effective.

Shaikh (2021), in this study, analyzed the relationship between PMI and trade policy uncertainty. Regression model was used. According to the results of this study it is found that Japan and China's purchasing manager index is more responsive to trade policy uncertainty.

Goncu (2023), in this study, conducted a literature review on the use of PMI to make sectoral forecasting. Solutions have been proposed, especially in terms of economic growth.

3. Empirical Analysis

This section in order of data set, stationary analysis, VAR analysis, impulse response function, variance decomposition and causality analysis of this study will be investigated.

3.1. Data Set

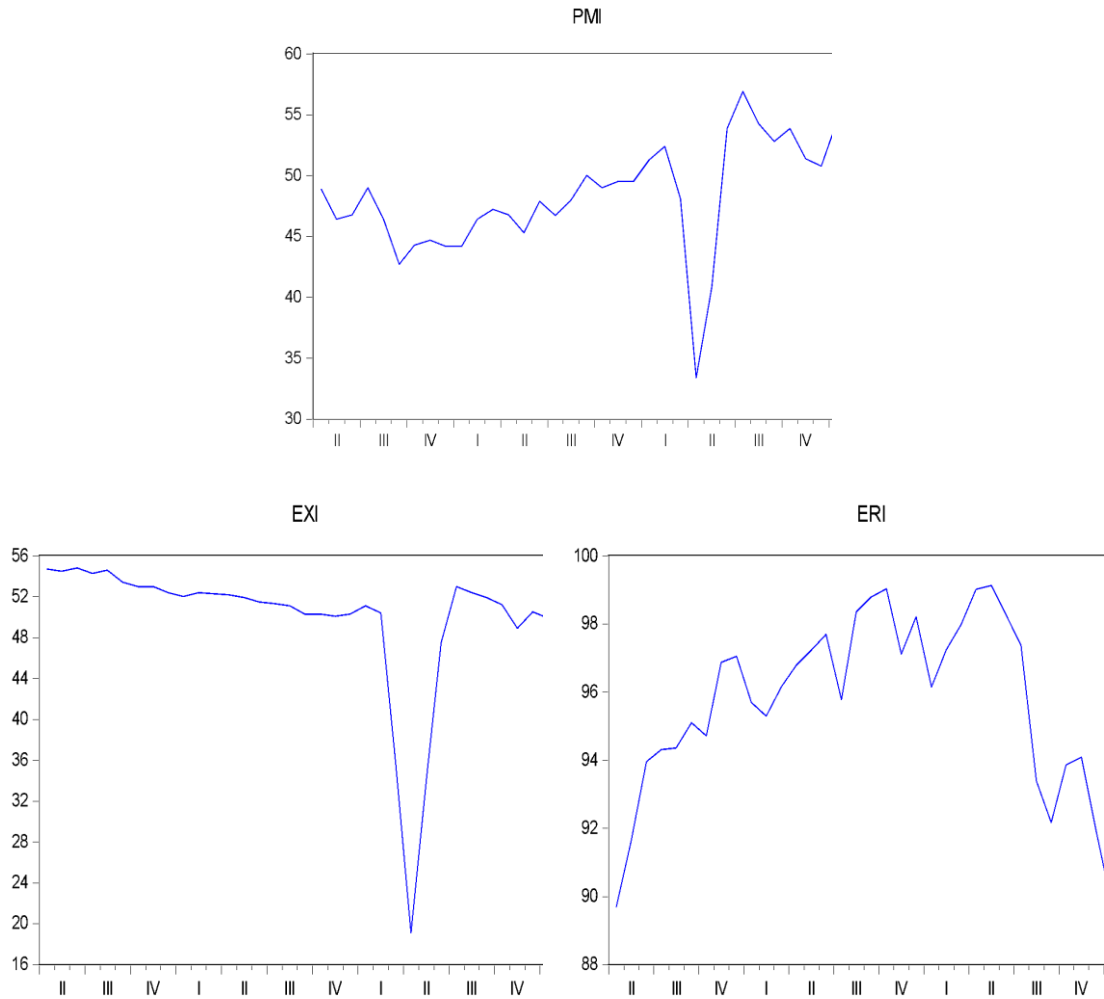
In table 1, the data description that used in this study is showed.

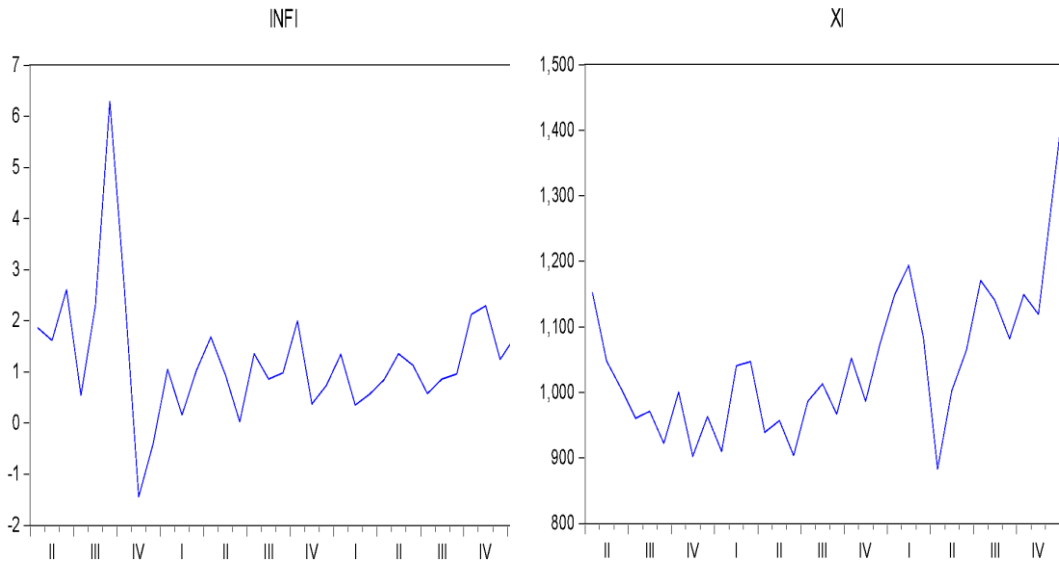
Table 1: Data Description

Variables	Sample: 2018.M4-2021.M2	Name of Index	Source	
		PMI	Purchasing Managers Index	Istanbul Chamber of Industry (ISO)
		EXI	Export Climate Index	bloomberght.com
		ERI	Dollar Index	investing.com
		INFI	Consumer Price Index	Turkish Statistical Institute (TUIK)
		XI	XU100 Index	investing.com

The graphical view of the series in Table.1 is given in Graphic 1. All these variables are included in the analysis as index numbers. There are 5 variables in the study. The data of these variables were selected as of the same period. In addition, the mentioned period range was preferred due to data constraints, albeit partially.

Graphic 1. View of Series

As seen in graphic 1, the graphical situation of the series was taken into consideration in determining the model types in stationarity tests. Accordingly, constant and trend effects in unit root tests were considered.

3.2. Stationary Analysis

The series in which trend or seasonal effects are seen on the series used in econometric studies are not stationary. One of the methods used to test stationarity is unit root tests, which are generally accepted. (Tari, 2005: 210)

In unit root test estimations, Gujarati (2004) stated how to determine the stationarity of the series. When estimating in unit root tests, if $\alpha=0$ and greater than Mckinnon value and H1 is accepted, the series is stationary and there is no unit root. The opposite happens if H0 is accepted. The series is not stationary and has a unit root.

Dickey & Fuller (1979) was determined that the series was not stationary, according to the break unit root test by Perron (1989), where the break time of the same series is known, the series was found to be stationary as a result of taking the break periods into account.

Perron 89-unit root test is an exogenous break and a stability test whose break time is known; Z&A 92 test, on the other hand, is an endogenous unit root test with an unknown breaking time (Zivot and Andrews, 1992: 40).

While determining the model type in the unit root test of the variables, their series in graphic 1 were taken into account. In addition, the length of the lag was determined in line with the Akaike information criterion. Results are given in Table 2.

Table 2: Unit Root Test

TESTS	Zivot-Andrews Unit Root Test			Breakpoint Unit Root Test (Perron 89)				ADF (79) Unit Root Test		
	Variables	Model	t-St.	B.D.	Model	t-St.	Prb.	B.D.	Model	t-St.
PMI	Intercept	-5,42*	2020.6	Model A	-7,32	0,01*	2020.4	Intercept	-3,84	0,00*
EXI	Intercept	-5,19*	2020.9	Model A	-5,73	0,01*	2020.4	Intercept	-3,76	0,00*
ERI	Intercept	-4,68*	2020.8	Model A	-4,13	0,11	2020.7	Intercept	-1,94	0,30
INFI	Intercept	-7,83*	2018.11	Model A	-4,24	0,08*	2019.6	Intercept	-4,24	0,00*
XI	Intercept + trend	-4,54	2020.4	Model B	-4,50	0,05*	2020.10	Intercept + trend	-2,31	0,41
D(ERI)				Model A	-5,98	0,01**	2020.8	Intercept	-5,28	0,00**
D(XI)	Intercept + trend	-5,10*	2020.4					Intercept + trend	-3,35	0,08**

Critical values according to ADF 79 unit root test; Intercept model %1: -3,63, %5: -2,95 and %10: -2,615; Intercept + Trend model %1: -4,25, %5: -3,54 and %10: -3,20. Critical values according to Perron 89 (Breakpoint) unit root test; Intercept Model, %1: -4,949, %5: -4,443 and %10: -4,193, Intercept +Trend Model; %1: -5,067, %5: -4,524 and %10: -4,261. Critical values according to Zivot Andrews unit root test; Intercept Model %1: -5,34, %5: -4,93 and %10: -4,58 ; Intercept + Trend Model %1: -5,57, %5: -5,08 and %10: -4,82.

Stationary analysis and the results of the unit root test can be seen in Table 2. The unit root test results show that the variables marked with * in Table 2 are stationary at the I (0) level. ** indicates that they are stationary with 1 difference at the I (1) level. According to ADF (79) and Perron (89) tests, PMI, EXI, and INFI variables are stationary at the I (0) level. ERI variable is stationary at the I (1) level in the ADF (79) and Perron (89) unit root tests. Also XI variable is stationary at the I (1) level in the ADF (79) and Zivot-Andrews unit root tests.

3.3. Vector Autoregressive (VAR) Analysis

Sims (1980) discovered Vector Autoregressive (VAR). It analyzes the relationships between external exogen and internal endogenous variables in the analysis of macroeconomic values (Baltagi, 2008: 45).

The interaction between the variables can be determined by VAR analysis. (Enders, 2004: 46). The VAR model is shown with the following equations (Gujarati, 2004: 47).

$$(3.1) M_{1t} = \alpha_0 + \sum_{i=1}^k \beta_{1i} M_{t-i} + \sum_{i=1}^k \gamma_{2i} R_{t-i} + u_t$$

$$(3.2) R_t = \alpha_1 + \sum_{i=1}^k \theta_{1i} M_{t-i} + \sum_{i=1}^k \gamma_{2i} R_{t-i} + u_{2t}$$

Table 3: VAR Lag Order Selection Criteria

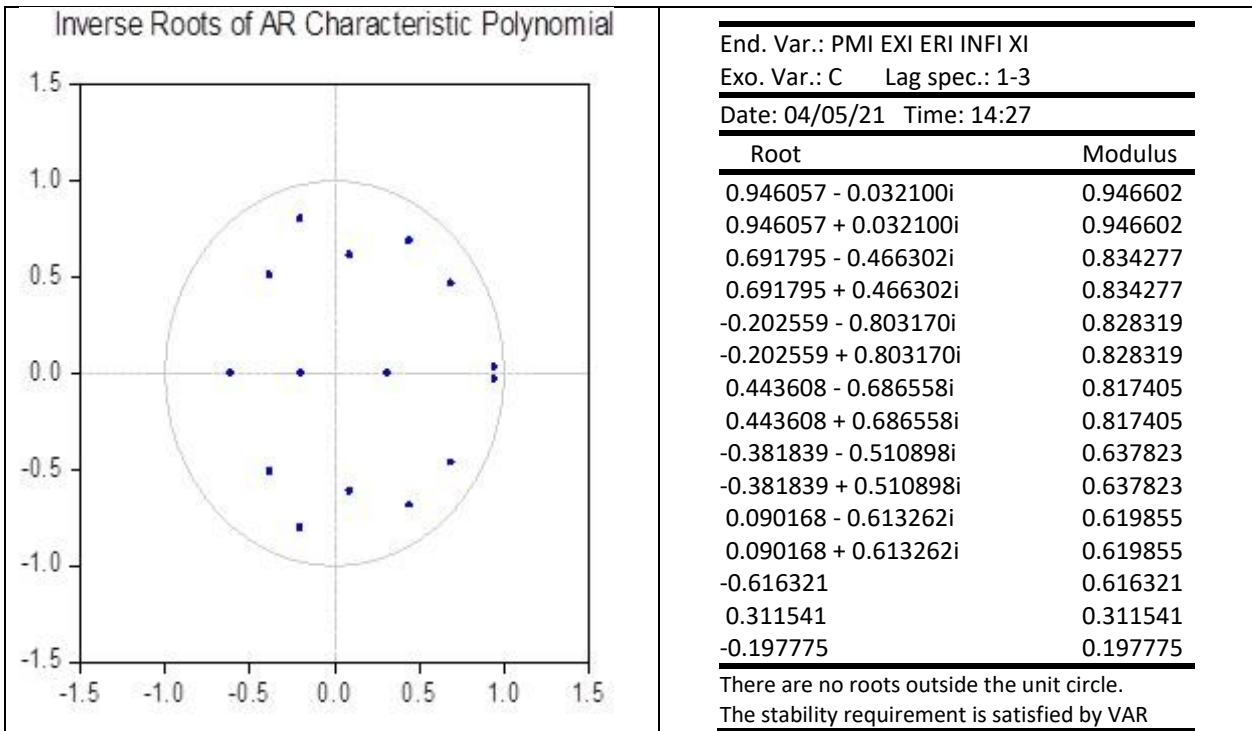
End. Var.s: PMI EXI ERI INFI XI Date: 04/05/21 Time: 13:08 Inc. obs.: 31				Exo.var.: C Samp.: 2018M04 2021M02		
Lag	LogL	Sequential modified LR test statistic	Final prediction error	Akaike information criterion	Schwarz information criterion	Hannan-Quinn information criterion
0	-485.1842	NA	37337689	31.62479	31.85608	31.70018
1	-425.0390	97.00832	3963741.	29.35736	30.74509*	29.80972
2	-387.1261	48.91996*	1975194.	28.52426	31.06843	29.35360
3	-359.4593	26.77429	2451045.	28.35221	32.05283	29.55852
4	-309.3911	32.30209	1220318.*	26.73491*	31.59196	28.31819*

According to Table 3, except for Schwarz criterion, the lag is maximum 4 in VAR. VAR analysis was obtained from the model with lag value 3.

Table 4. and Graphic 2 shows characteristic polynomial of VAR Model, and unit circle.

Graphic 2. Unit Circle of VAR Model

Table 4: Characteristic Polynomial of VAR Model

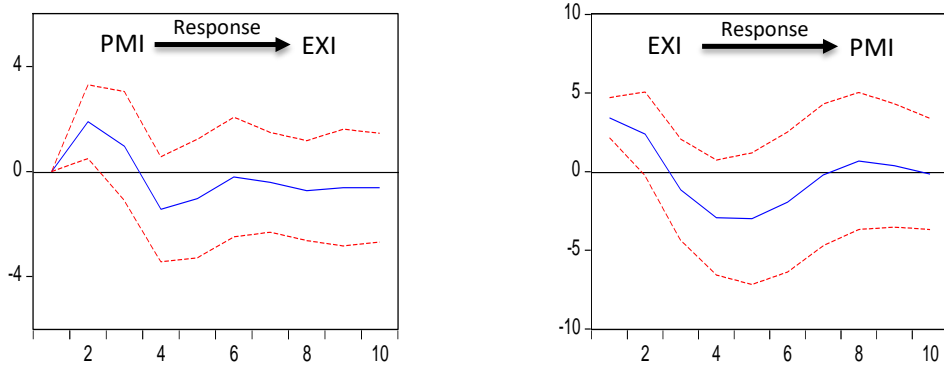
According to graphic 2 and table 4., The VAR model was found to be stable and has a significant mean. Therefore, the model turned out to be interpretable.

3.4. Impulse Response Functions of Variables

Graphic 3. Shows all impulse response functions. In the VAR analysis, the impulse-response method is used by the estimators for why it is difficult to interpret the coefficients while the model is being estimated. (Gujarati, 2004: 67). Graphic 3.1. shows impulse response function of PMI and EXI.

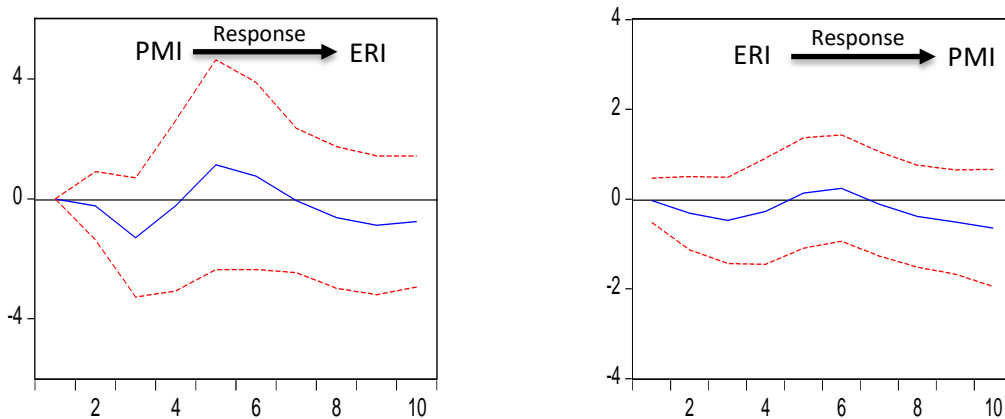
Graphic 3. Impulse Response Functions

Graphic 3.1. PMI and EXI

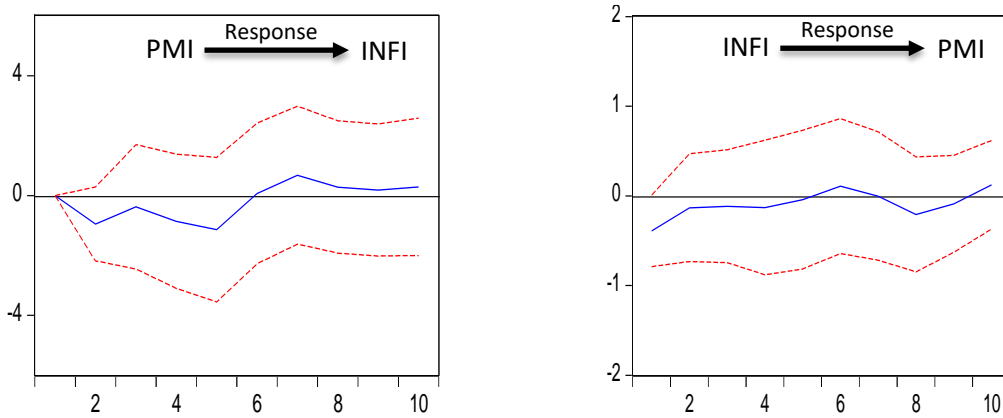
Graphic 3.1. shows the impulse response function of PMI and EXI. According to the response of PMI to EXI, PMI reacts positively in the short run. This response turned negative from the 3rd period and continued in the long run. Similarly, according to the response of EXI to PMI, EXI reacts positively in the short run. This reaction turned negative from the 2nd period and continued until the 6th period.

Graphic 3.2. PMI and ERI

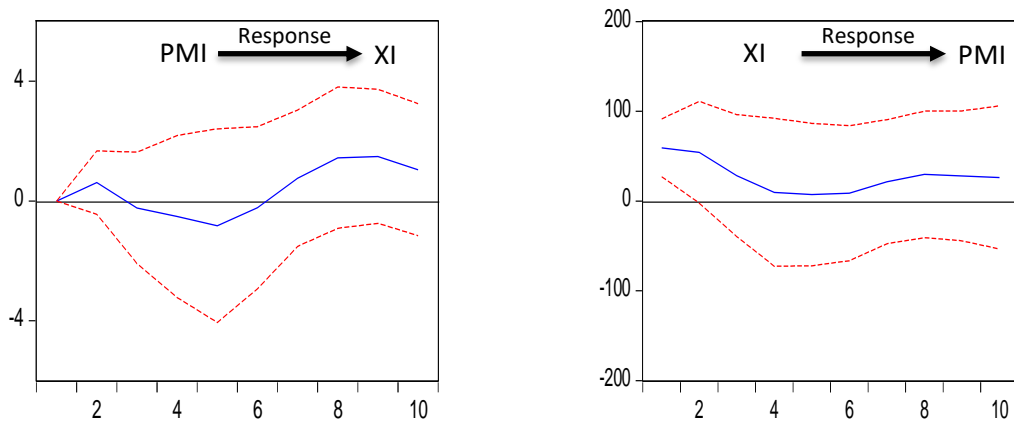
Graphic 3.2. illustrates impulse response function of PMI and ERI. According to the response of PMI to ERI, PMI reacts negatively in the short run. Between the 4th and the 6th period, this response turned positive but turned negative again in the long run. On the other side, according to the response of ERI to PMI, ERI response negatively in the short run and negative again in the long run except for the 4th and 5th terms.

Graphic 3.3. PMI and INFI

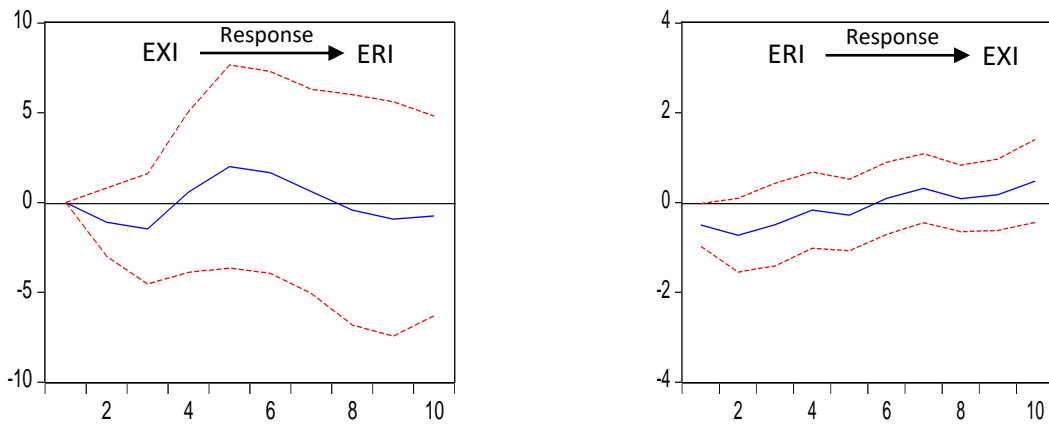
Graphic 3.3. illustrates impulse response function of PMI and INFI. According to response of PMI to INFI, PMI responds negatively in the short run. This response turned positive from the 5th period. Similarly, according to the response of INFI to PMI, INFI response negatively both in the short run and long run except for the 4th and 5th terms. It is observed that it responds negatively in the short and the long term except for the 5th term.

Graphic 3.4. PMI and XI

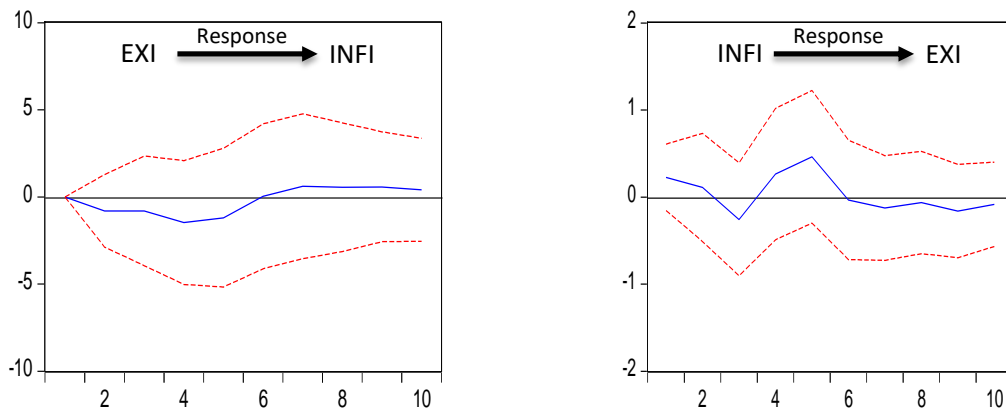
Graphic 3.4. illustrates the response function of PMI and XI. According to response of PMI to XI, PMI responds positively in the short run. This response is negative between the 2nd and the 5th period. However, this situation has turned positive again in the long-term starting from 6 periods. The response of XI to PMI is completely positive.

Graphic 3.5 EXI and ERI

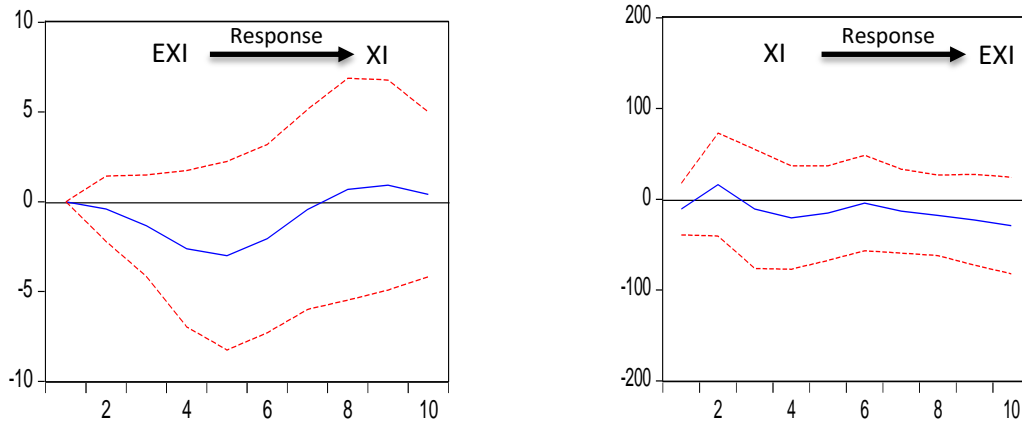
Graphic 3.5. shows impulse response function of EXI and ERI. According to response of EXI to ERI, EXI responses negatively in the short run. However, with the 7th period, it was determined that it turned into a negative response again. The response of ERI to EXI is negative in the short run. It has been observed that this response is positive since the 5th term.

Graphic 3.6. EXI and INFI

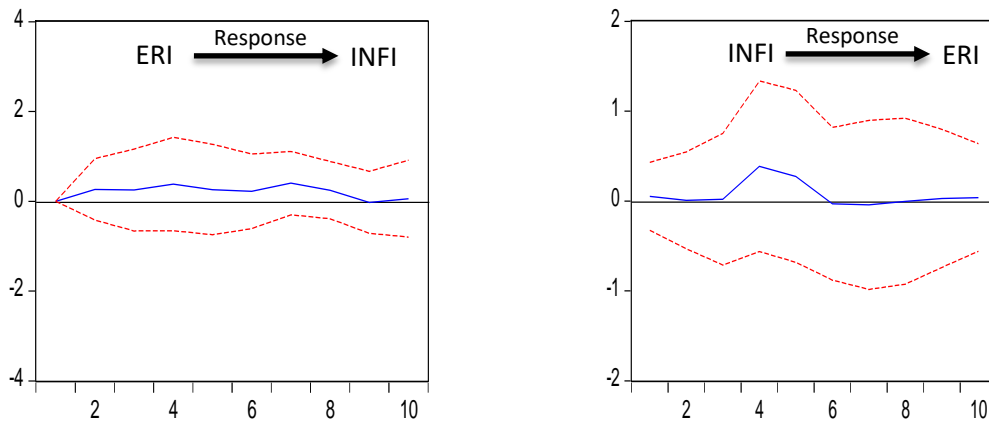
Graphic 3.6. illustrates impulse response function of EXI and INFI. According to response of EXI to INFI, EXI responses negatively in the short run. Since the 5th period, it has been observed that this response is positive at a low level. The response of INFI to EXI, In the short run. INFI responses a positive in general, except for the 3rd period. However, since the 5th term, it has been observed that this response is in a negative direction.

Graphic 3.7. EXI AND XI

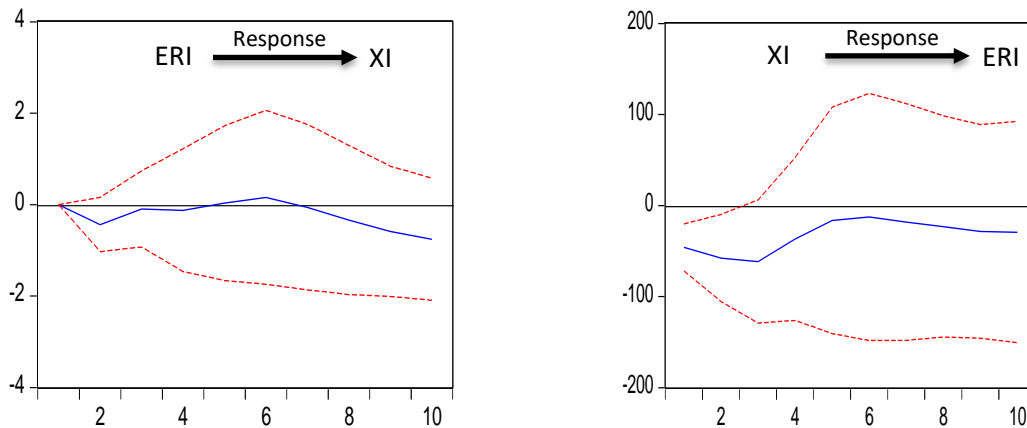
Graphic 3.7. shows impulse response function of EXI and XI. According to response of EXI to XI, EXI responds negatively in the short run. However, with the 7th period, it was determined that it turned into a positive response. According to the response of XI to EXI, except for the 2nd period, it has been determined that XI gives a negative response in the short and the long term in general.

Graphic 3.8. ERI and INFI

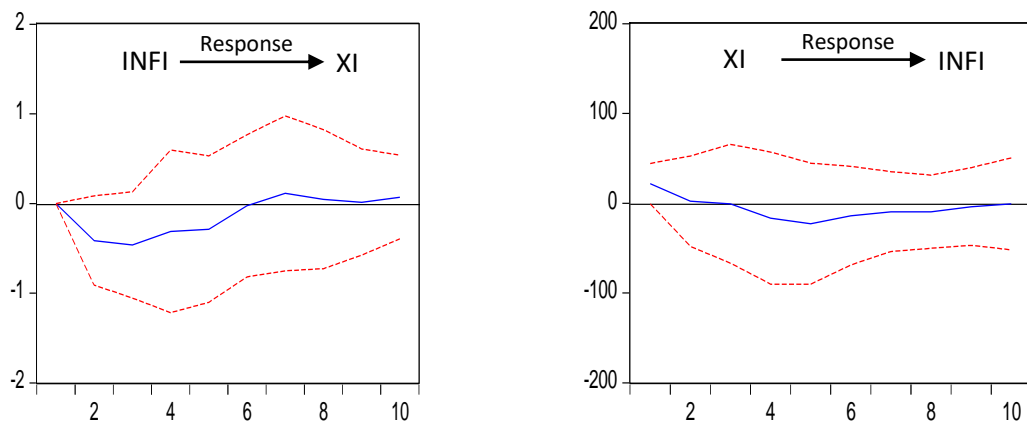
Graphic 3.8. illustrates impulse response function of ERI and INFI. According to response of ERI to INFI, ERI responds positively both in the short and also in the long run. According to response of INFI to ERI, INFI responded neutrally in the short run. Although it was seen that this response was positive in the 4th and 5th periods, it was found that this response was neutral again after the 6th period.

Graphic 3.9. ERI and XI

Graphic 3.9. shows impulse response function of ERI and XI. According to response of ERI to XI, ERI responds negatively both in the short and long run. This response was neutral in the 5th and 6th periods. According to the response of XI to ERI, it has been determined that XI gives a negative response in the short and the long term in general.

Graphic 3.10. INFI and XI

Graphic 3.10. illustrates impulse response function of INFI and XI. According to response of INFI to XI, XI reacts negatively in the short run. In the 7th period, this reaction is positive, but in the long run, the reaction is neutral in general. According to the response of XI to INFI, INFI responded positively in a short time. However, this response was found to be lower than the 3rd period and negative.

3.5. Variance Decomposition

In the decomposition of variance analysis, the percentage changes in the error term of the target variable are explained by a shock effect that occurs in the error term of the variables in the model in a certain period (Bozdaglioglu & Ozpinar, 2011: 44).

Table 5 shows other tests of VAR analysis.

Table 5: Variance Decomposition of Table

Variance Decomposition of PMI:						
Period	S.E.	PMI	EXI	ERI	INFI	XI
1	2.502809	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
2	4.409260	74.55186	18.57860	0.286397	4.643482	1.939664
3	4.716954	65.16101	20.38911	7.806508	4.706053	1.937319
4	5.165388	59.16401	24.78333	6.703985	6.712542	2.636136
5	5.631051	51.92659	24.22997	9.714923	9.747984	4.380533
6	5.706158	51.09267	23.73493	11.24207	9.505629	4.424701
7	5.843801	49.83830	23.13386	10.72816	10.41805	5.881629
8	6.258038	48.36286	21.54410	10.36467	9.285745	10.44263
9	6.613994	45.97525	20.15587	11.06805	8.391658	14.40918
10	6.794983	44.22167	19.91508	11.73544	8.133158	15.99465
Mean		59,02	19,64	7,96	7,15	6,23
Variance Decomposition of EXI:						
Period	S.E.	PMI	EXI	ERI	INFI	XI
1	4.340729	62.22218	37.77782	0.000000	0.000000	0.000000
2	6.611239	39.87591	55.51617	2.771614	1.464109	0.372201
3	7.269226	35.52820	51.90245	6.401338	2.450469	3.717541
4	8.414916	38.59445	38.73618	5.263290	4.902012	12.50407
5	9.714883	38.46179	29.15136	8.210779	5.195325	18.98075
6	10.29070	37.83000	26.65917	9.944745	4.631329	20.93476
7	10.36216	37.35125	26.75308	10.15757	4.912805	20.82529
8	10.43931	37.22368	26.53104	10.16726	5.121983	20.95605
9	10.54498	36.61219	26.04277	10.72292	5.314884	21.30724
10	10.58823	36.33494	25.83113	11.13310	5.423236	21.27759
Mean		40,00	34,48	7,47	3,95	14,10
Variance Decomposition of ERI:						
Period	S.E.	PMI	EXI	ERI	INFI	XI
1	1.391323	0.045410	13.02152	86.93307	0.000000	0.000000
2	1.942387	2.701879	20.83665	69.47659	1.850170	5.134718
3	2.256687	6.485221	20.18948	66.74404	2.593471	3.987788
4	2.470711	6.649083	17.32137	67.89447	4.547457	3.587619
5	2.585701	6.338604	17.00246	68.20760	5.161429	3.289915
6	2.669133	6.768107	16.07847	68.21534	5.517336	3.420745
7	2.747664	6.557615	16.49460	66.32227	7.350817	3.274698
8	2.837661	7.982765	15.55929	64.34197	7.624683	4.491294
9	3.024580	9.892885	14.02258	61.61915	6.720599	7.744790
10	3.316077	12.04449	13.73297	56.89981	5.618954	11.70378
Mean		5,97	16,57	67,83	4,86	4,77
Variance Decomposition of INFI:						
Period	S.E.	PMI	EXI	ERI	INFI	XI
1	1.160718	11.39868	3.798325	0.204758	84.59824	0.000000
2	1.321287	9.816240	3.620233	0.160705	76.60046	9.802359
3	1.575116	7.455928	5.225186	0.127326	71.65910	15.53246
4	1.752275	6.587892	6.486059	4.957348	66.25672	15.71198
5	1.860239	5.900301	11.92623	6.551760	59.30329	16.31842
6	1.865300	6.197325	11.89434	6.546560	59.11202	16.24976
7	1.876749	6.122383	12.20714	6.522069	58.73012	16.41829
8	1.892269	7.238811	12.12188	6.415827	58.01104	16.21244
9	1.906166	7.356274	12.66972	6.343980	57.64752	15.98251

10	1.913700	7.707462	12.76947	6.334216	57.19676	15.99209
Mean		7,57	9,26	4,42	64,92	13,83
Variance Decomposition of XI:						
Period	S.E.	PMI	EXI	ERI	INFI	XI
1	100.2377	34.85003	1.179411	21.12347	4.693699	38.15339
2	136.4939	34.51197	2.016083	29.36394	2.554421	31.55359
3	159.8276	28.28844	1.930017	36.27842	1.865059	31.63807
4	166.7768	26.30779	3.273299	38.18868	2.714382	29.51585
5	170.0791	25.47023	3.957174	37.64906	4.420262	28.50327
6	171.3895	25.33282	3.959094	37.61479	5.021774	28.07153
7	175.2210	25.73129	4.361285	37.06312	5.099190	27.74511
8	182.4556	26.37470	4.981055	35.79374	4.976946	27.87357
9	191.6123	26.03747	5.928952	34.66547	4.553015	28.81509
10	201.1918	25.31309	7.476924	33.55920	4.131276	29.51950
Mean		27,82	3,91	34,13	4,00	30,14

According to Table 5, approximately 60% of the changes in PMI are caused by itself, while 20% are due to changes in EXI. In addition, 8% is due to changes in ERI, 7% in INFI, and 6% in XI. While 40% of EXI changes are caused by itself, 35% is due to changes in PMI. In addition, 14% is due to changes in XI, 7.5% in ERI, and 4% in INFI. While 68% of the changes in ERI are caused by itself, 16.5% are due to the changes in EXI. In addition, 6% is due to changes in PMI, and the remaining 10% is due to changes in INFI and XI. While 65% of INFI changes are caused by itself, 14% are caused by the changes in XI. In addition, 9% is due to changes in EXI, 7.5% in PMI, and 4.5% in ERI. While 30% of the changes in XI are caused by itself, 34% is due to changes in ERI. In addition, 28% is caused by changes in PMI, and the remaining 8% is due to changes in EXI and INFI.

In table 6 below, the descriptive test statistics results for the validity of the VAR model prediction results are given. From these tests, LM test autocorrelation, Heteroscedasticity White, and Jarque-Bera validity of normality assumptions in models are the basic conditions of model estimation in VAR analysis (Greene, 2000: 215). The following table 6 shows other tests of VAR analysis.

Table 6: VAR Autocorrelation, Heteroscedasticity and Normality Tests

Tests	Lag	Test Statistics	df	Probability
LM1	1	31.83650	25	0.1628
LM2	2	29.95582	25	0.2259
LM3	3	24.24191	25	0.5054
J.Bera		10.00409	10	0.4401
White		457.1163	450	0.3981

According to the Table 6, it has been seen that the probability values are higher than 5%. Thus, it was determined that there are no problems such as autocorrelation, changing variance, and normal distribution in the VAR model. In short, there are no structural and descriptive problems in the model. Lagrange Multiplier (LM), normality and heteroscedasticity assumptions, VAR model was found to be statistically significant.

3.6. Causality Analysis

Cause and effect relationships among macroeconomic variables in economics are examined by causality tests. This test helps to predict whether the lagged values of one variable in VAR are the cause of another variable. (Verbeek, 2012: 67).

The causality analysis representation will be explained with the equations given below, and then the results obtained in the analysis will be shown in the table 7.

$$X_t = \mu_i + \sum_{i=1}^n \mu_i X_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_i ZX_{t-i} + e_{1t} \quad (3.3)$$

$$ZX_t = \beta_i + \sum_{i=1}^n \beta_i ZX_{t-i} + \sum_{i=1}^n \mu_i X_{t-i} + e_{2t} \quad (3.4)$$

Table 7 shows the Granger causality Wald tests of this study.

Table 7: VAR Causality Granger Wald Test

Date: 04/05/21 Time: 14:56 Sample: 2018M04 2021M02 Included observations: 32			
Dep. Var.*: PMI			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
EXI	24.62425	3	0.000*
ERI	1.163037	3	0.761
INFI	4.192778	3	0.241
XI	1.920911	3	0.589
All	37.24878	12	0.002*
Dep. Var.*: EXI			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
PMI	3.614919	3	0.306
ERI	4.918400	3	0.177
INFI	0.378133	3	0.944
XI	2.267567	3	0.518
All	12.18055	12	0.431
Dep. Var.*: ERI			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
PMI	6.920945	3	0.074*
EXI	8.105799	3	0.043*
INFI	2.181565	3	0.535
XI	2.440813	3	0.486
All	14.95360	12	0.244
Dep. Var.*: INFI			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
PMI	6.244170	3	0.100*
EXI	5.204859	3	0.157
ERI	4.842465	3	0.183
XI	5.166955	3	0.160
All	9.107426	12	0.693
Dep. Var.*: XI			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
PMI	1.923006	3	0.588
EXI	4.924241	3	0.177
ERI	2.744256	3	0.432
INFI	0.297303	3	0.960
All	8.325145	12	0.759

* Dep. Var.: Dependent Variable

According to the causality analysis results obtained in Table.7, a one-way causality relationship from the EXI variable to PMI and ERI variables was determined. In addition, a one-way causality relationship from the PMI variable to ERI and INFI variables was determined. Apart from this, a causality relationship has not been found.

4. Conclusion

The development of financial markets and economic stability are of great importance in terms of the reliability of the economy in increasing the attractiveness of investments made in a country. Today, various economic and financial factors that real investors take into account when making investment decisions are also important. These factors also reveal both the size of the investment volume and the position of the investor against the risk. This study was also carried out with this aim.

In this study, firstly, information about the data set was given and then the stationarity tests were conducted. Three different stationarity tests were performed in the analysis, and especially according to the Z&A test, all variables were found to be stationary at the I(0) level. VAR analysis was conducted to examine the relationship between the indices, and the model was found to be stable. Afterward, the study was concluded by applying impulse response, variance decomposition, and VAR causality tests.

According to the results obtained in this study, although there are significant relationships between various indices, it has been seen that the most effective index on the Purchasing Managers' Index (PMI) is the export climate index. A positive relationship was found between PMI and EXI in the short run. In addition, it has been observed that the reasons for the purchasing managers index in total are the reasons for the other variables, especially the export climate index. This situation has revealed that other economic indices, especially exports, are also influential on the investment decisions of purchasing managers. According to other results, it is found that the most explanatory variable on the change in the export climate index is PMI. Besides, the most explanatory variable on the Dollar index was found to be the export climate index. The dollar index reacted negatively to the shock effect of the PMI and export climate index in the short run. It was determined that the most influential variable on the XU100 index is the Dollar index. These variables reacted negatively to the shock effect of the stock market index on the dollar, inflation, and export climate indices in the short run. It is concluded that the most explanatory variable on the inflation index is the stock market index, and these variables reacted negatively to the shock effect of inflation on the PMI and export climate index.

Studies on PMI in the literature are limited. In this study, according to other studies, contribution has been made to the literature, especially about examining the relationship between PMI and different economic and financial indices. Similar results were obtained with De Bondt & Schiaffi (2015), Sahin et al. (2020), Akdag et al. (2020), Wang et al. (2021). In addition, the VAR method used in the study has not been used much in the literature. It is thought that handling the subject with a different method will contribute significantly to the literature.

Policymakers will be effective in increasing the volume of investments in the country, especially in the financial markets and the economic policies they implement in stabilizing the economic environment. It is of great importance for policymakers to consider this situation in terms of the development of economy. As a result, in terms of international investors, as well as the stable economic structure of the country in which they invest, the composition and size of the export goods of that country, the stability of the traded currency of the trading partners, the development of the

capital markets, as well as the integration of all sectors with each other depending on the risk and confidence level of the markets. is of great importance.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Author Contributions: Erdoğan S. contributed to design of the research, analysis, conceptualization, obtaining the data, contributing significantly to its interpretation, writing the manuscript. Dayan V. contributed to critical review of content, typesetting, translation, obtaining the data, contributing significantly to its interpretation, writing the manuscript.

References

- Akdag, S., Deran, A., & Iskenderoglu, O. (2020). Is PMI a leading indicator: Case of Turkey. *Sosyoekonomi*, 28, 37-47. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2020.03.03>
- ALBFOREX, (2023). <https://www.albforex.com.tr/forex-yatirim/endeksler/dxy/> [Viewed 19 March 2023].
- Baltagi, B. H. (2008). *Econometrics*, Fourth Edition, Springer, Heidelberg.
- BLOOMBERGHT, (2021). <https://www.bloomberght.com/iso-turkiye-ihracat-iklimi-endeksi-subatta-51-5-oldu-2275980> [Viewed 16 April 2021].
- Bozdaglioglu, E. Y., & Ozpinar, O. (2011). Türkiye'ye gelen dogrudan yabancı yatırımların Türkiye'nin ihracat performansına etkilerinin VAR yöntemi ile tahmini, *Dokuz Eylul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(3), 39-63.
- Chen, Q., Gao, X., Xie, S., Sun, L., Tian, S., & Hamori, S. (2021). On the predictability of China macro indicator with carbon emissions trading. *Energies*, 14, 1271. <https://doi.org/10.3390/en14051271>
- Cho, D. I., & Ogwang, T. (2006). Conceptual perspectives on selecting the principal variables in the purchasing managers' index. *Journal of Supply Chain Management*, 42(2), 44-52. <https://doi.org/10.1111/j.1745-493X.2006.00011.x>
- De Bondt, G. J., & Schiaffi, S. (2015). Confidence matters for current economic growth: Empirical evidence for the euro area and the United States. *Social Science Quarterly*, 96, 1027-1040. <https://doi.org/10.1111/ssqu.12181>
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366a), 427-431. <https://doi.org/10.2307/2286348>
- Enders, W. (2004). *Applied econometric time series*. John Wiley & Sons.
- Erkan, A., & Mandacı, P. E. (2020). Is purchasing managers' index (PMI) a leading indicator for stock, bond and foreign exchange markets in Turkey? *Dokuz Eylul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 21, 219-233. <https://doi.org/10.24889/ifede.605338>
- Goncu, K. K. (2023). Sektörel tahminleme amaçlı satın alma yöneticileri endeksi üzerine bir literatur taraması. *Social Sciences Research Journal*, 12 (3), 349-354.

- Granger, C. W. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 424-438. <https://doi.org/10.2307/1912791>
- Greene, W. H. (2000). *Econometric analysis*, (International edition), Prentice Hall.
- Gujarati, D. N. (2004). *Basic econometrics*, Fourth Edition, The McGraw – Hill/Irwin Companies.
- Habanabakize T., & Meyer D.F. (2017). An analysis of the relationships between the purchasing managers' index (PMI), economic growth, and employment in the manufacturing sector in South Africa. *International Journal of Economics and Finance Studies*. 9(2): 66-82.
- INVESTING, (2021a). <https://tr.investing.com/indices/ise-100-historical-data> [Viewed 23 April 2021].
- INVESTING, (2021b). <https://tr.investing.com/currencies/us-dollar-index-historical-data> [Viewed 14 April 2021].
- Islamoglu, M. (2019). Gelismekte olan dogu avrupa ulkelerinde kredi genislemesi ve borclanmanin ekonomik buyume uzerine etkileri: Panel veri analizi. *Insan ve Toplum Bilimleri Arastirmalari Dergisi*, 8 (4), 3152-3166. <https://doi.org/10.15869/itobiad.626222>
- ISO, (2017). <http://www.iso.org.tr/iso-dergi/2017/> [Viewed 19 April 2021].
- ISO, (2021). <http://www.iso.org.tr/haberler/diger-haberler/istanbul-sanayi-odasi-turkiye-ve-istanbul-imalat-pmi-agustos-2019-raporlari-aciklandi/> [Viewed 22 April 2021].
- ISO, (2021). <http://www.iso.org.tr/projeler/iso-turkiye-ihracat-iklimi-endeksi/> [Viewed 20 April 2021].
- ISO, (2021). <https://iso.org.tr/haberler/diger-haberler/iso-turkiye-imalat-pmi-subat-2021-raporu-ile--turkiye-sektorel-pmi-raporu-aciklandi/> [Viewed 18 April 2021].
- ISO, (2021). <https://www.iso.org.tr/haberler/diger-haberler/iso-turkiye-imalat-pmi-ocak-2021-raporu-ile--turkiye-sektorel-pmi-raporu-aciklandi/> [Viewed 24 April 2021].
- ISO, (2021). <https://www.iso.org.tr/haberler/diger-haberler/iso-turkiye-ihracat-iklimi-endeksi-ocak-ayi-sonuclari-aciklandi/> [Viewed 17 April 2021].
- ISO, (2023a). <https://www.iso.org.tr/projeler/iso-turkiye-imalat-pmi/>, [Viewed 06 March 2023].
- ISO, (2023b). <https://www.iso.org.tr/projeler/iso-turkiye-ihracat-iklimi-endeksi/>, [Viewed 17 March 2023].
- Joseph, A., Larrain, M., & Turnerc, C. (2011). Forecasting purchasing managers' index with compressed interest rates and past values. *Procedia Computer Science*, 6, 213-218. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2011.08.040>
- Lupu, I. (2018). Analysis of how the European stock markets perceive the dynamics of macroeconomic indicators through the sentiment index and the purchasing managers' index. *Financial Studies*. 22(1 (79)), 32-52.
- Peláez, R.F. (2003). A new index outperforms the purchasing managers' index. *Quarterly Journal of Business and Economics*, 42(1), 41-55.
- Perron, P. (1989). The great crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 57(6), 1361-1401. <https://doi.org/10.2307/1913712>

- Sahin, E., Gungor, S., & Karaca, S. S. (2020). Empirical analysis of the relationship between purchasing managers index and BIST industrial index under structural breaks. *Financial Studies*, 89(3), 6-22.
- Shaikh, I. (2021). On the relation between purchasing manager's index and trade policy uncertainty: evidence from China, Japan and the USA. *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies*, 14(2), 202-223, <http://dx.doi.org/10.1108/JCEFTS-10-2020-0068>
- Siliverstovs, B. (2018). Dissecting the purchasing managers' index: Are all relevant components included? Are all included components relevant?, *Panoeconomicus*, 65, 381-394. <https://doi.org/10.2298/PAN150504014S>
- Sims, C. A. (1980). Macroeconomics and reality. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 48(1), 1-48. <https://doi.org/10.2307/1912017>
- Sobko, R., & Klonowska-Matynia, M. (2021). The Relationship between the Purchasing Managers' Index (PMI) and Economic Growth: The Case for Poland. *European Research Studies Journal*, 24, 198-219.
- Tari, R. (2005). *Ekonometri, gozden gecirilmis ve genisletilmis 3. baski*, Kocaeli Universitesi Yayinlari, Kocaeli.
- TUIK, (2021). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Enflasyon-ve-Fiyat-106> [Viewed 15 April 2021].
- Verbeek, M. (2012). *A Guide to Modern Econometrics*. Fourth Edition, Chichester West Sussex: John Wiley & Sons Ltd.
- Wang, Y., Lu, C., Yang, X., & Zhang, Q. (2021). Asymmetric responses to Purchasing Managers' Index announcements in China's stock returns. *International Journal of Finance & Economics*, 1-19. <https://doi.org/10.1002/ijfe.2576>
- Wei, Y., Bai, L., Yang, K., & Wei, G. (2021). Are industry-level indicators more helpful to forecast industrial stock volatility? Evidence from Chinese manufacturing purchasing managers' index. *Journal of Forecasting*, 40(1), 17-39. <https://doi.org/10.1002/for.2696>
- Zivot, E., & Andrews, K. (1992). Further evidence on the great crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis. *Journal of Business and Economic Statistics*, 10(3), 25-44. <https://doi.org/10.2307/1391541>

Büyüyen şirketler hisse senedi fonu endeksinde işlem gören şirketlerin finansal performans analizi

Financial performance analysis of the companies listed in the growing stock fund index

ABDULLAH KILIÇARSLAN¹

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Türk Sermaye Piyasası'nın etkin portföy yönetim şirketlerinden AK Portföy tarafından seçilerek oluşturulan ve "Ak Portföy Büyüyen Şirketler Hisse Senedi (TL) Fonu" endeksi kapsamında yer alan 30 şirketin finansal performansının CRITIC ve Normalize Edilmiş Maksimum Değerler tabanlı Codas yöntemiyle incelenmesidir. Çalışma kapsamında, ilgili yöntemlerin performans sıralama sonuçları arasındaki ilişkiler, Spearman sıra korelasyonu ile analiz edilmiştir. CRITIC ve NMD yöntemlerinden elde edilen sonuçlara göre, kritik öneme sahip kriterler ile düşük öneme haiz kriterlerin önem seviyeleri her yıl için farklılaşmaktadır. Çalışmada, en iyi performans sıralamasına sahip şirketlerin 2020 yılı için CEMTS ve OZKGY olduğu, 2021 yılı açısından şirketlerin sıralamalarının farklılaştığı, 2022 yılı için ise OZKGY, MIATK ve ALFAS olduğu, en düşük performans sıralamasına sahip şirketlerin 2020 yılında AYEN ve YYGLD olduğu, 2021 yılında BIGCH ve PARSN olduğu, 2022 yılında ise GOKNR ve RUBNS olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Portföy Yönetimi, Çok Kriterli Karar Verme, Finansal Performans.

Jel Sınıflaması: C53, E44, L25

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the financial performance of 30 companies listed in the "AK Portfolio Growing Companies Stock (TL) Fund" index, created by selection of AK Portfolio management companies from the active portfolio management companies of the Turkish Capital Market. These companies are analyzed by using CRITIC and Normalized Maximum Values-based Codas, and explore the relationships between the performance ranking results obtained from these methods using Spearman's rank correlation coefficient. Based on results from CRITIC and Normalised Maximum Values methods, the severity levels of critical criteria and low-importance criteria differ for each year. The study found that companies with the best performance rankings were CEMTS and OZKGY for 2020, companies differing in rank in 2021, and companies with the lowest performance rankings for 2022 were OZKGY, MIATK and ALFAS. Similarly, those with the lowest performance rankings in 2020 were AYEN and YGLD, in 2021 were BIGCH and PARSN, and in 2022 were GOKNR and RUBNS.

Keywords: Asset Management, Multi-Criteria Decision Making, Financial Performance.

Jel Classification: C53, E44, L25

DOI: 10.47934/tife.12.02.04

1. Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi,
Eskil Meslek Yüksekokulu, Aksaray.

CORRESPONDING AUTHOR / SORUMLU YAZAR

Abdullah Kılıçarslan, Aksaray Üniversitesi,
Eskil Meslek Yüksekokulu, Aksaray.

E-mail: abduallah_kilicarslan@outlook.com

Submitted / Başvuru: 19.08.2023

Accepted / Kabul: 29.09.2023

Citation / Atıf: Kılıçarslan A. Büyüyen şirketler hisse senedi fonu endeksinde işlem gören şirketlerin finansal performans analizi, *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi e-Dergi*, 12(2), 203-228, <https://doi.org/10.47934/tife.12.02.04>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

1. Giriş

Büyüme hisseleri, gelecek vaat eden şirket hisseleridir. Geçmişte başarılı bir performans sergilemiş, gelecekte de başarılı bir performans sergilemesi beklentisine sahip hisse senetleri, büyüme hissesi kapsamında değerlendirilmektedir (Arnold, 2018).

Sermaye piyasalarında, yatırımcılara alternatif yatırım enstrümanı sunulması kapsamında büyüyen hisse senetlerinden oluşan fonlar geliştirilmiştir (Tezergil, 2018). Büyüyen hisse senedi odaklı geliştirilen fonlar, zamanla umut verici büyüme potansiyeli gösteren şirketleri kapsayan bir piyasa ölçütü olarak kabul görmeye başlamıştır. Bu durum gelişmekte olan ve dinamik sektörlerde fırsat arayan yatırımcıları cezbetmektedir (J.P. Morgan Asset Management, 2022). Dolayısıyla büyüyen hisselerden oluşan fonların kapsamında yer alan şirketlerin finansal performansını anlamak, muhtemel riskleri yönetilebilir kılmak (Ceylan, 2018), bilinçli yatırım kararları vermek için çok önemlidir. Yatırımcılar açısından yüksek kazanç potansiyeli taşıyan büyüme hisselerinin tespiti ve içerisinden yatırım yapılacaklarının belirlenmesi, ancak rasyonel bilgiler çerçevesinde ve profesyonel kararlar doğrultusunda mümkündür (Arnold, 2018).

Finansal performans analizi, son yıllarda önemli bir araştırma konusu olmuştur (Robles-Elorza vd., 2023). Literatürde yer alan çalışmalar, halka açık statüde işlem gören şirketlerin finansal performansını değerlendirmek için çeşitli metodolojiler ve kriterler kullanmış, ekonomik sağlıkları ve rekabet güçleri hakkında değerli bilgiler sağlamıştır. Finansal performans analizinde sıklıkla kullanılan oran analizlerine, ileri analitik teknikler bağlamında analitik hassasiyetleri artıran objektif ağırlıklandırma yöntemlerinin ve çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemlerinin dahil edilmesi, özellikle gelişmekte olan piyasalarda finansal performans değerlendirmelerinin sağlamlığını ve doğruluğunu artırmıştır (Halkos ve Salamouris, 2004). ÇKKV yöntemleri, karmaşık karar verme senaryolarını ele alma yetenekleri nedeniyle finansal performans analizinde giderek daha popüler hale gelmiştir (Zaremba, 2019; Türegün, 2022). ÇKKV yöntemleriyle, aynı anda birden fazla kriter göz önünde bulundurularak bir şirketin finansal sağlığının kapsamlı bir değerlendirmesine imkan sağlanmaktadır.

Büyüyen hisse senedi fonunda yer alan şirketler bağlamında finansal performansın analizi, başlı başına çok yönlü bir çalışma alanı olup, ilgili şirketlerin karlılık, risk, likidite ve kazanç kalitesine ilişkin bilgileri sağlamakla birlikte, yine ilgili şirketlerin istikrarının değerlendirilmesinde de önemli rol oynamaktadır (Alqam vd. 2022). Bu kapsamdaki şirketler, büyüme açısından rakiplerinden daha iyi performans gösterme eğiliminde olmakla birlikte, aynı zamanda daha yüksek düzeyde risk ve oynaklık da sergileyebilmektedirler (Yılmaz ve Bulut, 2023). Yatırımcılar ve analistlerin, yüksek büyüme hisse fonları kapsamındaki ilgili şirketlerin yatırım potansiyelini değerlendirirken, sayılan tüm bu faktörleri göz önünde bulundurmaları, hisse senedi yatırımlarında geleceğe yönelik kararları açısından büyük önem taşımaktadır.

Yatırımcılar, şirketlerin gelir artışını, kar marjlarını, kaldıraç, likidite ve getiri ölçümlerini inceleyerek bilinçli kararlar alabilecekler, portföylerini finansal hedefleriyle uyumlu hale getirebilecekler ve borsanın dinamik ortamında sağduyu ve öngörüyle hareket edebileceklerdir (Arnold, 2018). Şirketlerin mali verileri ve finansal oranları içerisinde yitip gitmeden, ideal bir yatırım hissesi belirlemek isteyen yatırımcılar, bu alanda portföy yönetim hizmeti sunan şirketlerin, hisse önerilerinde bulunan analistlerin, yatırım kuruluşlarının ilgili raporlarının ve fon yönetim kuruluşlarının deneyimlerinden istifade etmektedirler (Acuner, 2018). Yatırımcıların, bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan hızlı dönüşümün etkisiyle, hisse senedi tercihlerinde karşı karşıya kalacakları risk faktörleri, karmaşık bir görünüm arz etmektedir (Yurtdaşseven ve Çankaya, 2018). Yatırımcılar yatırım yaparken çoğu zaman yatırım stratejilerini çeşitli kriterlere dayalı sayısal değerler

üzerinden değerlendirme ihtiyacı da duymaktadırlar (Wang ve Lee, 2015). Bu nedenle, doğru hisse senedine yatırım, büyük bir karar problemi haline dönüşebilmekte ve ÇKKV yöntemlerinin kullanımını gerektirebilmektedir. Karar verme, tüm iş süreçlerinin kaçınılmaz bir parçasıdır. Etkili karar alma, finansal, operasyonel ve stratejik dahil olmak üzere tüm alanların dikkate alınmasını kapsar (Monga vd., 2020). Şirketlerin yüklü miktarda büyük veriye sahip oldukları düşünüldüğünde (Çakırel, 2016), yatırımcılar açısından etkili karar alma daha da önemli hale gelmektedir.

Bu çalışmada, Türk Sermaye Piyasası'nın etkin portföy yönetim şirketlerinden AK Portföy tarafından seçilerek oluşturulan ve Türkiye'nin ilk büyüme odaklı hisse senedi fonu olan "Ak Portföy Büyüyen Şirketler Hisse Senedi (TL) Fonu" endeksi kapsamında yer alan 30 şirketin finansal performansı CRITIC ve Normalize Edilmiş Maksimum Değerler (NMD) tabanlı Cudas yöntemiyle incelenmektedir.

Araştırma 5 bölümden oluşmaktadır. İkinci bölüm literatür taraması için ayrılmıştır. Bu bölümde, büyüyen şirketler hisse senedi fonu kapsamındaki şirketlerin CRITIC ve NMD tabanlı Cudas yöntemleriyle yapılmış herhangi bir çalışmaya rastlanılmaması nedeniyle, yatırım fonu ve hisse senetleri performansı üzerine yapılmış bazı çalışmalar ile ilgili yöntemlerle gerçekleştirilmiş bazı çalışmalara yer verilmiştir. Literatürde yer alan bu çalışmalar derlenerek özet bir tablo haline getirilmiştir. Üçüncü bölümde çalışmada kullanılan yöntemler ve verilere yer verilmiştir. Kriterleri ağırlıklandırmada NMD ve CRITIC yöntemleri, alternatiflerin değerlendirilmesinde ise Cudas yöntemi kullanılmıştır. Dördüncü bölümde şirketlerin performans bulguları yer almaktadır. Beşinci bölümde ise ulaşılan bulgular değerlendirilmiştir.

2. Literatür

Literatürde yer alan çalışmalarda; sektör performansının ÇKKV yöntemleriyle analizi (Çakır ve Perçin, 2013; Maya ve Eren, 2018; Bektaş, 2022; Ersoy, 2023), endeks performansının ÇKKV yöntemleriyle analizi (Karakul ve Özaydın, 2019; Aldalou ve Perçin, 2020; Yıldız, 2020), şirketlerin performanslarının ÇKKV yöntemleriyle analizi (Bağcı ve Kaygın, 2020; Dayı ve Çilesiz, 2022; Gülcemal vd., 2023; Kavas vd., 2023) ve yatırım fonlarının performanslarının analizi (Doğanay, 2002; Karatepe ve Gökgöz, 2007; Atan vd., 2008; Özek, 2014; Wang ve Lee, 2015; Oran vd., 2017; İskenderoğlu vd. 2019) gibi çalışmalar yer almaktadır. Hisse senedi fonlarının performansının ÇKKV yöntemleriyle (Doğanay, 2002; Alptekin ve Şıklar, 2009; Yıldız vd., 2020) ele alındığı çalışmalar kısıtlı iken, kuadratik regresyon ve kukla değişkenli regresyon modeli gibi yöntemlerle yapılan çalışmalar geniş yelpazededir (Sharpe, 1966; Jensen, 1968; Karacabey, 1999; Bildik, 2002; Doğanay, 2004; Yıldız, 2006; Karabulut ve Gökgöz, 2007; Teker vd., 2008; Korkmaz ve Uygurtürk, 2009; Yolsal, 2012; İpekten ve Elmas, 2020).

Yapılan literatür araştırmasında, Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleriyle büyüyen şirketler hisse senedi fonu odaklı herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bununla beraber, çalışma kapsamına yakın bir bağlamda yapılmış benzer çalışmalar olarak, Doğanay (2002)'in, Alptekin ve Şıklar (2009)'in Brown ve Clark (2020)'in ve Yıldız vd. (2020)'nin çalışmaları bulunmaktadır.

Doğanay (2002)'in çalışmasında, İdeal Noktalarla Çok Boyutlu Ağırlıklandırma Yöntemini kullanarak 8 hisse senedi fonunun 36 aylık verisi üzerinden yatırım fonlarının performansı ölçülmüştür. Fonların performans sıralaması İnter>Tekstil Bank>İşbank>Koçbank>Ata>Yapı Kredi>Vakıfbank>Gedik şeklinde tespit edilmiştir. Çalışmada ayrıca, kriter ağırlıklarının sıralama üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir.

Alptekin ve Şıklar (2009), hisse senedi emeklilik yatırım fonlarının 2007-2008 dönem verileri üzerinden Topsis yöntemi ve geleneksel fon performans ölçüm yöntemlerini bir arada kullanarak

fon performans analizini gerçekleştirmişlerdir. Çalışmada, Anadolu Hayat büyüme amaçlı hisse senedi fonunun en iyi performansa, Oyak büyüme amaçlı hisse senedi fonunun ise en düşük performansa sahip olduğu tespit edilmiştir.

Brown ve Clark (2020), büyüyen hisse senedi fonu kapsamında yer alan şirketlerin, daha geniş piyasa endekslerindeki şirketlerle karşılaştırıldığında daha yüksek kârlılık ve büyüme oranları sergileme eğiliminde olduklarını tespit etmişlerdir. Bu durumun inovasyon, agresif genişleme stratejilerine ve verimli sermaye tahsisine odaklanmakla doğrudan ilişkili olduğu belirtilmiştir.

Yıldız vd. (2020), hisse senedi emeklilik yatırım fonlarının 2018-2020 9 aylık dönem verileri üzerinden ÇKKV yöntemleri (Topsis ve Moora) ve geleneksel fon performans ölçüm yöntemlerini bir arada kullanarak fon performans analizini gerçekleştirmişlerdir. ÇKKV yöntemleriyle geleneksel yöntem sonuçları arasında düşük seviyede korelasyon bulgusuna ulaşılmıştır. Geleneksel yöntemlerin sonuçlarına göre, geleneksel yöntemler arasındaki korelasyon yüksek düzeyde tespit edilmiştir. Çalışmada ayrıca, ÇKKV yöntemlerinin alternatif bir akış açısı sunduğu değerlendirilmiştir.

Hisse senedi performansı, yatırım fon performansı ve çalışmada kullanılan ÇKKV yöntemleri odaklı çalışmalardan bir kısmına Tablo 1’de özet olarak yer verilmiştir.

Tablo 1: Literatür Özeti

Yazar(lar)	Yöntem(ler)	Çalışma Bulguları
Biswas vd. (2022)	Lopcow-Edas	2013-2021 dönem verileri üzerinden 30 firmanın performansının analiz edildiği çalışmada, Covid-19'un şirketlerin finansal sağlığı ve uzun vadeli büyüme beklentileri üzerinde önemli bir etkisi olmadığı tespiti yapılmıştır. Ayrıca, Covid-19 öncesi üst sıralarda yer alan şirketlerin Covid-19 sonrasında düşük performans sergileyen şirketlere nazaran daha fazla zarar ettiği değerlendirilmiştir.
Bulgurcu (2012)	Topsis	Teknoloji şirketlerinin 2009-2011 finansal performansının Topsis yöntemi kullanılarak analiz edildiği çalışmada, Türkiye'deki teknoloji firmalarının 2009, 2010 ve 2011 yılları sıralamalarının farklılaştığı tespiti yapılmıştır. Çalışmada Aselsan en iyi performansa sahip şirket, Link en düşük performansa sahip şirket olarak tespit edilmiştir.
Çınaroğlu (2021)	CRITIC-Codas-Rov	AB üyesi ülkelerin yaşam kalitelerinin CRITIC tabanlı Codas ve Rov yöntemleriyle analiz edildiği çalışmada en iyi yaşam kalitesinin Danimarka'ya, en düşük yaşam kalitesinin ise Yunanistan'a ait olduğu değerlendirilmiştir.
Henriques vd. (2022)	VZA	ABD yenilenebilir enerji hisse fonlarının verimliliği üzerine VZA yöntemiyle yapılan değerlendirmede, kullanılan strateji (agresif, tutucu, dengeli vb.) ile risk eğilimleri (risk eğilimli, riskten kaçınan vb.) dikkate alınarak etkin portföy kompozisyonu tespiti çalışmasında, çalışmada kullanılan yenilenebilir enerji hisse fonlarının verimli olarak sınıflandırılmadığı tespiti yapılmıştır.
Kıracı ve Bakır (2019)	CRITIC Tabanlı EDAS	Havayolu şirketlerinin 2005-2012 dönem verileri kullanılarak CRITIC tabanlı EDAS yöntemiyle analiz edildiği çalışmada, şirketlerin küresel finansal krizden sonraki yıllarda da etkilendiği, krizin etkisinin en fazla hissedildiği yılın ise 2010 yılı olduğu değerlendirilmiştir. DAL, UAL, AFR ve SIA şirketlerinin kriz öncesi dönemde, UAL, DAL, CES ve CSN şirketlerinin ise kriz sonrası dönemde ortalama üzeri düzeyde performans sergilediği değerlendirilmiştir.
Lam vd. (2023)	Entropi Tabanlı Bulanık Topsis	Çalışmada, portföy yatırımı için finansal performansı iyi olan şirketleri belirlemek için şirketlerin finansal performansını likidite, ödeme gücü, verimlilik ve karlılık oranlarına dayalı olarak değerlendiren Entropi tabanlı bulanık TOPSIS modeli önerilmiştir. Çalışma bulgularında HD şirketinin en iyi performansa sahip şirket olduğu, tespiti yapılmış olup, NKE, UNH, MSFT, WMT, INTC ve AAPL kodlu şirketlerin de başarılı performansa sahip olan şirketler içerisinde yer aldığı değerlendirilmiştir.
Monga (2020)	AHP	Sektörlerin finansal performansını değerlendirmek için kullanılan finansal göstergelerin vurgulandığı çalışmada, AHP yöntemi üzerinden sektörlerin

Öndeş ve Özkan (2021)	CRITIC Tabanlı EDAS	performans analizi gerçekleştirilmiştir. Çalışmada, karlılık indikatörlerinin diğer indikatör gruplarına göre tercih edilebilirliğinin yüksek olduğu değerlendirilmiştir. Bilişim sektörü şirketlerinin Covid-19 pandemisinden etkilenme düzeylerini ölçülemek amacıyla, ilgili şirketlerin 2020 yılı verileri kullanılmış ve CRITIC tabanlı EDAS yöntemiyle performans sıralamaları gerçekleştirilmiştir. Çalışmada, ilk çeyrekte Ardyz>Papil>Link, 2. çeyrekte Papil>İndes>Despc, 3. çeyrekte ise İndes>Papil>Link şirketlerinin en iyi performansa sahip ilk üç şirket oldukları tespiti yapılmıştır.
Tsolas (2019)	VZA ve GİA	Hisse senedi fon seçimi problemlerinde kullanılmak üzere Veri Zarflama Analizi (VZA) ve Gri İlişkisel Analiz (GİA) yöntemlerinden oluşan hibrit bir yöntemin önerildiği çalışmada, hibrit yöntemle tespit edilen fonun VZA'da verimli bulunduğu ve geleneksel VZA'ya göre daha üstün olduğu değerlendirilmiştir.
Türegün (2022)	Entropi-Topsis-Vikor	Turizm sektörü şirketlerinin 2018-2020 yılına ait verileri üzerinden ÇKKV yöntemleriyle yapılan finansal performans analizinde, şirketlerin finansal performans 2018 ve 2019 yılı verilerinin benzer, 2020 yılının verilerinin ise farklılaştığı değerlendirilmiştir. Çalışmada, Entropi tabanlı Topsis ve Entropi tabanlı Vikor yöntemlerinde en iyi alternatifin Avtur, en düşük performansa sahip şirketin ise Martı olduğu, Merit, Pkent ve Kstur şirketlerinin ise dalgalı sıralamaya sahip oldukları tespiti yapılmıştır.
Wang ve Lee (2015)	AHP	Yatırım fon yöneticilerinin başarılı fon yönetimine destek kapsamında AHP yöntemi üzerinden geliştirilen hiyerarşik yöntemin, fon yöneticilerine, belirsizlik ortamında, yatırım fonlarının yatırım tarzını nasıl seçeceklerine katkı sunabileceği değerlendirilmiştir.

Tablo 1’de özeti verilen çalışmalardan da görüleceği üzere, şirketlerin, sektörlerin ve yatırım fonlarının finansal performanslarının analizinde, başta ÇKKV yöntemleri olmak üzere, çeşitli ölçümleme yöntemleri kullanılmıştır. Finansal performans sıralamalarında farklılaşmaya yol açan temel faktörlerin çalışmalarda kullanılan kriterler ve kullanılan ağırlıklandırma yöntemleri olduğu söylenebilir.

3. Veriler ve Yöntem

3.1. Araştırma Verileri

BİST Yıldız Pazar ve Ana Pazarda yer alan, yıllık son 3 dönem verilerinde faaliyet, satış ve vergi öncesi kârlılıkları yüksek olan ve hızlı büyüme trendine sahip olan şirketler içerisinde Ak Portföy tarafından seçilerek oluşturulan ve "Ak Portföy Büyüyen Şirketler Hisse Senedi (TL) Fonu" endeksi kapsamında yer alan 30 şirket (Ak Portföy, 2023) çalışma kapsamında yer almaktadır. İlgili fon endeksinde yer alan şirketlerden 14 adedi İstanbul merkezli, 11 adedi Ankara merkezli ve geriye kalan 5 şirket ise sırasıyla Antalya, Bursa, İzmir, Kayseri ve Kocaeli merkezlidir.

Çalışmaya konu şirketlere ilişkin bilgiler Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2: Çalışma Kapsamında Yer Alan Şirketler

Şirket	İl	Kod
Akçansa Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.	İstanbul	AKCNS
Aksa Enerji Üretim A.Ş.	İstanbul	AKSEN
Alfa Solar Enerji Sanayi ve Ticaret A.Ş.	Ankara	ALFAS
Astor Enerji A.Ş.	Ankara	ASTOR
Ayen Enerji A.Ş.	Ankara	AYEN
Aztek Teknoloji Ürünleri Ticaret A.Ş.	İstanbul	AZTEK
Büyük Şefler Gıda Turizm Tekstil Sanayi ve Ticaret A.Ş.	İstanbul	BIGCH
Çemtaş Çelik Makina Sanayi ve Ticaret A.Ş.	Bursa	CEMTS
Doğuş Otomotiv Servis ve Ticaret A.Ş.	İstanbul	DOAS
Europower Enerji ve Otomasyon Teknolojileri Sanayi Ticaret A.Ş.	Ankara	EUPWR
Girişim Elektrik Sanayi Taahhüt ve Ticaret A.Ş.	Ankara	GESAN
Göknur Gıda Maddeleri Enerji İmalat İthalat İhracat Ticaret ve Sanayi A.Ş.	Ankara	GOKNR
Gezinomi Seyahat Turizm Ticaret A.Ş.	Antalya	GZNMİ
Koç Holding A.Ş.	İstanbul	KCHOL
Kalekim Kimyevi Maddeler Sanayi ve Ticaret A.Ş.	İstanbul	KLKIM
Kontrolmatik Teknoloji Enerji ve Mühendislik A.Ş.	İstanbul	KONTR
Logo Yazılım Sanayi ve Ticaret A.Ş.	Kocaeli	LOGO
Mia Teknoloji A.Ş.	Ankara	MIATK
Naturelgaz Sanayi ve Ticaret A.Ş.	İstanbul	NTGAZ
Oyak Çimento Fabrikaları A.Ş.	Ankara	OYAKC
Özak Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı A.Ş.	İstanbul	OZKGY
Parsan Makina Parçaları Sanayii A.Ş.	İstanbul	PARSN
Panelsan Çatı Cephe Sistemleri Sanayi ve Ticaret A.Ş.	Ankara	PNLSN
Rubenis Tekstil Sanayi Ticaret A.Ş.	İstanbul	RUBNS
Smart Güneş Enerjisi Teknolojileri Sanayi ve Ticaret A.Ş.	İstanbul	SMRTG
Suwen Tekstil Sanayi Pazarlama A.Ş.	İstanbul	SUWEN
Türk Traktör ve Ziraat Makineleri A.Ş.	Ankara	TTRAK
Tukaş Gıda Sanayi ve Ticaret A.Ş.	İzmir	TUKAS
Yataş Yatak ve Yorgan Sanayi Ticaret A.Ş.	Kayseri	YATAS
Yayla Agro Gıda Sanayi ve Ticaret A.Ş.	Ankara	YYLGD

Şirketlere ilişkin veriler, Kamuyu Aydınlatma Platformu (kap.org.tr), Halk Yatırım Skor Kart (halkyatirim.com.tr/skorkart) ve Fintables Bilişim Teknolojileri (fintables.com) veri tabanlarından elde edilmiştir. Çalışmada, ilgili endeks fon kriterlerine uyum bağlamında şirketlerin 2020-2022 yıllarına ait finansal verileri referans alınmıştır.

Çalışma kriterleri literatürde sıklıkla kullanılan finansal oranlar içerisinde (Monga vd., 2021) seçilmiş olup, ilgili kriterlere ait bilgiler Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3: Çalışma Kapsamında Yer Alan Kriterler

Grup	Kriter	Kod	Açıklama	Yön
Faaliyet Oranları	Aktif Devir Hızı	K6	Yıllıklandırılmış Satışlar / Ortalama Varlıklar	Maksimum
	Alacak Devir Hızı	K7	Net Satışlar/Alacaklar	Maksimum
	Borç Devir Hızı	K8	SMM/Borçlar	Minimum
	Özkaynak Devir Hızı	K10	Net Satışlar/Özsermaye	Maksimum
	Roic	K16	(Brüt Kâr–Operasyonel Giderler–Sürdürülen Faaliyetler Vergi Gideri) / (Net İşletme Sermayesi–Nakit ve Nakit Benzerleri+Maddi Duran Varlıklar)	Maksimum
	Stok Devir Hızı	K9	SMM/Ortalama Stoklar	Maksimum
Karlılık Oranları	Aktif Karlılık	K11	Yıllıklandırılmış Net Kâr / Ortalama Varlıklar	Maksimum
	Brüt Kar Marjı	K12	Brüt Kâr / Toplam Satışlar	Maksimum
	Favök Marjı	K13	Firma Değeri / Faiz Amortisman Vergi Öncesi Kâr	Maksimum
	Hisse Başına Kar	K14	Net Kâr/Hisse Sayısı	Maksimum
	Net Kar Marjı	K15	Net Dönem Kâr / Toplam Satışlar	Maksimum
Likidite Oranları	Cari Oran	K1	Dönen Varlıklar / Kısa Vadeli Yükümlülükler	Maksimum
	Likidite Oranı	K2	(Dönen Varlıklar–Stoklar) / Kısa Vadeli Yükümlülükler	Maksimum
	Nakit Oran	K3	Nakit ve Nakit Benzerleri / Kısa Vadeli Yükümlülükler	Maksimum
Mali Yapı Oranları	Finansal Borç Oranı	K4	(K.V. Finansal Borçlar + U.V. Finansal Borçlar) / Toplam Varlıklar	Minimum
	Kaldıraç Oranı	K5	Toplam Yükümlülükler / Toplam Varlıklar	Minimum
	Özkaynak Karlılığı	K17	Yıllıklandırılmış Net Kâr / Ortalama Özsermaye	Maksimum

Kaynak: Güleç ve Özkan, 2018; Çanakçıoğlu, 2019; Yerdelen Kaygın vd., 2019; Kılıçarslan, 2023

Çalışmada yer alan şirketlere ait kriter değerleri, aynı zamanda karar matrisleri olup, Ek-1’de yer almaktadır.

3.2. Araştırma Yöntemi

Kriterleri ağırlıklandırmada objektif kriter ağırlıklandırma yöntemlerinden CRITIC ve NMD yöntemleri, alternatiflerin değerlendirilmesinde ise EDAS yöntemi kullanılmıştır.

3.2.1. CRITIC Yöntemi

Diakoulaki vd. (1995) tarafından literatüre kazandırılan ve kriter ağırlıklandırma problemlerine çözüm kapsamında objektif bir yöntem olarak geliştirilen CRITIC yöntemi, kriterin göreceli gücünü ve çelişkisini değerlendirerek, değerlendirme kriterlerinde yer alan tüm bilgileri ortaya çıkarmaktadır (Wang vd., 2022). Bununla birlikte, sınırlı sayıda alternatiflerin özelliklerinin kriterin değerini doğru ve tarafsız bir şekilde nasıl belirlediği sorusunun cevabı net değildir (Mukhametzyanov, 2021).

Yöntemin uygulama adımları Tablo 4’te yer almaktadır (Mestanza ve Bakhat, 2023).

Tablo 4: CRITIC Yöntemi Uygulama Adımları

Aşama	Denklemler
Karar matrisinin hazırlanması	$X = [X_{ij}]_{m \times n}$ (1)
Karar matrisinin normalize edilmesi	$X^- = \frac{x_{ij} - x_j^{\min}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}}$ Fayda $X^- = \frac{x_j^{\max} - x_{ij}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}}$ Maliyet (2)
Kriterler arası ilişki değerlerinin hesaplanması	$p_{ij} = \frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - r_j^-)(r_{ij} - r_j^-)}{\sqrt{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - r_j^-)^2 \sum_{i=1}^m (r_{ij} - r_j^-)^2}}$ (3)
Kriterlerin standart sapmalarının hesaplanması	$\sigma_j = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (r_{ij} - r_j^-)^2}$ (4)
Kriterler arası ilişkilerle alternatifler arasındaki yoğunluk katsayısının hesaplanması	$C_j = \sigma_j \sum_{i=1}^n (1 - p_{ij})$ (5)
Kriterlerin ağırlıklı değerlerinin belirlenmesi	$w_j = c_j / \sum_{i=1}^j c_j$ (6)

Xij: j. kritere göre i. alternatifin aldığı değer, m: alternatif sayısı, n: kriter sayısı, Pij : kriterler arası ilişki derecesi, σ_j : kriter standart sapması, Cj : kriterler arasındaki ilişkiyle alternatifler arasındaki yoğunluk katsayısı, Wj: kriter ağırlık değeri

3.2.2. NMD Yöntemi

Bulut (2017) tarafından literatüre kazandırılan ve kriter ağırlıklandırma problemlerine çözüm kapsamında objektif bir yöntem olarak geliştirilen NMD yöntemi, seçilen kriterlerin önem sırası ve ağırlıklarının belirlenemediği durumlarda kullanılan ve kullanımı kolay olan bir yöntemdir (Bağcı ve Sarıay, 2021).

Yöntemin uygulama adımları Tablo 5'te yer aldığı şekildedir (Bulut, 2022).

Tablo 5: NMD Yöntemi Uygulama Adımları

Aşama	Denklemler
Karar matrisinin hazırlanması	$X_{ij} = \begin{Bmatrix} X_{1,1} & X_{1,2} & X_{1,3} & X_{1,c} \\ X_{2,1} & X_{2,2} & X_{2,3} & X_{2,c} \\ X_{3,1} & X_{3,2} & X_{3,3} & X_{3,c} \\ X_{r,1} & X_{r,2} & X_{r,3} & X_{r,c} \end{Bmatrix}$ (7)
Oran matrisinin oluşturulması	$T = \sum_{j=1}^c X_{ij} \quad t = \{c_1, c_2 \dots c_c\}$ $R_{ij} = \begin{Bmatrix} r_{1,1} & r_{1,2} & r_{1,c} \\ r_{2,1} & r_{2,2} & r_{2,c} \\ r_{r,1} & r_{r,2} & r_{r,c} \end{Bmatrix}$ (8)
Normalize edilmiş değerlerin hesaplanması	$max = \{max_1, \dots max_c\}$ $A = \frac{\sum_{j=1}^c r_{ij}}{r} \quad S = \frac{r_{ij} - a_i}{\sqrt{\sum (r_{ij} - a_i)^2}} \quad N = \frac{max_i - a_i}{s_i}$ (9)
Kriterlerin ağırlıklı değerlerinin belirlenmesi	$W = \frac{n_i}{\sum_{i=1}^c n_i}$ (10)

Xij: karar matrisi, Ti: kriter alt toplam küme değeri, Rij : oran matrisi, A: kritere ait değerlerin ortalaması, S: standart sapma, N: kriterlerin maksimum değerleri üzerinden her bir kriterin standartlaştırılmış değeri, w: kriter ağırlık değeri

3.2.3. Codas Yöntemi

Ghorabae vd. (2016) tarafından literatüre kazandırılan Codas yönteminde, diğer alternatif

sıralama yöntemlerinden farklı olarak alternatiflerin avantaj ve dezavantajlarının ölçümünde, negatif ideal çözüme olan mesafeye göre alternatiflerin istenebilirliğini belirlemek için Öklid mesafesi ve Hamming (Taxicab) mesafesi olmak üzere iki mesafe ölçümü kullanılmaktadır (Ning vd., 2022; Chen ve Gou, 2022). Yöntem, negatif ideal çözüme en uzak olan alternatifin tercihine dayanır (Tuş ve Adalı, 2018).

Yöntemin uygulama adımları Tablo 6'da yer aldığı şekildedir (Ghorabae vd., 2016).

Tablo 2: Cudas Yöntemi Uygulama Adımları

Aşama	Denklem
Karar matrisinin hazırlanması	$X = [X_{ij}]_{n \times m} = \begin{pmatrix} X_{11} & X_{12} & X_{13} & X_{1m} \\ X_{21} & X_{22} & X_{23} & X_{2m} \\ X_{n1} & X_{n2} & X_{n3} & X_{nm} \end{pmatrix} \quad (11)$
Karar matrisinin normalize edilmesi	$n_{ij} = \frac{x_{ij}}{\max_i x_{ij}} \text{ Fayda}$ $n_{ij} = \frac{\min_i x_{ij}}{x_{ij}} \text{ Maliyet} \quad (12)$
Ağırlıklı normalize karar matrisinin hesaplanması	$r_{ij} = w_j * n_{ij} \quad (13)$
Negatif ideal çözüm noktalarının belirlenmesi	$ns = [ns_j]_{1 \times m} \quad ns_j = \min_i r_{ij} \quad (14)$
Öklid mesafesi ve Hamming mesafesinin hesaplanması	$E_i = \sqrt{\sum_{j=1}^m (r_{ij} - ns_j)^2}$ $T_i = \sum_{j=1}^m r_{ij} - ns_j \quad (15)$
Göreceli değerlendirme matrisinin hesaplanması	$Ra = [h_{ik}]_{n \times n}$ $h_{ik} = (E_i - E_k) + (\psi * (E_i - E_k) * (T_i - T_k))$ $\psi(x) = \begin{cases} 1, & \text{if } x \geq \tau \\ 0, & \text{if } x < \tau \end{cases} \quad 0,01 < \tau < 0,05$ $\tau = 0,02 \text{ olarak referans alınmıştır.} \quad (16)$
Alternatiflerin değerlendirme puanlarının hesaplanması	$H_i = \sum_{k=1}^n h_{ik} \quad (17)$

R_{ij}: i. alternatifin j. kriter altındaki normalize edilmiş ağırlıklı performans değeri, ns: negatif ideal çözüm değeri, E_i: Öklid uzaklık değeri, T_i: hamming (taxicab) uzaklık değeri, Ra: göreceli değerlendirme matrisi, ψ: iki alternatifin Öklid mesafelerinin eşitliğini tanımak için bir eşik fonksiyonu, τ: eşik fonksiyonu kapsamında karar verici tarafından belirlenebilen eşik değer.

4. Bulgular

"Ak Portföy Büyüyen Şirketler Hisse Senedi (TL) Fonu" endeksi kapsamında yer alan şirketlerin 2020-2022 yıllarına ilişkin verileri CRITIC ve NMD yöntemleriyle ağırlıklandırılmış olup, Cudas yöntemiyle analiz edilmiştir.

4.1. CRITIC ve NMD Yöntemleriyle Hesaplanan Kriter Ağırlık Değerleri

Tablo 4 ve Tablo 5'te yer alan uygulama adımları izlenerek yıl bazında CRITIC ve NMD yöntemleriyle hesaplanan kriter ağırlık değerleri Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 3: CRITIC ve NMD Yöntemleriyle Hesaplanan Ağırlıklandırılmış Kriter Değerleri

	CRITIC						NMD					
	2020	Sıra	2021	Sıra	2022	Sıra	2020	Sıra	2021	Sıra	2022	Sıra
K1	0,0464	16	0,0422	17	0,0477	15	0,0721	3	0,0857	2	0,063	7
K2	0,0493	14	0,0533	11	0,0513	13	0,064	8	0,0586	8	0,0493	12
K3	0,0654	5	0,0591	8	0,0458	16	0,0454	13	0,0582	9	0,0641	6
K4	0,0645	7	0,0697	5	0,0668	3	0,0387	14	0,0419	14	0,0422	14
K5	0,0593	10	0,0562	10	0,056	10	0,0362	15	0,0401	15	0,0354	17
K6	0,0643	8	0,0731	2	0,0804	1	0,0538	12	0,0565	10	0,0396	16
K7	0,0613	9	0,0754	1	0,0721	2	0,0707	6	0,0605	7	0,0482	13
K8	0,0666	2	0,0625	7	0,0609	8	0,0583	11	0,0812	4	0,0783	3
K9	0,0484	15	0,0661	6	0,0651	5	0,0671	7	0,0818	3	0,0794	2
K10	0,0561	12	0,0492	14	0,0667	4	0,0844	2	0,0073	17	0,0742	4
K11	0,0725	1	0,0494	13	0,0544	12	0,0292	16	0,0557	11	0,0414	15
K12	0,0649	6	0,0581	9	0,0637	7	0,0611	9	0,0746	6	0,0546	9
K13	0,0659	4	0,0731	2	0,0588	9	0,0717	5	0,0495	13	0,0526	10
K14	0,0666	2	0,0727	4	0,0646	6	0,0719	4	0,0799	5	0,074	5
K15	0,0406	17	0,0423	16	0,0405	17	0,0585	10	0,1046	1	0,0917	1
K16	0,0576	11	0,0497	12	0,0502	14	0,0879	1	0,0551	12	0,0522	11
K17	0,0504	13	0,0479	15	0,055	11	0,0288	17	0,0088	16	0,0598	8

Tablo 7’de yer alan kriter ağırlık değerlerinin yöntemlere göre farklılaştığı ve sıralamaların yıllar bazında değiştiği görülmektedir. CRITIC yönteminde 2020 yılına göre önem ağırlığı en yüksek kriter K11 iken NMD yönteminde K16, önem ağırlığı en düşük kriter CRITIC yönteminde K15 iken NMD yönteminde K17’dir. Benzer şekilde 2021 ve 2022 yıllarında da kriterler farklı sıralamalara sahiptir. Bu bağlamda, kriter ağırlıklandırma kapsamında, CRITIC yöntemi ile NMD yöntemi arasındaki Spearman korelasyon ilişkisi (Köklü vd., 2011) hesaplanmış olup, sonuçları Tablo 8’de yer almaktadır.

Tablo 8: CRITIC ve NMD Yöntemleri Sonuçları Arasındaki Spearman Korelasyon Katsayı

	2020 CRITIC	2021 CRITIC	2022 CRITIC	2020 NMD	2021 NMD	2022 NMD
2020 CRITIC	1	0,526	0,26	-0,234	-0,17	-0,258
2021 CRITIC	0,526	1	0,689	0,033	0,006	-0,262
2022 CRITIC	0,26	0,689	1	0,054	-0,211	-0,23
2020 NMD	-0,234	0,033	0,054	1	0,248	0,348
2021 NMD	-0,17	0,006	-0,211	0,248	1	0,515
2022 NMD	-0,258	-0,262	-0,23	0,348	0,515	1

Tablo 8’de yer alan veriler ışığında 2020 yılı için korelasyon katsayısının negatif yönde anlamsız ve zayıf olduğu, 2021 için anlamsız olduğu, 2022 yılı içinse negatif yönde anlamsız ve zayıf olduğu görülmektedir.

4.2. Codas Yöntemiyle Alternatif Sıralamaları

Tablo 6'da yer alan uygulama adımları izlenerek, CRITIC ve NMD yöntemleri kriter sonuçları ağırlıklı Codas sıralama değerleri kapsamında 2020-2022 yıllarına ilişkin olarak alternatifler için hesaplanan Öklid mesafesi ve Hamming (Taxicab) mesafesi verileri Tablo 9'da yer almaktadır.

Tablo 9: CRITIC Temelli Codas Yöntemiyle Hesaplanan Öklid Mesafesi ve Hamming (Taxicab) Mesafesi Verileri

	CRITIC_2020		CRITIC_2021		CRITIC_2022		NMD_2020		NMD_2021		NMD_2022	
	Öklid	Taxicab	Öklid	Taxicab	Öklid	Taxicab	Öklid	Taxicab	Öklid	Taxicab	Öklid	Taxicab
OZKGY	0,1426	0,4162	1,1617	2,0439	0,1589	0,5441	0,1337	0,3934	0,2542	0,7864	0,1770	0,5812
LOGO	0,1396	0,3959	1,1581	1,8771	0,0881	0,2524	0,1303	0,3674	0,2131	0,5804	0,0913	0,2587
DOAS	0,1464	0,3809	1,1896	1,8782	0,1221	0,3627	0,1315	0,3553	0,2093	0,5035	0,1048	0,3267
ALFAS	0,1540	0,3839	1,1795	1,8543	0,1414	0,4223	0,1028	0,3098	0,2221	0,5163	0,1293	0,3830
OYAKC	0,1121	0,2867	1,1558	1,7916	0,0856	0,2777	0,0794	0,2368	0,1992	0,4780	0,0805	0,2649
YATAS	0,1155	0,3084	1,1652	1,8021	0,0797	0,2132	0,0814	0,2586	0,2005	0,4699	0,0698	0,1910
GESAN	0,1506	0,3832	1,1581	1,8081	0,0696	0,2023	0,1015	0,3116	0,2018	0,4955	0,0710	0,1984
SMRTG	0,1379	0,2824	1,1803	1,7682	0,0701	0,1807	0,0907	0,2321	0,2005	0,4251	0,0732	0,1816
AKCNS	0,0936	0,2291	1,1554	1,7319	0,0792	0,2170	0,0686	0,1981	0,1955	0,4124	0,0786	0,2110
YYLGD	0,0886	0,1970	1,1913	1,8583	0,0933	0,2357	0,0634	0,1738	0,2085	0,4902	0,0760	0,2027
KLKIM	0,1255	0,3412	1,1633	1,9172	0,0856	0,2815	0,0890	0,2807	0,2184	0,6143	0,0854	0,2747
CEMTS	0,1659	0,5060	1,1675	2,0295	0,1052	0,3444	0,1341	0,4252	0,2322	0,6993	0,1002	0,3230
AYEN	0,0819	0,1647	1,1498	1,7390	0,0758	0,2365	0,0607	0,1440	0,1962	0,4090	0,0734	0,2270
SUWEN	0,1051	0,2611	1,2122	1,9823	0,1164	0,3543	0,0839	0,2399	0,2358	0,5925	0,1038	0,3222
PNLSN	0,0990	0,2117	1,1800	1,8065	0,0738	0,2137	0,0693	0,1789	0,2047	0,4621	0,0776	0,2140
AZTEK	0,1370	0,3325	1,1768	1,7963	0,0927	0,2481	0,0930	0,2689	0,2037	0,4530	0,0760	0,2225
BIGCH	0,1223	0,2945	0,0870	0,2375	0,1027	0,2772	0,1218	0,2839	0,0888	0,2402	0,1010	0,2625
AKSEN	0,0970	0,2274	1,1566	1,7964	0,0929	0,2300	0,0800	0,2071	0,2113	0,4902	0,0989	0,2264
GOKNR	0,0968	0,2212	1,1615	1,7346	0,0638	0,1541	0,0681	0,1913	0,1967	0,4123	0,0632	0,1485
NTGAZ	0,1329	0,3274	1,1515	1,7874	0,1124	0,3664	0,0967	0,2711	0,2018	0,4775	0,0985	0,3369
ASTOR	0,1159	0,2825	1,1719	1,8079	0,0787	0,2416	0,0811	0,2372	0,2026	0,4699	0,0742	0,2294
KONTR	0,1023	0,2488	1,1678	1,7925	0,0774	0,2290	0,0741	0,2127	0,2011	0,4685	0,0861	0,2489
EUPWR	0,1183	0,2968	1,1732	1,8220	0,0796	0,2418	0,0798	0,2405	0,2035	0,4835	0,0760	0,2288
TUKAS	0,1043	0,2421	1,1551	1,7443	0,0837	0,2595	0,0737	0,2041	0,1960	0,4282	0,0781	0,2447
MIATK	0,1340	0,3674	1,1597	1,9827	0,1252	0,4100	0,0968	0,3062	0,2292	0,6819	0,1241	0,4074
PARSN	0,0940	0,2075	1,1486	1,7055	0,0679	0,1584	0,0714	0,1817	0,1933	0,3902	0,0775	0,1676
GZNMİ	0,1439	0,2765	1,2079	1,8339	0,1245	0,3972	0,1240	0,2631	0,2067	0,4532	0,1127	0,3742
RUBNS	0,0981	0,2311	1,1522	1,7684	0,0658	0,1843	0,0713	0,1988	0,1966	0,4490	0,0619	0,1687
KCHOL	0,0941	0,2104	1,1585	1,7345	0,0663	0,1919	0,0678	0,1869	0,1947	0,4117	0,0699	0,1961
TTRAK	0,1442	0,3919	1,1900	1,9443	0,1003	0,2797	0,1034	0,3291	0,2271	0,5944	0,1001	0,2724

Tablo 6'da yer alan uygulama adımları izlenerek, 2020-2022 yıllarına ilişkin olarak alternatifler için hesaplanan CRITIC yöntemi kriter sonuçları ağırlıklı Codas sıralama değerleri, Tablo 10'da yer almaktadır.

Tablo 10: CRITIC Temelli Codas Yöntemiyle Hesaplanan Alternatif Sıralama Sonuçları

Alternatif	2020		2021		2022	
	Hi	Sıra	Hi	Sıra	Hi	Sıra
OZKGY	3,5488	3	3,3926	8	9,9810	1
LOGO	2,9923	7	2,4882	15	- 0,9060	14
DOAS	3,1934	5	4,2580	3	3,5896	5
ALFAS	3,5489	2	3,8213	6	5,9503	2
OYAKC	- 1,0232	18	1,6452	21	- 0,9997	16
YATAS	- 0,2608	16	2,0479	18	- 2,0153	23
GESAN	3,3622	4	1,8660	19	- 2,5331	25
SMRTG	1,0258	13	2,4253	16	- 2,7990	26
AKCNS	- 2,8601	26	1,0342	27	- 1,9918	22
YYLGD	- 3,6428	29	3,9133	5	- 0,7141	12
KLKIM	1,3232	11	2,6818	14	- 0,9691	15
CEMTS	7,2890	1	3,4806	7	1,9314	8
AYEN	- 4,6830	30	0,7848	28	- 1,8976	20
SUWEN	- 1,7337	19	8,3239	1	3,0907	6
PNLSN	- 2,7394	24	2,9913	10	- 2,1855	24
AZTEK	1,8017	9	2,9589	11	- 0,5817	11
BIGCH	0,1946	14	- 77,6270	30	0,5755	9
AKSEN	- 2,6501	23	1,7162	20	- 0,7929	13
GOKNR	- 2,7486	25	1,5318	22	- 3,6830	30
NTGAZ	1,4755	10	1,4178	23	2,8537	7
ASTOR	- 0,6374	17	2,7337	13	- 1,7605	19
KONTR	- 2,0366	21	2,0698	17	- 1,9248	21
EUPWR	- 0,1186	15	2,9111	12	- 1,7318	18
TUKAS	- 2,0248	20	1,1496	26	- 1,3923	17
MIATK	2,1074	8	3,3565	9	4,9222	3
PARSN	- 3,2138	28	0,3477	29	- 3,2481	29
GZNMI	1,0729	12	4,2199	4	4,5424	4
RUBNS	- 2,5617	22	1,2517	24	- 2,9473	28
KCHOL	- 3,1627	27	1,2155	25	- 2,8277	27
TTRAK	3,1616	6	5,5926	2	0,4645	10

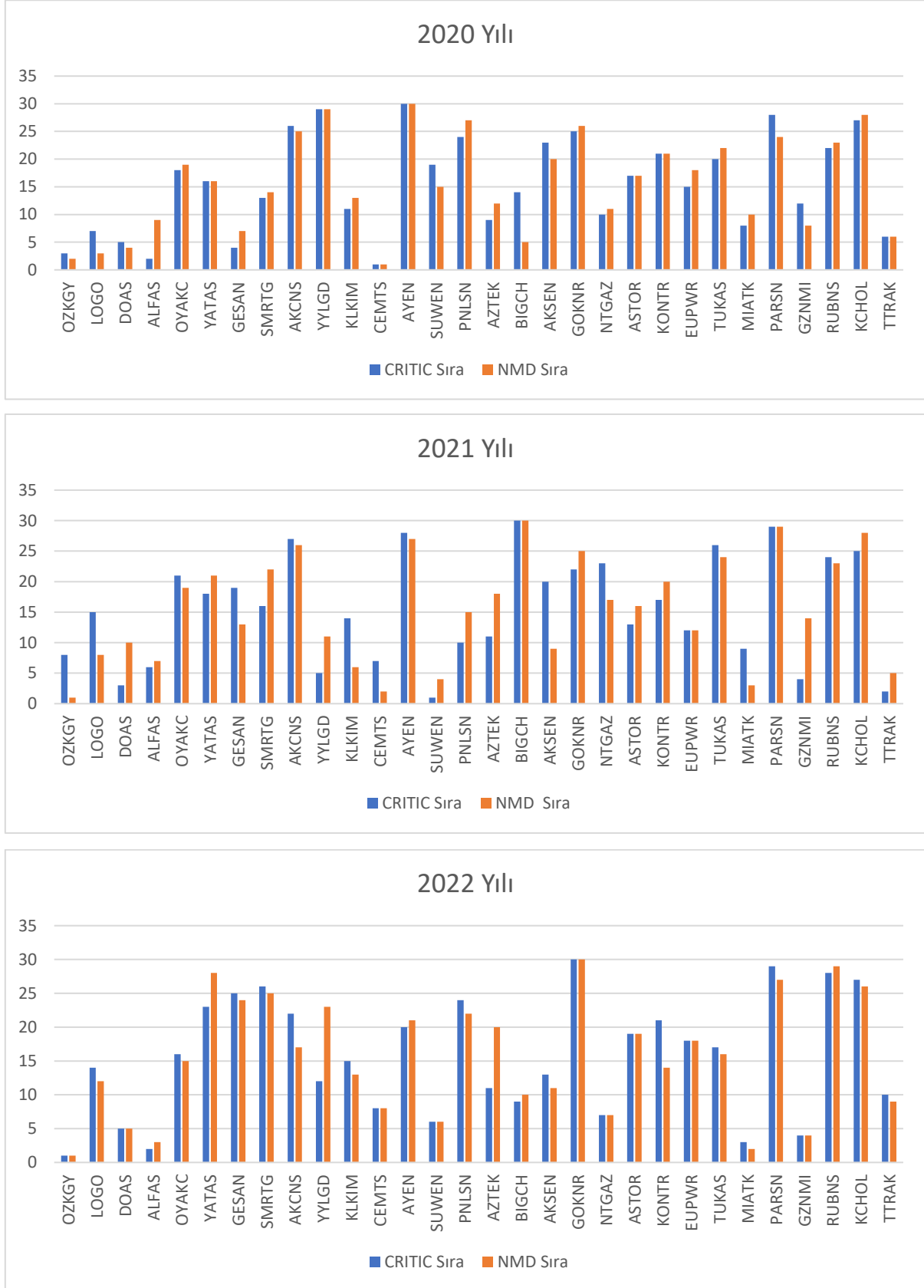
Tablo 6'da yer alan uygulama adımları izlenerek, 2020-2022 yıllarına ilişkin olarak alternatifler için hesaplanan NMD yöntemi kriter sonuçları ağırlıklı Codas sıralama değerleri, Tablo 11'de yer almaktadır

Tablo 10: NMD temelli Codas Yöntemiyle Hesaplanan Alternatif Sıralama Sonuçları

Alternatif	2020		2021		2022	
	Hi	Sıra	Hi	Sıra	Hi	Sıra
OZKGY	5,1290	2	10,0400	1	12,1604	1
LOGO	4,4059	3	0,3697	8	- 0,2725	12
DOAS	4,1477	4	- 0,1691	10	2,0711	5
ALFAS	1,7012	9	1,5070	7	4,8003	3
OYAKC	- 1,2481	19	- 0,9336	19	- 1,0765	15
YATAS	- 0,8775	16	- 0,9503	21	- 2,3773	28
GESAN	1,7278	7	- 0,7337	13	- 2,2531	24
SMRTG	- 0,3777	14	- 1,2644	22	- 2,3134	25
AKCNS	- 2,2908	25	- 1,7061	26	- 1,7015	17
YYLGD	- 2,8520	29	- 0,4388	11	- 1,9948	23
KLKIM	0,0520	13	1,9959	6	- 0,5424	13
CEMTS	5,9051	1	6,3450	2	1,7256	8
AYEN	- 3,5878	30	- 1,7136	27	- 1,8077	21
SUWEN	- 0,6944	15	4,2021	4	1,8761	6
PNLSN	- 2,4357	27	- 0,8253	15	- 1,8242	22
AZTEK	0,2890	12	- 0,9113	18	- 1,7776	20
BIGCH	2,2172	5	- 11,1151	30	0,6595	10
AKSEN	- 1,4969	20	- 0,1649	9	- 0,0525	11
GOKNR	- 2,3985	26	- 1,6723	25	- 3,3150	30
NTGAZ	0,5563	11	- 0,8599	17	1,8006	7
ASTOR	- 1,1022	17	- 0,8418	16	- 1,7577	19
KONTR	- 1,7771	21	- 0,9439	20	- 0,6750	14
EUPWR	- 1,2043	18	- 0,7330	12	- 1,7077	18
TUKAS	- 1,8831	22	- 1,5637	24	- 1,4707	16
MIATK	1,1216	10	5,4850	3	5,2220	2
PARSN	- 2,2865	24	- 1,9488	29	- 2,3391	27
GZNMİ	1,7113	8	- 0,8201	14	3,5144	4
RUBNS	- 2,0850	23	- 1,3796	23	- 3,0694	29
KCHOL	- 2,4719	28	- 1,7356	28	- 2,3146	26
TTRAK	2,1054	6	3,4802	5	0,8124	9

2020-2022 yıllarına ilişkin olarak alternatifler için hesaplanan mukayeseli Codas sıralama değerleri, Şekil 1’de yer almaktadır.

Şekil 1: Yöntemlere Göre Mukayeseli Sıralamalar

CRITIC temelli Codas ve NMD temelli Codas yöntemleri sıralama sonuçları arasındaki korelasyon ilişkisi, Spearman korelasyon katsayısı kullanılarak hesaplanmış olup, sonuçları Tablo

12'de yer almaktadır.

Tablo 4: Alternatiflerin CRITIC Temelli Codas ve NMD Temelli Codas Sıralama Sonuçları Arasındaki Korelasyon Bulguları

	2020_CRITIC	2020_NMD	2021_CRITIC	2021_NMD	2022_CRITIC	2022_NMD
2020_CRITIC	1	0,942	0,529	0,655	0,626	0,621
2020_NMD	0,942	1	0,468	0,597	0,667	0,677
2021_CRITIC	0,529	0,468	1	0,825	0,618	0,522
2021_NMD	0,655	0,597	0,825	1	0,688	0,669
2022_CRITIC	0,626	0,667	0,618	0,688	1	0,926
2022_NMD	0,621	0,677	0,522	0,669	0,926	1

Tablo 12'de yer alan veriler ışığında, her iki yöntem sıralama sonuçları arasında 2020-2022 yılları için Spearman korelasyon katsayılarının pozitif yönde, çok güçlü ve anlamlı olduğu görülmektedir.

5. Sonuç

Doğası gereği değişken bir yapısal özellik sergileyen finansal piyasalarda hisse senedi yatırımı yapmak isteyen yatırımcıların yatırım tercihlerinin rasyonel ve doğru bir şekilde gerçekleşmesi için izleyecekleri stratejiler hayati önem taşımaktadır (Monga vd. 2021). Türkiye'de finansal okuryazarlık düzeyinin %23,6 olduğu dikkate alındığında (Foder, 2019), yatırımcıların hisse senetlerine yatırım yapmayı düşündükleri şirketlerin finansal performansını anlaması ve sağlıklı rasyonel kararlar doğrultusunda yatırım yapabilmeleri önemlidir. Büyüyen hisse senedi yatırım fonları, sermaye piyasasında işlem yapma konusunda fazla bilgisi olmayanlar için makul bir alternatiftir (Kumar ve Elahi, 2018). Yatırımcılar, portföylerini optimize etmeye ve yatırım stratejilerini dinamik piyasa koşullarıyla uyumlu hale getirmeye çalıştıkça, ilgili şirketlerin finansal sağlığı ve büyüme potansiyeline ilişkin derinlemesine bir bakış açısının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın motivasyonu, hızlı büyüyen şirketlerin rakiplerinden daha mı iyi performans gösterdiğini yoksa geride mi kaldığı konusunda yatırımcılara alternatif bir bakış açısı sunmaktır. Çalışmada, yatırım derecesi 7 üzerinden 6 olan ve agresif riskli büyüme odaklı hisselerden oluşan fon portföy bileşen şirketlerinin finansal performansı CRITIC ve NMD tabanlı Copras yöntemiyle analiz edilmiştir. Çalışmanın analizinde 17 farklı kriter kullanılmıştır.

CRITIC yöntemi ile kriterlerin ağırlıklandırılması neticesinde 2020 yılında en yüksek ağırlığa sahip kritik değerdeki kriterin Aktif Karlılık olduğu, 2021 yılında Alacak Devir Hızı olduğu ve 2022 yılında ise Aktif Devir Hızı olduğu tespit edilmiştir. En düşük kriter değeri açısından bakıldığında ise 2020 ve 2022 yılları için Net Kar Marjı, 2021 yılında ise Cari Oran'dır.

NMD yöntemi ile kriterlerin ağırlıklandırılması neticesinde 2020 yılında en yüksek ağırlığa sahip kritik değerdeki kriterin Roic, 2021 ve 2022 yıllarında ise Net Kar Marjı olduğu belirlenmiştir. En düşük kriter değeri açısından bakıldığında ise 2020 yılı için Özkaynak Karlılığı, 2021 yılı için Özkaynak Devir Hızı ve 2022 yılı için ise Kaldıraç oranıdır.

Her iki ağırlıklandırma yöntem sonuçlarından da görüleceği üzere kritik öneme sahip kriterler ile düşük öneme haiz kriterlerin sıralamaları farklılaşmaktadır. Dolayısı ile her iki yöntem sıralama sonuçları arasında anlamlı bir korelasyon ilişkisi tespit edilememiştir. Her iki yöntem sonuçlarında karlılık ve faaliyet oranlarının yüksek önem derecesine sahip olduğu söylenebilir. Likidite ve mali yapı oranları açısından ise düşük performans sıralamaları söz konusudur. 2020-2022 yıllarında CRITIC

yöntem sonuçları açısından sıralaması değişmeyen tek kriter 10. sırada yer alan Kaldıraç oranıdır. NMD yöntem sonuçları açısından sıralaması değişmeyen tek kriter 7. sırada yer alan Finansal Borç oranıdır. Diğer bir ifadeyle her iki yöntemde istikrarlı olarak sıralamasını koruyan kriter grubunun mali yapı oranları olduğu söylenebilir.

Borç ve özsermaye finansmanı arasındaki seçimin temel finansal performans ölçütleri üzerinde doğrudan etkisi vardır. Yüksek düzeyde borcu olan şirketler, iyi zamanlarda getirileri artırabilen ancak aynı zamanda ekonomik gerileme sırasında kırılabilirliği de artırabilen artan finansal kaldıraçla karşılaşabilir (Johnson ve Chen, 2020). Dolayısıyla bazı şirketlerin büyümeyi hızlandırmak için borç finansmanını tercih ettikleri (Smith ve Brown, 2018), diğerlerinin ise finansal riski azaltmak için öz sermaye finansmanına öncelik verdiği (Chen ve Wang, 2019) dikkate alındığında, çalışmanın kriter ağırlıklandırma sonuçlarının Johnson ve Chen (2020), Smith ve Brown, (2018) ve Chen ve Wang (2019)'ın çalışmalarıyla benzer sonuçları ortaya koyduğu söylenebilir.

Büyüme odaklı hisse senedi fon bileşen şirketlerinin finansal performans açısından CRITIC-Codas ve NMD-Codas yöntemleri sıralama sonuçlarında, 2020-2022 yıllarında yakın sıralamaya sahip olan şirketler, Parsn ve Ozkgy şirketleridir.

CRITIC tabanlı Codas yönteminde 2020 yılında en iyi performans sıralamasına sahip olan ilk üç şirket CEMTS>ALFAS>OZKGY, 2021 yılında SUWEN>TTRAK>DOAS, 2022 yılında ise OZKGY>ALFAS>MIATK'dir. CRITIC tabanlı Codas yönteminde 2020 yılında en düşük performans sıralamasına sahip olan ilk üç şirket AYEN<YYLGD<PARSN, 2021 yılında BIGCH<PARSN<AYEN, 2022 yılında ise GOKNR<PARSN<RUBNS'dir.

NMD tabanlı Codas yönteminde 2020 yılında en iyi performans sıralamasına sahip olan ilk üç şirket CEMTS>OZKGY>LOGO, 2021 yılında OZKGY>CEMTS>MIATK, 2022 yılında ise OZKGY>MIATK>ALFAS'tır. NMD tabanlı Codas yönteminde 2020 yılında en düşük performans sıralamasına sahip olan ilk üç şirket AYEN<YYLGD<KCHOL, 2021 yılında BIGCH<PARSN<KCHOL, 2022 yılında ise GOKNR<RUBNS<YATAS'tır.

CRITIC temelli Codas ve NMD temelli Codas yöntemlerinin her ikisinde de en iyi performans sıralamasına sahip şirketlerin 2020 yılında CEMTS ve OZKGY olduğu, 2022 yılında ise aynı sıralamaya sahip şirketlerin OZKGY, MIATK ve ALFAS olduğu, bununla birlikte 2021 yılı açısından farklılaştığı söylenebilir. CRITIC temelli Codas ve NMD temelli Codas yöntemlerinin her ikisinde de en düşük performans sıralamasına sahip şirketlerin 2020 yılında AYEN ve YYGLD olduğu, 2021 yılında BIGCH ve PARSN olduğu, 2022 yılında ise GOKNR ve RUBNS olduğu söylenebilir. Düşük performans sergileyen şirketlerin mali yapı oranlarının yüksek olduğu ve karlılık oranlarının düşük olduğu söylenebilir.

Her iki yöntem açısından aynı sıralamaya sahip şirketler 2020 yılında; YATAS, YYGLD, CEMTS, AYEN, ASTOR, KONTR ve TTRAK şirketleridir. 2021 yılında; BIGCH, EUPWR ve PARSN şirketleridir. 2022 yılında ise OZKGY, DOAS, CEMTS, SUWEN, GOKNR, NTGAZ, ASTOR, EUPWR ve GZNMİ şirketleridir. Bu bağlamda, ilgili yıllar için her iki yöntemle elde edilen finansal performans sıralamaları arasındaki korelasyon ilişkisinin pozitif yönde güçlü ve anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışma, büyüyen hisse senedi fonları bünyesinde bulunan şirketlerin performanslarının yıl bazlı gelişiminin hibrit CRITIC temelli Codas ve NMD temelli Codas yöntemleriyle ilk kez ortaya konulması bağlamında literatüre katkı sağlamayı hedeflemektedir. İlgili alana yönelik muhtemel çalışmalarda farklı yöntem ve kriterler bütünlük olarak kullanılabilir ve elde edilen sonuçlar mukayese edilebilir. Ayrıca, Türkiye'nin ilk büyüme odaklı hisse senedi fonu olan "Ak Portföy

Büyüyen Şirketler Hisse Senedi (TL) Fonu" endeksi ile diğer hisse senedi odaklı endekslerin performans analizinde panel veri analizi ile ilişkiler ve yönleri tespit edilebilir, performans farklılaşmalarına yol açan faktörler detaylıca ele alınabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Acuner, S. (2018). Portföy yöneticilik mesleğinin ve portföy yönetim faaliyetinin vergi kanunları karşısındaki durumu. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(25), 63-93.
- Adams, L., et al. (2019). Liquidity and solvency analysis of companies in the growing stock fund index. *International Journal of Finance and Economics*, 30(2), 123-140.
- Ak Portföy (2023). *Ak Portföy Büyüyen Şirketler Hisse Senedi (TL) Fonu*. <https://www.akportfoy.com.tr/tr/fon/BUY-ak-portfoy-buyuyen-sirketler-hisse-senedi-tl-fonu>
- Aldalou, E. ve Perçin, S. (2020). Financial performance evaluation of food and drink index using fuzzy mcdm approach. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 6(1), 1-19.
- Alptekin, N. ve Şıklar, E. (2009). Türk hisse senedi emeklilik yatırım fonlarının çok kriterli performans değerlendirmesi: topsis metodu. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (25), 185-196.
- Alqam, M. A., Owais, W. O., Ali, H. Y ve Hamshari, Y. M. (2022). Earnings quality determinants in the Jordanian service sector (The financial crisis during Corona crisis). *Cogent Business & Management, Taylor & Francis Journals*, 9(1), 1-14.
- Arnold, G. (2018). *Büyük yatırımcılar*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Atan, M., Atan, S. ve Özdemir, Z. A. (2008). Türkiye'deki bazı yatırım fonlarının performanslarının değerlendirilmesi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 47-67 .
- Bağcı, H. ve Kaygın, C. (2020). BİST holding ve yatırım endeksinde yer alan şirketlerin finansal performanslarının mcdm yöntemleri ile ölçümü. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (87), 301-324.
- Bağcı, H. ve Sarıay, İ. (2021). Halka açık piyasa değeri ve piyasa değerinin işletme performansındaki rolü: BİST halka arz endeksinde bir uygulama. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 13(24), 36-54.
- Bektaş, S. (2022). Türk sigorta sektörünün 2002-2021 dönemi için mercec, lopcow, cocoso, edas çkkv yöntemleri ile performansının değerlendirilmesi. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 16(2), 247-283.
- Bildik, R. (2002). Türk sermaye piyasası için yeni bir yatırım alternatifi: borsada işlem gören fonlar (exchange traded funds). *İktisat İşletme ve Finans*, 201, 71-86.
- Biswas, S., Bandyopadhyay, G. ve Mukhopadhyaya, J. N. (2022). A multi-criteria based analytic framework for exploring the impact of Covid-19 on firm performance in emerging market. *Decision Analytics Journal*, 5, 100143.

- Brown, R., ve Clark, E. (2020). Profitability and growth in the growing stock fund index: an empirical study. *Journal of Finance and Accounting*, 75(3), 215-232.
- Bulgurcu, B. K. (2012). Application of TOPSIS technique for financial performance evaluation of technology firms in Istanbul Stock Exchange Market. *Procedia Soc. Behav.* 62, 1033-1040.
- Bulut, T. (2017). Çok kriterli karar verme (çkkv) modellerinde kriterlerin ağırlıklandırılmasına yönelik bir model önerisi: normalize edilmiş maksimum değerler [nmd] metodu (normalized maximum values [nmv] method). <https://tevfikbulutcom.wordpress.com/2017/06/21/coklu-karar-verme-modellerinde-kriterlerin-agirliklandirilmasina-yonelik-model-onerisi/>
- Bulut, T. (2022). *Normalize Edilmiş Maksimum Değerler [NMD] Metodu*. https://rstudio-pubs-static.s3.amazonaws.com/875726_6f848541eaeb4bb09cb4b5c4238574d4.html
- Ceylan, A. (2018). Portföy yönetim şirketleri -2017/12. *TSPB Gösterge Bahar 2018*, 28, 23-30.
- Chen, L. ve Gou, X. (2022). The application of probabilistic linguistic codas method based on new score function in multi-criteria decision-making. *Computational and Applied Mathematics*, 41(11), 1-25.
- Chen, X. ve Wang, L. (2019). Equity financing and risk reduction: evidence from growing stock fund index companies. *Journal of Financial Analysis*, 58(4), 321-335.
- Çakır, S. ve Perçin, S. (2013). Performance measurement of logistics firms with multi-criteria decision making methods. *Ege Academic Review*, 13(4), 449-460.
- Çakırel, Y. (2016). İşletmelerde büyük veri. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1), 52-62.
- Çanakçıoğlu, M. (2019). Dematel ve moora bütünleşik yaklaşımı ile BİST metal eşya, makine endeksindeki işletmelerin finansal performanslarının değerlendirilmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(4), 2425-2441.
- Çınaroğlu, E. (2021). Critic temelli codas ve rov yöntemleri ile ab ülkeleri yaşam kalitesi analizi. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1), 337-364.
- Dayı, F. ve Çilesiz, A. (2022). BİST'e kayıtlı tekstil, giyim eşyası ve deri sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin finansal performanslarının bwm tabanlı topsis yöntemi ile değerlendirilmesi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(1), 355-373.
- Diakoulaki, D., Mavrotas, G. ve Papayannakis, L. (1995). Determining objective weight in multiple criteria problems: the CRITIC method. *Comput Oper Res.* 22,763-770.
- Doğanay, M. M. (2004). Hisse senedi yatırım fonlarının quartil performans değerlemesi. *G.Ü. İİBF Dergisi*, 1, 165-179.
- Doğanay, M. (2002). Hisse senedi fonlarının çok kriterli karar yaklaşımı ile derecelendirilmesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57(3), 31-48.
- Ersoy, N. (2023). BİST perakende ticaret sektöründe lopcow-rsmvc modeli ile performans ölçümü. *Sosyoekonomi*, 31(57), 419-436.
- Ghorabae, M. K., Zavadskas, E. K., Turskis, Z. ve Antucheviciene, J. (2016). A new combinative distance-based assessment (codas) method for multi-criteria decision-making. *Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research*, 50(3), 25-44.

- Gülcemal, T., İzci, A. Ç. ve Taşcı, M. Z. (2023). BİST 100’de işlem gören sigorta şirketlerinin critic/cocoso yöntemiyle performans analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (97), 63-78
- Güleç, Ö. F. ve Özkan, A. (2018). Gri ilişkisel analiz yöntemi ile finansal performansın değerlendirilmesi: BİST çimento şirketleri üzerine bir araştırma. *Muhasebe ve Denetim Bakış Dergisi*, 54(4), 77- 96.
- Halkos, G. E. ve Salamouris, D. S. (2004). Efficiency measurement of the Greek commercial banks with the use of financial ratios: a data envelopment analysis approach. *Manag. Account. Res.*, 15(2), 201-224.
- Henriques, C. O., Neves, M. E., Castelão, L. ve Nguyen, D. K. (2022). Assessing the performance of exchange traded funds in the energy sector: a hybrid DEA multi objective linear programming approach. *Annals of operations research*, 313(1), 341-366.
- İpekten, N. A., İpekten, G. ve Elmas, B. (2020). Türkiye’de a tipi yatırım fonlarının performans analizi (01/2013-12/2017). *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(13), 462-476.
- İskenderoğlu, Ö., Arslan, S. ve Çelik, M. S. (2019). Emeklilik yatırım fonlarının performanslarının karşılaştırmalı olarak incelenmesi: Türkiye örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(3), 2114-2120.
- J.P. Morgan Asset Management, (2022). 27th annual edition 2023 Long-Term Capital Market Assumptions Time-tested projections to build stronger portfolios. LV–JPM53800 | 11/22 | 095k220111174257, JPMorgan Chase & Co.
- Jensen, M. C. (1968). The performance of mutual funds in the period 1945-1964. *The Journal of Finance*, 23(2), 389-416.
- Johnson, P. ve Chen, Y. (2020). Financial leverage and its impact on performance in growth-oriented companies. *Financial Management Review*, 26(2), 145-160.
- Karabulut, Y. ve Gökgöz, F. (2007). A-tipi yatırım fonu performansının değerlendirilmesi ve performans devamlılık analizi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 62(02), 75-109.
- Karacabey, A. A. (1999). A tipi hisse senedi fonlarının performanslarının değerlendirilmesi, *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 2, 84-99.
- Karakul, A. K. ve Özaydın, G. (2019). Topsis ve vikor yöntemleri ile finansal performans değerlendirmesi: xelkt üzerinde bir uygulama . *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (60), 68-86.
- Kavas, Y. B., Medetoğlu, B. ve Öztürk, M. (2023). Finansal performans analizi: topsis ve moora yöntemleriyle BİST elektrik gaz ve buhar sektörü üzerine bir uygulama. *EKEV Akademi Dergisi*, (94), 330-344.
- Kılıçarslan, A. (2023). Yenilenebilir enerji sektörü şirketlerinin finansal performans analizi: Borsa İstanbul’da bir uygulama. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), 232-253 .
- Kıracı, K. ve Bakır, M. (2019). Critic temelli edas yöntemi ile havayolu işletmelerinde performans ölçümü uygulaması. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (35), 157-174.
- Korkmaz, T. ve Uygurtürk, H. (2009). Türkiye’de işlem gören hisse senedi ağırlıklı yatırım fonlarının

- performans karşılaştırması. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 1(1), 1-15.
- Köklü, N., Büyüköztürk, Ş. ve Çokluk-Bökeoğlu, Ö. (2011). *Sosyal bilimler için istatistik* (7.baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Kumar, M. ve Elahi, Y. A. (2018). Study of Customers' Preference Towards Investment in Mutual Funds and Equity Shares with Special Reference to Lucknow. *The International Journal of Management*, 94.
- Lam, W. H., Lam, W. S., Liew, K. F. ve Lee, P. F. (2023). Decision analysis on the financial performance of companies using integrated entropy-fuzzy topos model. *Mathematics*, 11(2), 397
- Maya, R. ve Eren, T. (2018). Türk gıda sektörünün finansal performans analizinin çok kriterli karar verme yöntemleri ile yapılması. *Verimlilik Dergisi*, (3), 31-60.
- Mestanza, J. G. ve Bakhat, R. (2023). An integrated critic-vikor model for overtourism assessment in Spain: post-covid-19 sustainable actions. *International Journal of Multicriteria Decision Making*, 9(2), 87-107.
- Monga, R., Aggrawal, D. ve Singh, J. (2020). Application of AHP in evaluating the financial performance of industries (pp. 319-333.). In *Advances in Mathematics for Industry 4.0*, 1st ed.; Ram, M., Ed.; Academic Press: London, UK.
- Mukhametzyanov, I. (2021). Specific character of objective methods for determining weights of criteria in mcdm problems: entropy, critic and sd. *Decision Making: Applications in Management and Engineering*, 4(2), 76-105.
- Ning, B., Lei, F. ve Wei, G. (2022). Codas method for multi-attribute decision-making based on some novel distance and entropy measures under probabilistic dual hesitant fuzzy sets. *Int. J. Fuzzy Syst.*, 24, 3626-3649.
- Oran, S. J., Avcı, E., Ashoor, M. ve Tan, O. F. (2017). An evaluation of Turkish mutual and pension funds' performances. *Press Academia Procedia (PAP)*, 3, 131-142.
- Öndeş T. ve Özkan, T. (2021). Bütünleşik critic-edas yaklaşımıyla covid-19 pandemisinin bilişim sektörü üzerindeki finansal performans etkisi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 12(2), 506-522.
- Özek, Y. D. (2014). Yatırım fonu performansının portföy bilgileri ile ilişkili olarak analiz edilmesi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 42-55.
- Robles-Elorza., San-Jose, D. ve Urionabarrenetxea, S. (2023). Deep-diving into the relationship between Corporate Social Performance and Corporate Financial Performance- A comprehensive investigation of previous research. *European Research on Management and Business Economics*, 29(2), 1-12.
- Sharpe, W. F. (1966). Mutual fund performance. *The Journal of Business*, 39(1-2), 119-138.
- Smith, J. ve Brown, K. (2018). Debt financing and growth strategies in high-growth companies. *Technology and Finance Journal*, 39(5), 387-402.
- Teker, S., Karakum, E. ve Tav, O. (2008). Yatırım Fonlarının Risk Odaklı Performans Değerlemesi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(1), 89-105.
- Tezergil, S. (2018). Portföy yönetim şirketlerinin finansal performanslarının gri ilişkisel analiz yöntemi ile değerlendirilmesi. *The Journal of Social Sciences Institute*, 39, 245-262.

- Tsolas, I. E. (2019). Utility exchange traded fund performance evaluation. a comparative approach using grey relational analysis and data envelopment analysis modelling. *International Journal of Financial Studies*, 7(4), 67. MDPI AG.
- Tuş, A. ve Adalı, E. A. (2018). Personnel assessment with codas and psı methods. *Alphanumeric Journal*, 6(2), 243-256.
- Türegün N. (2022). Financial performance evaluation by multi-criteria decision-making techniques. *Heliyon*, 8(5), e09361.
- Türegün, N. (2022). Financial performance evaluation by multi-criteria decision-making techniques. *Heliyon*, 8(2022), 1-13.
- Wang, S., Wei, G. ve Lu, J. (2022). Grp and critic method for probabilistic uncertain linguistic magdm and its application to site selection of hospital constructions. *Soft Comput*, 26, 237-251.
- Wang, S.Y. ve Lee, C. F. (2015). Multi-criteria decision making for evaluating mutual funds investment strategies. In: Lee, CF., Lee, J. (eds) *Handbook of Financial Econometrics and Statistics*. Springer, New York.
- Yerdelen Kaygın, C., Bağcı, H. ve Tanır, D. (2019). BİST kobi sanayi şirketlerinin finansal performanslarının mw ve gri ilişkisel analiz yöntemleri ile ölçülmesi. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(20), 944-965.
- Yıldız, A. (2006). Aktif portföy yönetim stratejilerinin değerlendirilmesi: a tipi yatırım fonları üzerine uygulama. *Marmara Üniversitesi Muhasebe-Finansman Araştırma ve Uygulama Dergisi*, 6(15), 117-130.
- Yıldız, S. B., Ovalı, M., ve Berberoglu, B. (2020). Hisse senedi yatırım fonlarının performansının çok kriterli karar verme yöntemleri ile değerlendirilmesi. *Press Academia Procedia*, 12(1), 70-71 .
- Yılmaz, T. ve Bulut, Ö. U. (2023). Yatırımcıların karar verme sürecinde VIX volatilité endeksinin belirleyiciliği: çoklu yapısal kırılmalı analizi. *Sosyoekonomi*, 31(55), 503-524.
- Yildiz, S. B. (2020). Performance analysis of Turkey's participation and conventional indices using topsis method. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*.11(7), 1403-1416.
- Yolsal, H. (2012). A tipi yatırım fonlarının performansı: banka ve aracı kurum fonları üzerine bir inceleme. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(1), 343-364.
- Yurtdaşseven, V. Ö. ve Çankaya, S. (2018). Finansal tavsiyelerin yatırımcı davranışlarına etkisi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (2), 564-575.
- Zaremba, U. (2019). Does the industry matter? Airline bankruptcy prediction. *Digitaliz. Finan. Account.* (2019), 189-202.

EK-1

		K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10
2020	OZKGY	3,28	1,33	1,07	10,07	40,52	0,22	43,14	0,91	0,60	0,40
2020	LOGO	1,34	1,33	0,72	13,88	51,00	0,58	2,44	1,77	58,84	1,17
2020	DOAS	1,03	0,41	0,15	33,54	67,74	3,21	21,09	12,8	8,91	10,65
2020	ALFAS	1,45	1,17	0,28	9,25	68,1	1,79	5,30	4,65	9,40	6,06
2020	OYAKC	1,23	1,00	0,34	20,88	42,55	1,38	6,02	7,52	11,86	2,34
2020	YATAS	1,53	0,92	0,51	25,74	62,60	1,49	11,34	4,23	3,74	3,80
2020	GESAN	1,90	1,17	0,38	36,27	56,52	1,32	4,04	4,34	3,61	3,43
2020	SMRTG	1,14	0,95	0,06	14,26	87,19	1,19	2,65	2,88	6,74	12,77
2020	AKCNS	1,24	1,02	0,38	24,98	50,36	0,89	4,85	4,09	9,05	1,75
2020	YYLGD	1,50	0,62	0,18	72,11	77,44	1,31	7,64	25,51	2,73	5,63
2020	KLKIM	1,41	1,24	0,60	8,04	49,29	1,27	4,68	2,61	10,77	2,66
2020	CEMTS	5,57	3,08	1,15	1,27	15,26	1,26	6,13	16,51	3,63	1,48
2020	AYEN	0,34	0,34	0,12	69,18	73,80	0,19	13,96	15,49	0,00	0,70
2020	SUWEN	0,84	0,32	0,16	63,71	90,01	1,11	22,62	1,99	1,50	19,92
2020	PNLSN	1,05	0,81	0,15	24,14	80,60	1,34	3,38	3,62	6,46	6,64
2020	AZTEK	1,71	1,30	0,27	37,73	60,04	2,45	4,16	12,87	10,33	6,21
2020	BIGCH	0,44	0,39	0,08	78,58	106,6	0,72	6,64	0,00	-18,11	-10,89
2020	AKSEN	1,05	1,01	0,10	30,89	51,33	0,80	3,12	8,75	28,57	1,71
2020	GOKNR	1,14	0,83	0,11	58,26	78,9	0,98	2,77	5,44	2,69	4,34
2020	NTGAZ	0,91	0,81	0,07	28,41	41,74	1,34	7,50	8,32	28,63	2,43
2020	ASTOR	1,45	1,01	0,28	43,3	66,89	0,97	3,13	2,83	3,86	3,26
2020	KONTR	1,61	1,27	0,33	17,52	58,22	0,81	2,37	2,34	4,47	2,28
2020	EUPWR	1,28	0,82	0,07	25,69	55,95	1,83	3,33	5,49	6,21	4,46
2020	TUKAS	1,43	0,50	0,04	41,32	56,06	0,80	5,04	4,41	1,61	1,98
2020	MIATK	2,06	1,90	0,40	10,95	29,14	1,07	5,85	3,94	6,19	1,53
2020	PARSN	0,77	0,38	0,06	46,81	55,65	0,27	4,75	3,10	2,21	0,63
2020	GZNMİ	1,09	1,09	0,00	13,97	98,48	0,95	4,66	1,81	0,00	97,22
2020	RUBNS	0,93	0,69	0,00	25,25	45,78	0,79	6,99	3,84	8,61	1,77
2020	KCHOL	0,82	0,78	0,16	28,85	86,02	0,36	7,01	4,30	6,65	2,07
2020	TTRAK	1,81	1,38	0,93	28,19	68,62	1,66	9,88	4,73	6,57	5,66
2021	OZKGY	2,3	1,23	1,00	6,60	25,80	0,20	31,62	0,88	0,58	0,29
2021	LOGO	1,07	1,06	0,58	14,74	53,89	0,53	2,69	1,96	32,53	1,12
2021	DOAS	1,29	0,91	0,67	31,04	55,27	2,88	23,62	13,47	8,80	7,30
2021	ALFAS	1,23	0,82	0,38	4,29	75,3	1,41	8,41	2,49	4,36	5,26
2021	OYAKC	1,88	1,32	0,34	9,58	38,92	1,06	4,31	4,37	6,31	1,78
2021	YATAS	1,42	0,67	0,13	18,9	54,16	1,58	15,25	4,47	3,65	3,72
2021	GESAN	1,93	1,50	0,19	20,55	51,49	0,85	3,58	3,09	2,73	1,82
2021	SMRTG	1,23	1,06	0,04	21,72	75,49	1,21	2,99	3,41	7,82	6,16
2021	AKCNS	1,00	0,57	0,15	22,56	55,97	0,97	5,71	3,36	5,14	2,09
2021	YYLGD	1,55	0,83	0,6	57,49	72,78	2	16,92	27,42	4,11	7,83

2021	KLKIM	2,38	2,14	1,43	1,45	34,54	1,11	5,11	2,62	9,06	1,83
2021	CEMTS	4,8	2,34	0,81	0,00	18,03	1,60	7,25	16,66	3,04	1,93
2021	AYEN	0,62	0,62	0,21	62,4	67,48	0,35	9,57	13,42	0,00	1,17
2021	SUWEN	1,03	0,31	0,07	53,86	77,76	1,70	29,4	3,58	1,93	9,66
2021	PNLSN	1,2	0,92	0,28	9,86	72,95	1,41	3,79	3,18	6,17	5,79
2021	AZTEK	1,63	1,11	0,04	29,53	61,21	2,26	3,87	8,44	7,06	5,77
2021	BIGCH	0,63	0,55	0,32	49,35	96,45	1,01	10,95	4,16	17,95	-205,33
2021	AKSEN	1,14	1,10	0,18	27,42	48,74	0,92	3,46	8,44	64,94	1,83
2021	GOKNR	1,19	0,83	0,11	56,13	73,14	0,89	2,49	4,47	2,68	3,57
2021	NTGAZ	1,4	1,31	0,46	8,90	31,97	1,12	6,23	6,56	38,28	1,72
2021	ASTOR	1,37	1,07	0,16	39,89	65,51	1,29	3,47	6,07	5,07	3,81
2021	KONTR	1,34	1,11	0,20	30,79	69,55	0,97	2,41	3,73	4,61	2,91
2021	EUPWR	1,32	0,92	0,06	9,61	55,78	1,44	4,23	3,4	4,8	3,25
2021	TUKAS	1,39	0,62	0,02	35,1	52,38	0,77	4,24	4,15	1,61	1,66
2021	MIATK	2,67	2,57	1,37	2,25	18,35	0,83	4,31	4,09	24,71	1,05
2021	PARSN	0,57	0,28	0,02	45,42	60,18	0,36	5,31	3,02	2,69	0,85
2021	GZNMİ	1,20	1,20	0,07	1,92	79,20	1,45	12,11	3,73	0,00	10,37
2021	RUBNS	1,40	0,53	0,00	18,75	38,37	0,66	12,61	5,47	2,97	1,12
2021	KCHOL	0,85	0,79	0,15	28,05	88,13	0,33	7,96	4,52	7,00	2,62
2021	TTRAK	1,47	0,95	0,47	18,57	66,44	2,18	11,3	4,89	7,29	6,67
2022	OZKGY	3,90	3,25	2,36	8,89	13,03	0,23	44,76	2,37	1,11	0,28
2022	LOGO	0,91	0,91	0,54	9,51	55,05	0,69	4,28	3,24	50,79	1,52
2022	DOAS	1,59	1,08	0,65	12,55	43,35	3,08	21,55	15,05	11,62	5,82
2022	ALFAS	1,67	1,20	0,84	0,86	51,45	1,91	41,02	5,29	5,95	4,31
2022	OYAKC	1,89	1,39	0,58	8,25	35,16	1,57	6,60	6,15	7,08	2,46
2022	YATAS	1,17	0,67	0,13	33,43	67,2	2,08	13,8	6,70	4,71	5,59
2022	GESAN	1,53	1,28	0,21	14,59	57,59	1,09	5,75	4,67	5,54	2,48
2022	SMRTG	1,34	1,07	0,17	14,25	69,89	1,29	3,01	3,96	6,44	4,48
2022	AKCNS	1,11	0,86	0,34	21,60	54,51	1,54	7,31	4,67	8,54	3,42
2022	YYLGD	1,65	0,78	0,52	53,39	59,01	2,50	26,27	47,37	5,05	6,77
2022	KLKIM	2,14	1,78	0,90	4,65	37,14	1,54	6,13	4,29	9,31	2,42
2022	CEMTS	4,76	2,57	0,93	8,92	17,49	1,90	8,91	25,12	3,61	2,31
2022	AYEN	1,46	1,46	0,91	40,51	55,17	0,89	19,04	16,42	0,00	2,22
2022	SUWEN	1,6	0,61	0,4	26,42	53,97	1,92	40,03	3,62	1,77	4,84
2022	PNLSN	1,71	1,35	0,65	4,50	48,62	1,33	4,71	3,68	6,49	3,05
2022	AZTEK	2,09	1,51	0,38	22,94	45,87	2,74	5,21	10,31	8,42	5,54
2022	BIGCH	0,92	0,79	0,37	42,30	80,41	2,02	16,24	6,23	24,43	14,92
2022	AKSEN	1,43	1,4	0,16	25,90	42,95	1,69	6,28	19,39	171,13	3,09
2022	GOKNR	1,17	0,7	0,07	52,82	72,13	1,27	3,7	6,39	3,29	4,61
2022	NTGAZ	2,11	2,03	0,74	3,90	28,96	2,8	10,05	10,88	100,68	4,00
2022	ASTOR	1,72	1,31	0,18	20,03	48,41	1,54	3,73	6,94	5,6	3,35
2022	KONTR	2,7	2,34	1,14	26,96	70,32	0,67	2,91	4,15	4,82	2,26
2022	EUPWR	1,61	1,42	0,09	12,37	54,00	1,73	6,97	4,59	10,93	3,80

2022	TUKAS	1,74	1,01	0,15	30,27	46,95	1,45	6,58	8,07	2,82	2,81
2022	MIATK	2,34	2,29	1,06	10,44	23,31	1,15	5,32	4,62	42,59	1,47
2022	PARSN	0,63	0,27	0,02	26,9	44,09	0,44	8,06	3,05	3,55	0,88
2022	GZNMİ	2,75	2,75	1,57	0,55	35,73	1,01	26,86	8,84	0,00	1,74
2022	RUBNS	1,78	1,19	0,00	6,12	34,74	0,67	22,72	11,08	2,73	1,04
2022	KCHOL	0,86	0,79	0,15	23,92	84,38	0,56	11,86	6,99	9,77	3,99
2022	TTRAK	1,26	0,86	0,52	28,20	73,63	2,19	12,97	4,76	6,53	7,68
		K11	K12	K13	K14	K15	K16	K17			
2020	OZKGY	11,59	33,20	32,58	1,70	52,07	19,41	20,78			
2020	LOGO	12,23	81,73	32,51	4,58	21,01	-212,6	26,29			
2020	DOAS	17,61	13,10	8,61	4,72	5,49	262.321,38	58,74			
2020	ALFAS	29,82	19,21	18,26	11,95	16,63	186,63	100,86			
2020	OYAKC	16,86	19,72	17,17	0,31	12,22	33,45	28,61			
2020	YATAS	14,47	39,04	18,92	1,14	9,73	61,06	37,00			
2020	GESAN	30,4	43,41	37,81	2,02	22,96	118,1	87,6			
2020	SMRTG	11,31	20,8	18,51	1,78	9,51	111,52	125,58			
2020	AKCNS	5,18	16,87	16,42	0,60	5,85	25,11	10,34			
2020	YYLGD	1,78	16,42	12,31	0,08	1,35	41,39	7,63			
2020	KLKİM	20,18	39,09	20,74	0,84	15,95	140,12	42,42			
2020	CEMTS	22,16	18,07	14,04	1,37	17,61	14,37	26,09			
2020	AYEN	-3,07	33,33	43,65	-0,33	-16,11	6,83	-12,4			
2020	SUWEN	1,1	61,87	29,69	0,18	0,99	-224,98	19,73			
2020	PNLSN	6,02	12,54	9,74	0,35	4,5	87,01	29,89			
2020	AZTEK	25,14	16,53	14,3	0,96	10,26	91,44	63,69			
2020	BİGCH	12,59	30,73	86,16	27,67	17,52	-3138,5	-190,8			
2020	AKSEN	5,22	16,56	21,25	0,77	6,50	17,35	12,19			
2020	GOKNR	5,67	32,84	21,7	0,99	5,81	88,47	24,86			
2020	NTGAZ	26,71	26,33	21,21	0,90	19,89	34,02	48,41			
2020	ASTOR	15,15	29,37	27,89	1,17	15,57	67,10	50,74			
2020	KONTR	9,67	23,65	13,12	0,63	11,92	58,81	27,21			
2020	EUPWR	27,91	28,16	24,15	1,42	15,23	212,66	0,00			
2020	TUKAS	12,45	29,66	25,28	0,47	15,57	38,08	30,86			
2020	MIATK	27,55	26,44	26,95	0,74	25,66	160,66	39,38			
2020	PARSN	5,67	27,96	25,69	1,60	20,88	4,55	14,65			
2020	GZNMİ	1,2	17,63	8,64	0,64	1,26	206,77	122,7			
2020	RUBNS	9,02	22,73	25,92	0,48	11,39	26,76	20,17			
2020	KCHOL	2,37	31,10	17,82	3,66	6,51	-50,8	22,45			
2020	TTRAK	20,68	20,95	16,93	14,55	12,44	168,51	70,42			
2021	OZKGY	33,79	47,13	45,35	3,47	171,38	24,17	49,39			
2021	LOGO	18,22	81,39	37,33	2,65	34,52	-127,74	41,96			
2021	DOAS	27,64	14,49	9,78	10,6	9,59	-716,01	70,26			
2021	ALFAS	15,56	17,53	16,94	1,21	11,04	741,37	58,06			

2021	OYAKC	16,39	24,43	22,02	0,63	15,49	27,82	27,57
2021	YATAS	14,17	34,66	15,15	1,71	8,96	41,05	33,33
2021	GESAN	15,3	35,68	31,08	1,92	17,90	44,86	35,49
2021	SMRTG	11,46	15,9	12,12	0,63	9,46	54,81	60,46
2021	AKCNS	10,23	14,66	14,12	1,59	10,57	53,52	22,18
2021	YYLGD	18,64	17,04	15,03	1,39	9,34	112,17	73,11
2021	KLKIM	29,33	37,91	19,61	1,85	26,33	111,76	48,26
2021	CEMTS	42,71	29,44	25,39	3,99	26,7	42,24	51,46
2021	AYEN	2,51	36,03	41,56	0,40	7,09	18,07	9,16
2021	SUWEN	20,33	59,75	31,63	1,87	11,93	730,24	115,24
2021	PNLSN	15,31	19,01	16,8	1,14	10,84	194,2	62,77
2021	AZTEK	18,54	14,95	12,25	1,11	8,19	62,7	47,21
2021	BIGCH	7,00	28,19	31,89	19,02	6,96	-121,15	-1428,6
2021	AKSEN	11,14	14,97	17,81	1,37	12,10	14,2	24,22
2021	GOKNR	5,71	34,59	17,72	0,44	6,38	55,86	22,77
2021	NTGAZ	4,20	19,68	13,77	0,23	3,76	14,22	6,47
2021	ASTOR	21,25	28,03	26,73	0,61	16,41	100,01	62,48
2021	KONTR	20,73	27,03	18,64	3,43	21,36	69,76	62,17
2021	EUPWR	24,86	27,24	22,74	2,98	17,3	75,01	78,44
2021	TUKAS	13,08	29,46	23,71	0,67	17,1	31,79	28,45
2021	MIATK	27,38	36,91	36,62	1,43	32,98	347,51	34,63
2021	PARSN	5,09	24	24,13	2,12	14,32	5,1	14,64
2021	GZNMİ	15,02	18,69	9,45	1,17	10,34	67,85	107,3
2021	RUBNS	13,84	26,87	28,17	1,48	20,89	23,33	23,47
2021	KCHOL	1,84	29,26	19,07	5,99	5,55	-36,46	27,63
2021	TTRAK	24,71	18,32	14,88	24,77	11,35	293,56	75,72
2022	OZKGY	57,97	61,44	57,97	11,42	251,7	38,96	69,89
2022	LOGO	18,58	76,47	31,98	4,16	26,97	-147,82	44,95
2022	DOAS	51,44	22,5	16,79	35,56	16,73	494,44	97,68
2022	ALFAS	45,02	21,03	20,46	11,8	23,62	1520,16	101,87
2022	OYAKC	55,44	29,18	26,67	3,88	35,41	130,34	87,02
2022	YATAS	15,87	32,51	14,3	3,43	7,63	65,72	42,65
2022	GESAN	16,63	32,41	29,26	1,4	15,2	62,21	41,91
2022	SMRTG	14,53	16,64	13,45	0,81	11,28	66,03	50,78
2022	AKCNS	26,3	16,77	15,05	7,94	17,09	385,07	58,37
2022	YYLGD	21,19	13,57	11,24	2,1	8,49	95,42	57,52
2022	KLKIM	36,45	36,68	21,07	4,41	23,65	156,32	59,02
2022	CEMTS	54,9	31,22	27,84	9,45	28,85	66,92	66,69
2022	AYEN	20,96	37,86	39,55	5,74	23,46	55,36	56,03
2022	SUWEN	34,52	61,29	32,23	3,02	18	262,95	87,1
2022	PNLSN	19,72	16,89	14,24	2,33	14,82	62,07	45,15
2022	AZTEK	29,87	17,65	15,01	2,78	10,88	95,56	60,32
2022	BIGCH	23,69	31,05	26,76	0,98	11,71	-1384,12	174,71

2022	AKSEN	16,93	11,94	14,03	3,72	9,99	21,7	33,97
2022	GOKNR	8,49	30,07	12,91	1,04	6,71	50,18	30,96
2022	NTGAZ	57,17	25,86	23,61	6,67	20,42	111,79	81,57
2022	ASTOR	38,05	33,62	29,28	2,15	24,71	103,26	82,87
2022	KONTR	17,64	26,92	21,52	2,35	26,19	54,34	59,93
2022	EUPWR	30,71	27,13	23,99	2,15	17,76	72,85	67,4
2022	TUKAS	49,86	39,53	36,1	2,8	34,39	107,05	96,74
2022	MIATK	62,9	54,87	56,16	8,7	54,7	959,77	80,52
2022	PARSN	13,01	21,63	21,2	9,45	29,55	12,1	31,02
2022	GZNMI	73,8	15,46	9,82	5,81	73,16	14,46	130,98
2022	RUBNS	15,28	23,47	24,65	2,27	22,81	25,35	23,82
2022	KCHOL	5,36	30,91	22,65	27,53	9,51	-73,12	65,55
2022	TTRAK	29,85	20	15,6	55,67	13,61	-1351,23	104,44

ASEAN'ın Myanmar açmazı: ideallerin gerçeklerle yüzleşmesi

ASEAN's Myanmar dilemma: ideals confront realities

FERDA ABİÇ¹ , MUSTAFA TURGUT DEMİRTEPE²

ÖZ

ASEAN (The Association of Southeast Asian Nations - Güney Doğu Asya Ülkeleri Birliği), sadece Güneydoğu Asya için değil bölge dışı ülkeler için de önem kazanan bir bölgesel örgüt olmayı başarmıştır. Örgüt, 2003 ve 2008 yıllarında benimsediği vizyonlar ile güvenlik, ekonomik ve sosyal alanlarda daha entegre bir birlik oluşturma hedefine yönelmiştir. Özellikle 2008 Sözleşmesi ile yeni ASEAN vizyonunun ortak kimlik etrafında gelişeceği ve bu kimliğin demokrasi, iyi yönetim, hukukun üstünlüğü ve temel hak ve özgürlüklerin korunmasına dayalı bir perspektifi içereceği öngörülmüştür. Ancak üye devletlerde yaşanan iç istikrarsızlıklar, etnik çatışmalar ve darbeler bu vizyonun gerçekleştirilebilmesi önünde ciddi bir engel teşkil etmiştir. 2021 yılında Myanmar'da yaşanan askerî darbe dünyanın dikkatini çekerken ASEAN için de yeni bir test mi tartışmalarını beraberinde getirmektedir. Bu makale ASEAN üyelerinin demokrasi sicillerini incelemekte, bu devletlerin ve ASEAN'ın Myanmar darbesine yönelik kurumsal tutumlarını irdelemekte ve ASEAN'ın yaşanan somut bir krizde 2008 Sözleşmesi'nde belirlenen ilkelerle ne derece uyumlu bir politika takip ettiğini/edemediğini analiz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: ASEAN, 2008 Sözleşmesi, Myanmar Darbesi.

Jel Sınıflaması: F5, N45, N95.

ABSTRACT

ASEAN has become an important regional organization not only for Southeast Asia but also for countries beyond the region. With the visions adopted in 2003 and 2008, the Organization has moved towards the goal of creating a more integrated union in the security, economic and social fields. Especially with the 2008 Charter, it was envisaged that the new ASEAN vision would develop around a common identity that would include a perspective based on democracy, good governance, the rule of law and the protection of fundamental rights and freedoms. However, internal instabilities, ethnic conflicts and coups d'états in member states have been a serious obstacle to the realization of this vision. In 2021 when the military coup in Myanmar attracted the attention of the world, it also brought about debates on whether it was a new test for ASEAN. This article examines the democracy records of ASEAN members, scrutinizes the member states' and ASEAN's institutional positions towards the Myanmar coup, and analyzes the extent to which ASEAN has or has not followed a policy consistent with the principles set out in the 2008 Charter in a concrete crisis.

Keywords: ASEAN, The 2008 Charter, Myanmar's Coup D'état.

Jel Classification: F5, N45, N95.

DOI: 10.47934/tife.12.02.05

1. Doktora Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.

2. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale.

CORRESPONDING AUTHOR / SORUMLU YAZAR

Ferda Abiç, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.

E-mail: ferda.abic90@gmail.com

Submitted / Başvuru: 27.08.2023

Accepted / Kabul: 27.11.2023

Citation / Atıf: Abiç F. ve Demirtepe M. T. (2023). ASEAN'ın Myanmar açmazı: ideallerin gerçeklerle yüzleşmesi. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi e-Dergi*, 12(2), 229-248, <https://doi.org/10.47934/tife.12.02.05>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

1. Giriş

Hint ve Pasifik Okyanusları arasındaki konumuyla jeopolitik öneme sahip Güneydoğu Asya'da 1967 yılında kurulan Güneydoğu Asya Uluslar Birliği (ASEAN) örgütü zaman içinde genişlemiş ve üyeleri açısından olduğu kadar bölge dışı aktörler açısından da önem kazanan bir uluslararası örgüte dönüşmüştür. Örgüt, 2003 yılında üye devletler arasında güvenlik, ekonomik ve sosyo-kültürel alanlarda daha ileri düzey bir entegrasyon gerçekleştirerek bir ASEAN Topluluğu oluşturma hedefi belirlemiştir. Kasım 2007'de ASEAN üyesi devlet başkanlarının ASEAN Sözleşmesini imzalamasıyla (sözleşme Aralık 2008'de yürürlüğe girmiştir) örgüt tüzel bir kişilik kazanmış ve 2003 yılında belirlenen entegrasyon hedefinin demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan haklarına dayalı yeni bir ortak kimlik çerçevesinde gerçekleştirileceğinin altı çizilmiştir. 2008 Sözleşmesi bölge içindeki çatışmaların önlenmesi ve çözülmesi ve çatışma sonrası yeniden güven inşası süreçlerinde bölgesel iş birliğine vurgu yapmaktadır. Sözleşme, ayrıca, ASEAN bünyesinde bir İnsan Hakları organının kurulmasını öngörmektedir ki bu 2009 yılında ASEAN İnsan Hakları Konusunda Hükümetlerarası Komisyon olarak resmîleştirilmiştir (Davies ve Woodward, 2014: 297).

Öte yandan 2008 Sözleşmesi'ndeki bu maddeler ve belirlenen hedefler doğrultusunda gerçekleştirilen girişimler ASEAN'ın başlangıcından itibaren esas aldığı iç işlerine müdahale etmeme ilkesi ile çelişmektedir. ASEAN'ın iç işlerine müdahale etmeme normu bir uluslararası norm olarak Üçüncü Dünya ve Bağlantısızlık düşüncelerinin doğduğu 1947 ile 1955 yılları arasında Bandung'daki Asya-Afrika Konferanslarından neşet etmiştir (Karns vd., 2015: 210) ve emperyalist güçlerden yeni bağımsızlığını elde etmiş ülkelerin egemenlik kaygılarının yansıması bağlamında dönemin ruhunu temsil etmektedir. Bununla birlikte, bu norm özellikle 2000'lerden itibaren hem ülke içinde hem de bölgede istikrarsızlık üreten otoriter rejimleri koruyan ve ASEAN'ın belirlediği hedefleri gerçekleştirme noktasında etkisiz kılan bir işleve sahiptir (Karns vd., 2015: 210). ASEAN günümüzde gerek dışarıdan gerekse üye ülkelerdeki iç faktörlerden kaynaklanan pek çok zorluk ile karşılaşmaktadır. ASEAN üyelerinin Çin – ABD rekabetine yönelik farklılaşan görüşlerinin yanında üye ülkelerde yaşanan siyasi-ekonomik istikrarsızlıklar ve etnik- dinî çatışmalar da örgütün geleceği adına risk oluşturan faktörlerdendir.

Bölgesel bir örgütün başarısı, kriz anlarında üyeleri arasındaki sorunların üstesinden gelebilme kapasitesinin ve kuruluş prensipleri/amaçları doğrultusunda izlediği politikaların uyumunun analiz edilmesiyle ölçülebilir. Bu bağlamda, bir örgütün üye devletler arasındaki sorunları çözebilmesi, üyeler arasında sinerji, iş birliği ve dayanışmayı hayata geçirebilmesi ve onları, örgütün temel hedeflerinin gerçekleştirilebilmesi noktasında yönlendirebilmesi paylaşılan değerler ve normlar üzerinden bir ortak kimlik oluşturabilmesi ile mümkündür. ASEAN'ın hedefleri ile ulaştığı yer arasında büyük boşluk olduğunu öne sürenler kriz dönemlerine odaklanırken, tarihsel süreçte gelişimine, üye ülkeleri arasındaki barışı tesis etme ve ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmesine odaklananlar ise başarısını vurgulamaktadır (Jones ve Smith:2001, Acharya:2009, Khoo:2004, Stubbs:2019). ASEAN'ın üye ülkeler arasındaki gerilimlerin silahlı bir çatışmaya dönüşmesini engelleyebilmesi başarı olarak nitelendirilmektedir, ancak erişilen sulh halinin gerçek anlamda "paylaşılan normlar, değerler ve kimlik" sonucu olup olmadığı tartışmaya açıktır. Üye ülkelerindeki demokratikleşme sorunlarında ASEAN'ın benimsediği normların etkisi göz ardı edilmektedir ve bu durum topluluk açısından varoluşsal öneme sahip olan "ortak kimlik" anlayışını derinden sarsacak niteliğe sahiptir.

1 Şubat 2021 tarihinde Myanmar'da gerçekleşen darbenin ve ASEAN'ın darbeye yönelik verdiği tepkinin incelenmesi, örgütün hem üye devletler arasında ortak kimlik oluşturma hedefine hem de uluslararası alandaki kredibilitesine yönelik risklerin analizi açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda, çalışmanın temel sorunsalı ASEAN'ın Myanmar Darbesine yönelik tavrının 2003 ve

2008 yıllarında belirlenen vizyonlarında ortaya koyduğu perspektif ile ne ölçüde örtüştüğüdür. Bu bağlamda çalışmada, özellikle 2008 Sözleşmesi'nde çok net olarak ortaya konulan demokrasi, hukukun üstünlüğü ve temel hak ve özgürlüklere dayalı bir ortak kimlik hedefinin üye ülkeler açısından ne derece benimsendiği ve Myanmar'daki darbeye yönelik ortak tavır geliştirilememesinde bunun etkisi de irdelenecektir. Ayrıca ASEAN vizyonunda belirtilen amaçlar ile benimsenen prensip ve normlar arasında var olan (en hafif ifadesiyle) uyuşmazlığın da ASEAN'ın bölge içi sorunlar karşısında etkinsizliğinin bir nedeni olduğunun üzerinde durulacaktır.

2. Bölgesel Gerçeklikler ve ASEAN'ın Tarihsel Dönüşümü

Güneydoğu Asya'da sömürgeci güçlerden bağımsızlıklarını kazanan fakat modernleşmeyi tamamlamakta yetersiz kalarak kurulan yeni devletler, sadece komünizm tehdidi ile değil pek çok dinî-etnik çatışma sorunları ile de mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Ayrıca, Güneydoğu Asya'da sömürgecilik yönetimlerinin sona ermesi postkolonyal dönemde sorunların bittiği anlamına gelmediği gibi Soğuk Savaş bölgesinde de tüm yoğunluğuyla yaşanmış ve sorunların çetrefilleşmesine yol açmıştır (McDougall, 2021: 28-35).

Soğuk Savaş döneminin çalkantılı süreçlerine yoğun şekilde maruz kalan Güneydoğu Asya'da bölgeselleşme çabaları bölge dışı aktörlerin girişiminin sonucu olan 1954'te kurulan Güneydoğu Asya Antlaşması Örgütü (SEATO) ile başlamıştır. Bölge içi çabanın ilk örneği ise Malaya Federasyonu (Malezya), Filipinler ve Tayland'ın 1961'de kurduğu Güneydoğu Asya Birliği (ASA) olurken, 1963'te Filipinler, Endonezya ve Malaya tarafından kurulan MAPHILINDO ise ikinci girişim olmuştur (Roberts, 2012:40). Bölgedeki birkaç ülkenin girişimi ile oluşturulan bu iki örgüt başarısız olsa da ASEAN'ın öncüleri olarak kabul edilmektedir.

Bu tarihsel konjonktürde, küresel güç mücadelesinin bölgeye yansımaları bağlamında yaşanan çalkantılar arasında Endonezya'da sol bir darbe girişiminin bastırılmasını müteakip başa geçen Suharto'nun antikomünist yönetimi, bölgesel ihtilaflara son verme ve antikomünist ülkeler arasındaki ilişkileri güçlendirme politikası izlemiş ve bu arayış yeni bir bölgeselcilığe yol vermiştir (McDougall, 2021: 31). ASEAN, 1967 yılında Endonezya, Malezya, Filipinler, Singapur ve Tayland dışişleri bakanları tarafından Bangkok Deklarasyonu'nun imzalanması ile kurulmuştur. ASEAN'ın temel kuruluş motivasyonu, Soğuk Savaş ortamında bölgesel barışı ve direnci teşvik etmek olmuştur (Thi Ha vd., 2016:4). Üyeleri arasındaki bazı uyuşmazlıklardan (örneğin: Malezya-Filipinler ve Endonezya-Malezya sınır sorunları ve Malezya'nın Güney Tayland'daki Müslüman ayrılıkçı grupları desteklemesi) kaynaklı çatışma riskinin azaltılması da kuruluşunun siyasi nedenleri arasındadır. Ayrıca, bölgenin ekonomik ve sosyal açıdan güçlendirilmesi de örgütün hedefleri arasında yer almıştır (ASEAN, 1967: 1-5).

Hindişin'deki çatışmalar, ASEAN toplantılarının odak noktasını oluştururken, ABD'nin bölgeye yönelik güvenlik stratejisindeki değişimler ise örgütün gelişimini şekillendiren en önemli dış etken olmuştur. 1969 yılında ortaya atılan Nixon Doktrini ile ABD'nin bölgeye yönelik güvenlik taahhüdünün azalması, bölgedeki devletlere güvenlik konularında inisiyatif alma fırsatı sağlamıştır (Jones ve Smith, 2001:273). Ayrıca 1968 yılında İngiliz İşçi Partisi'nin bölgedeki Britanya askerî varlığını geri çekme kararı, özellikle Malezya ve Singapur'un bağımsızlık sonrası Britanya'ya dayalı güvenlik anlayışlarının değişime uğramasına neden olmuştur (Desker, 2017:23). ABD'nin değişen stratejisi ve Britanya'nın kararının hemen ardından 1970 yılında Malezya'nın önerisi ile ortaya atılan bölgesel güvenlik alanındaki en önemli adım, güç çekişmeleri arasında Güneydoğu Asya'nın tarafsızlık girişimidir. 1971 yılında Barış, Özgürlük ve Tarafsızlık Bölgesi (ZOPFAN) Deklarasyonu'nun imzalanmasıyla bölge dışındaki güçlerin müdahalesine karşı ortak eylem kapasitesinin oluşturulması amaçlanmıştır (Koga, 2014: 732).

İdealist bir anlayışın ürünü olan tarafsızlık ilkesi her ne kadar tüm üyeler tarafından onaylanmış olsa da pratikte ortak güvenlik eylem kapasitesini oluşturmak konusunda üye ülkelerin farklı fikirleri ile çıkmaza girmiştir. Örneğin, Tayland ve Filipinler ABD'nin anlaşma partnerleri olarak Vietnam Savaşı'na destek verip ve sonrasında da daha Batı yanlısı bir duruş sergilerken, Malezya ve Endonezya ise büyük güçlerin bölgeden çekilmesi fikrinde birleşmişlerdir (Desker, 2017: 24). Ancak 1975 yılında Vietnam ve Kamboçya'da zafer kazanan komünist rejimler, ASEAN'ın 5 üye ülkesi arasındaki ekonomik, siyasi ve güvenlik sağlama yönündeki motivasyonlarını arttırmıştır. Ayrıca bu zaferler, üye ülkeler arasındaki mevcut Batı destekli güvenlik garantilerine yönelik şüpheleri de tetiklemiştir (Jones ve Smith, 2001:274). Dışarıda ve içerideki komünizm tehdidi hem üyelerin iş birliği anlayışını derinleştirmiş hem de farklı dış partnerler ile ilişkilerinin gelişmesinin yolunu açmıştır. ASEAN ilk Avustralya hemen ardından Yeni Zelanda (1975) ve sonrasında Japonya-AB-Kanada (1977) ile diyalog partnerliği gerçekleştirmiştir. Demokratikleşme çabalarından uzak kurucu üyeler için dış partnerler ile ilişki geliştirmek baskıcı ve otoriter rejimlerinin devamlığını sağlamak açısından oldukça önem arz etmiştir.

23-24 Şubat 1976'da Bali'de ilk ASEAN zirvesini gerçekleştiren üyeler hem bölgesel sorunların çözümüne odaklanmışlar (Koh vd., 2017) hem de örgütün dönüşümü için iki önemli adım atmışlardır. Zirve'deki en önemli adımlardan birincisi, ASEAN'ın ilk resmî siyasi eylemi olan ve temel prensiplerinin net şekilde ifade edildiği Güneydoğu Asya'da Dostluk ve İşbirliği Antlaşması'nın (TAC) imzalanmış olmasıdır. Antlaşmada geçen prensipler;

- Tüm ulusların bağımsızlığı, egemenliği, eşitliği, toprak bütünlüğü ve ulusal kimliğine karşılıklı saygı

- Her ulusun, varlığını dış müdahale, yıkım ve zorlama olmaksızın sürdürme hakkı,

- Üye devletlerin iç işlerine müdahale etmeme,

- Farklılıklar ve çatışmaların barışçıl yollar ile çözümlenmesi,

- Tehdit veya güç kullanımından vazgeçme,

- Üye ülkeler arasında etkili iş birliğinin gerekliliği olarak belirtilmiştir (ASEAN TAC,1976).

Temel prensipler içerisinde özellikle, iç işlerine müdahale etmeme, güç kullanmama ve barışçıl yolla çözüm, literatürde ASEAN Yolu (ASEAN Way) olarak tanımlanan kavramın legal normlarını kapsamaktadır. Konsültasyon, konsensüs ve formaliteye uymama gibi Güneydoğu Asya mirası olan öğeleri de barındırmakta olan ASEAN Yolu dolayısıyla sosyo-kültürel normlar kategorisine de girerek farklılaşmaktadır (Acharya, 2009:55). Zirve'de atılan ikinci önemli adım ise, ilk kez "ASEAN Topluluğu" kavramının kullanıldığı ASEAN Concord Deklarasyonu'nun yayınlanmasıdır. Deklarasyonun 8. maddesinde "... üye devletler bölgesel kimlik bilincini güçlü bir şekilde geliştirecek ve güçlü bir ASEAN topluluğu oluşturmak için tüm çabayı göstereceklerdir..." ifadesinin yer alması hem bölgesel hem de örgütsel bir kimlik ifade etmesi bakımından oldukça önemlidir (ASEAN Concord, 1976). Concord Deklarasyonu ile ASEAN örgütsel programının çerçevesi de önemli oranda çizilmiş, sekreterliğin kurulması kararlaştırılmıştır. McDougall'ın da isabetle işaret ettiği gibi, 1976 Bali Zirvesi ile birlikte, konjonktür itibarıyla Vietnam Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte bölgede ABD etkisinin zayıflamasına paralel olarak, bölgedeki komünist olmayan rejimlerin yeniden değerlendirme yapması sonucu bölgeselciliğin güçlendiği ve ASEAN'ın "giderek komünist olmayan ülkelerin en önemli merkezi haline geldiği" bir sürece girilmiştir (McDougall, 2021: 33-34).

1984 yılında ilk genişlemesini Brunei Darussalam ile yapan ASEAN, üyeler arasında tek pazar oluşturmak, ticaret ve yatırımları geliştirmek ve küresel ekonomik ticarete rekabet edebilmek için Serbest Ticaret Bölgesi (AFTA) görüşmelerini başlatarak 1992'de AFTA'yı kurmuştur (Than ve Gates,

2001:6). Soğuk Savaş sonrasındaki ilk genişlemesi ise, 1995 yılında, Vietnam ile olurken, 1997 yılındaki Asya Finansal Krizi sürecinde Laos ve Myanmar da örgüte üye olmuştur (Koh vd., 2017). Son olarak, 1999'da Kamboçya'nın katılımıyla Güneydoğu Asya ülkeleri ASEAN şemsiyesi altında toplanmıştır. 7 Ekim 2003'teki zirvede kabul edilen II. Concord Deklarasyonu ile ASEAN örgütsel topluluğunun kurulmasına yönelik kararlar alınmıştır. 2020 vizyonu geliştiren ASEAN'ın gelecekteki topluluğu farklı alanlardaki iş birlikleri olmak üzere üç sütundan oluşacak şekilde planlanmıştır;

- ASEAN Güvenlik Topluluğu (ASC/APSC),
- ASEAN Ekonomik Topluluğu (AEC) ve
- ASEAN Sosyo-Kültürel Topluluğu (ASCC) (ASEAN Concord, 2003).

II. Concord, ASEAN topluluklarının “dinamik, uyumlu ve birbiri ile entegre olma” amacını gerçekleştirme yolunda bir çerçeve oluştururken, özellikle Güvenlik Topluluğu tasavvuru dikkat çekici olmuştur. “*Bölge ülkelerinin birbiriyle ve dünya ile adil, demokratik ve uyumlu ortamda barış içinde yaşamasının sağlayacak yüksek siyasi ve güvenlik iş birliğinin sağlanması*” hedeflenmektedir (ASEAN Concord, 2003:2). Öte yandan, aynı zamanda, iç işlerine müdahale etmeme temel prensibinin yeniden vurgulanmasının “demokratik” ortam yaratma hedefini gölgede bıraktığı söylenebilir. II. Deklarasyondan sonra, 2003, 2006 ve 2007 yılında Filipinler'deki darbe girişimleri ve 2006 ve 2014 yıllarında Tayland'da yaşanan darbeler karşısında ASEAN'ın tepkisizliği de bu argümanı doğrulamaktadır. ASEAN'ın bir bölgesel örgüt olarak darbeler karşısındaki tepkisizliğini ve üye ülkelerin temel prensiplere bağlılığını değerlendirebilmek için ASEAN Sözleşmesi ve üye ülkelerin iç siyasi dinamiklerini anlamak gerekmektedir.

3. ASEAN Sözleşmesi ve Demokrasi Paradoksu

2007 yılında Singapur 13. ASEAN Zirvesi'nde kabul edilmesi ve 2008'de tüm devletler onayladıktan sonra yürürlüğe giren sözleşme ile ASEAN artık organları açık işlevsel rollere sahip, kurallara dayalı gelişmiş bir organizasyona dönüşmüştür. Bu sözleşme öncesinde yukarıda belirtildiği üzere üye ülkelerin ortak deklarasyonları, lider beyanları ve yasal olarak da 1976 Antlaşması dışında zayıf bir örgüt yapısına sahip ASEAN'ın sözleşmeyi imzalaması örgütsel/kurumsal dönüşüm ve yasal statü bağlamında önemli olmuştur. Sözleşmeden önceki dönem “eski ASEAN” olarak değerlendirilse de ASEAN'ın süregelen prensiplerinden vazgeçtiği söylenemez. Sözleşme ile birlikte ASEAN'ın resmî açıklamaları ve belgelerin çoğunda “Tek Vizyon, Tek Kimlik ve Tek Topluluk” mottosu kullanılmaya başlanmıştır (ASEAN, 2012:29). Sözleşmedeki listelenen hedefler arasında “*Bölgenin farklı kültür ve mirasına ilişkin farkındalık yaratılması yoluyla ASEAN kimliğini teşvik etmek*” yer almaktadır (ASEAN, 2008). 2008 Sözleşmesi, ASEAN içinde entegrasyon hedefini demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan hak ve özgürlüklerine dayalı ortak bir kimlik oluşturulması vurgusu temelinde ortaya koymuştur.

Bu çalışmanın konusu ile bağlantılı olarak sözleşmenin özellikle 1. Bölümündeki amaç ve ilkeler kısmına odaklanıldığında, ASEAN'ın temel prensipleri ile çatışacak amaçların sözleşme içerisinde var olduğu görülmektedir. Sözleşme içerisinde üç kez “demokrasi”, dört kez “temel özgürlükler”, altı kez “insan hakları” kavramları ve iki kez de “müdahale etmeme” ilkesine yer verilmiştir. Sözleşmenin 1.maddesinin 4. fıkrasında “ASEAN halkının ve üye devletlerinin adil, demokratik ve uyumlu bir şekilde dünya ile barış içerisinde yaşamasını sağlamak” ifadesi ve 1. maddenin 7. fıkrasında “*üye devletlerinin hak ve sorumluluklarına gereken saygıyı göstererek, demokrasiyi güçlendirmek, iyi yönetimi, hukukun üstünlüğünü yükseltmek, insan hakları ve temel özgürlükleri korumak ve geliştirmek*” ifadeleri yer almaktadır (ASEAN, 2008:3). Buradan da anlaşılacağı gibi sözleşmenin ilk kısmında, ASEAN'ın demokrasiyi güçlendirmeyi, insan hakları ve temel özgürlükleri geliştirmeyi ve hukukun üstünlüğüne dayalı bir devlet anlayışını iletmeyi

amaçladığı açıkça belirtilmiştir. Ayrıca, Sözleşmenin 14. Maddesinde, ASEAN'ın amaç ve prensiplerine uygun, bir İnsan Hakları Organı kurulması da öngörülmektedir. Öte yandan, sözleşmenin 2. Maddesinde ASEAN'ın 1976'daki antlaşmasında belirtilen prensiplerine yer verilmiştir ve bunlardan dikkat çekici olanı ise iç işlerine müdahale etmeme konusundaki temel prensibin devam etmesidir (ASEAN, 2008:5). Diğer bir deyişle bu madde ile ASEAN'ın üyeleri arasında demokrasi ve insan hakları temelli bir topluluk oluşturma hedefinin sınırlarının da tayin edilmiş olduğu söylenebilir. Nitekim, 2012 yılında ASEAN üyesi ülkeler; sivil ve siyasi haklar, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar, kalkınma hakkı, barış hakkı ve insan haklarının korunması ve teşviki konusunda iş birliği yapma hususunda İnsan Hakları Deklarasyonu yayınlamışlardır. Ancak Deklarasyonun 40. Maddesinde geçen "*bildirideki hiçbir husus herhangi bir devlet, grup veya kişi için ASEAN'ın prensiplerini ve hedeflerini baltalamayı amaçlayan herhangi bir eylemde bulunma hakkı şeklinde yorumlanamaz*" ifadesi (ASEAN, 2012: 12) ile üye ülkelerinin iç işlerine müdahale etmeme anlayışı yinelenmiş, böylece Davies'in (2014: 114) de isabetle işaret ettiği gibi önceki 39 madde açıkça ASEAN'ın hâkim kuruluş prensipleri olan iç işlerine müdahale etmeme ve egemen eşitlik anlayışlarına tabi kılınmıştır.

Demokrasi konusunda pek parlak bir karneye sahip olmayan ASEAN üyelerinde yaşanması muhtemel olumsuz siyasal gelişmeler karşısında bir uluslararası örgüt olan ASEAN'ın yaklaşımının temennilerden öteye geçemeyeceği ve politik istikrarın demokrasi temelinde gerçekleşmesi yönünde bir etki sağlayamayacağı anlaşılmaktadır. ASEAN farklı siyasal rejimlere sahip ülkelerden oluştuğu gibi örgüt olarak da bu reel politik durumu esas alarak 2003 sonrası döneme kadar demokrasi konusu gündeminde olmamıştır. ASEAN'ın kurucu ülkeleri Endonezya, Malezya, Singapur, Filipinler ve Tayland açısından demokrasi ve insan hakları konuları öncelik olmamış, üye ülkelerin bazılarında daha sonra yaşanan demokratik değişimler de bölge genelinde, dolayısıyla ASEAN üyelerinin tümünü kapsayan, bir politik transformasyona yol açamamıştır (Nirmala, 2023: 1663-1664). Günümüzde de Kamboçya, Tayland ve Myanmar gibi birçok ülke otoriter rejim ile yönetilmeye devam etmektedir ve bu bağlamda ASEAN üyeleri arasında siyasal rejim farklılıkları ve örgütün heterojen yapısı örgütün benimsediği değerleri büyük oranda kâğıt üzerinde bırakmakta ve bu değerler doğrultusunda pozisyon alabilmesini mümkün kılmamaktadır. Nitekim benzeri olaylarda olduğu gibi Myanmar'daki askerî darbe sonrası yaşanan anti-demokratik siyasal gelişmelere karşı ASEAN'ın yaklaşımı bunun somut bir göstergesidir. Bu bağlamda, Sözleşmede geçen, demokrasi, insan hakları ve temel özgürlükler konusunda ASEAN'a üye devletlerdeki durumun kısaca değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

The Economist Dergisi Intelligence Unit (2021) (EIU) araştırma birimi dünya üzerindeki 165 ülkeye dair demokrasi bağlamında beş kategori üzerinden yaptığı değerlendirme ile yıllık raporlar yayınlamakta ve rejimleri tam demokrasi, kusurlu demokrasi, karma rejim ve otoriter rejim olarak dört başlık altında sınıflandırmaktadır. Genel puanı ise 5 kategori olan; seçim süreci ve çoğulculuk, hükümetin işleyişi, siyasi katılım, siyasi kültür ve sivil özgürlükler alanlarındaki değerlendirme ile belirlemektedir. 2020 yılını değerlendirdikleri rapora bakıldığında 165 ülke sıralamasında tam demokrasi kategorisinde hiçbir ülke bulunmamakta, kusurlu demokrasi kategorisinde Malezya, Filipinler, Endonezya, Tayland ve Singapur yer almakta, otoriter rejimler kategorisinde ise, Kamboçya, Myanmar, Vietnam ve Laos bulunmaktadır. Brunei Darusselam ise EIU listesinde yer almamaktadır, ancak ülkenin siyasal rejimi Sultan yönetimi altında bir otoriter rejim olarak tanımlanmaktadır.

Tablo 1: EIU Demokrasi Endeksi 2020 ve Freedom House Puanları

ASEAN Üyeleri	EIU Sıralama	EIU Genel Puan	Freedom House Puanı
Malezya	39.	7.19	51
Filipinler	55.	6.56	56
Endonezya	64.	6.30	59
Tayland	73.	6.04	30
Singapur	74.	6.03	48
Kamboçya	130.	3.10	24
Myanmar	135.	3.04	28
Vietnam	137.	2.94	19
Laos	161.	1.77	13

Not: The Economist Intelligence Unit (EIU) endeksinde; 10 ve 8 puan arası tam, 7 ve 6 puan arası kusurlu demokrasi, 5 ve 4 puan arası karma rejim, 3 ve 0 arası otoriter rejimdir. Freedom House(FH) ise özgürlük puanını iki kategori olan siyasi haklar ve sivil özgürlükler üzerinden belirlemektedir. FH'in değerlendirmesinde 100-71 puan arası özgür, 71-35 arası kısmen özgür, ve 35 altı ise özgür olmayan kategorisindedir.

ASEAN üyeleri arasında Malezya'nın, en yüksek demokrasi endeksi puanına sahip olmasında daha çok seçim süreci ve çoğulculuk alanında 9.58'lik puanı belirleyici olmuştur (The Economist Intelligence Unit, 2021:29). Tayland ise zaman içinde karma rejimden, kusurlu demokrasiye yükselmeyi başarmıştır (The Economist Intelligence Unit, 2021:33). Genel değerlendirme yapıldığında, kusurlu demokrasiye sahip olan Malezya, Endonezya ve Tayland'da en düşük puanın sivil özgürlükler alanında olduğu görülürken Singapur ise seçim süreci ve siyasi katılım noktasında en düşük puana sahiptir. ASEAN üyelerinden otoriter rejime sahip, Kamboçya, Myanmar, Vietnam ve Laos'ta ise seçim süreci ve çoğulculuk ile hükümetin işleyişi en belirgin eksik noktalar iken bu ülkelerin en yüksek puan aldıkları kısım ise, siyasi kültür kategorisindedir. ASEAN üyesi ülkelerde zayıf seçim sistemleri, hükümetin işleyişi ve daralan sivil toplum alanları ülkelerin kronikleşen sorunları haline gelmiştir.

Freedom House ölçütlerine göre ise, Endonezya, Filipinler, Malezya, Singapur kısmen özgür ülkeler kategorisinde; Myanmar, Brunei Darusselam, Kamboçya, Vietnam ve Laos ise özgür olmayan ülkeler kategorisinde yer almaktadır. Demokrasi konusundaki eksikliklerine rağmen 2019 seçimlerinde iyi bir performans sergileyen Tayland ise seçim sonrası siyasal yaşam üzerinde ordunun etkisinin daha da artması ve seçimde önemli bir başarı gösteren muhalefete yönelik baskıların had safhaya varması nedeniyle "kısmen özgür" kategorisinden "özgür olmayan" ülke kategorisine düşmüştür (Freedom House, 2021:26). Bu düşüş hükümetin, temel hak ve özgürlükleri kısıtlamaya gitmesi ve 2020'den itibaren devam eden protestolarda pek çok demokrasi aktivistini tutuklamasından kaynaklanmaktadır (Human Rights Watch,2022:653). Myanmar'daki 2021 darbesinden önce de hem öğrenci gösterilerine hem de Rakhine (Arakan)'daki halk protestolarına yönelik engellemeler ve gözaltılar ülkenin özgürlük konusunda puanını oldukça düşüren etkenler olarak görülmektedir (Freedom House, 2021:21). Sivil toplum Kamboçya, Laos, Vietnam ve Myanmar gibi Güneydoğu Asya'daki otoriter rejimler altında genellikle bastırılmaya çalışılırken, her ülke içinde kendisine siyasi alan açmaya çalışan bağımsız mücadelelerin de devam ettiği söylenebilir. ASEAN üyesi olan ve kusurlu demokrasiye sahip ülkelerde sistemik insan hakları ihlalleri görülmektedir.

Human Rights Watch (2022: 530), Filipinler'de Rodrigo Duterte'nin özellikle 2016 sonrası izlediği politika çerçevesinde ciddi insan hakları ihlallerinin yaşandığına işaret etmektedir. Duterte, iktidarına tehdit olarak gördüğü muhalif unsurlar ve insan hakları savunucularına yönelik şiddete başvurmakta, hak taleplerini güvenlikleştirerek bu talepleri dillendirenleri adeta

“şeytanlaştırmaktadır”. 2020’deki dokuz insan hakları aktivistinin öldürülmesinden sonra gelen tepkiler üzerine Duterte rejimi tarafından öldürülen aktivistlerin komünist ideoloji ile bağlantılı oldukları suçlaması yapılmıştır.

Endonezya’da dinî azınlıkların ayrımcılık uygulamalarına maruz kalması, özellikle, 2021 yılının başında bazı devlet okullarında kız öğrenci ve öğretmenlerin dinî kimliklerinin önemsenmeksizin cilbab giymelerinin dayatılması ve bunun üzerine gerçekleşen protestolar bağımsız insan hakları örgütleri tarafından gündeme getirilmiştir (Human Rights Watch, 2022:329). Ayrımcılık karşıtı protestolar sonrası Endonezya Eğitim & Kültür Bakanlığı’nın, İçişleri ve Diyanet İşleri Bakanlıkları ile birlikte aldıkları “dinî kıyafet zorunluluğunun kaldırılmasına” yönelik kararın Endonezya Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi ise ülkedeki din ve inanç özgürlüğünün ihlal edilmesine neden olmuştur (Ibrahim, 2021:501). Malezya’da hükümete yöneltilen eleştirilere tahammülsüz davranıldığı, muhaliflere yönelik tutuklanmaların arttığı gözlemlenirken, insan hakları savunucularına yönelik saldırılar da ön plana çıkmıştır (HRW, 2022:432). Otoriter rejimle yönetilen Vietnam, Kamboçya, Laos ve Myanmar’da ise insan hakları ve temel özgürlükler konusundaki ihlallerin diğer ülkelere göre çok daha fazla olduğu söylenebilir.

Bu bağlamda, 2008 yılında kabul edilen Sözleşmeden sonra, üye ülkelerde demokrasilerin otoriter rejime doğru yönelmesi, insan hakları ihlallerinin yaşanması, 2006 ve 2014 yıllarında Tayland’da, 2021 yılında Myanmar’da gerçekleşen darbeler ASEAN’ın uluslararası alandaki rolünü de olumsuz olarak etkilemektedir. ASEAN’ın temel prensiplerinden olan müdahale etmeme ilkesi darbelere karşı sessizliğini korumasına neden olmaktadır. ASEAN’ın 2008 Sözleşmesi’nde yer alan demokratik ilkeler ve 2012 yılındaki ASEAN İnsan Hakları Bildirgesi de dahil olmak üzere temel belgelerinde yer alan hedeflerin uygulanmasında engeller olduğu görülmektedir. Bunun en somut örneği Myanmar’da gerçekleşen darbe ve sonrasında ASEAN’ın tutumu olmuştur.

4. İstikrarsızlığın Odağında Myanmar: 2021 Coup D’etat ve Ordunun Darbe Kültürü

Bölgede etnik, dinî ve siyasi istikrarsızlıklarla anılan Myanmar’da özellikle 2017’den beri yaşanan krizler ASEAN için ciddi sorunlar yaratmış ve örgütün birliğini ve bölgesel ve küresel itibarını tehdit eder nitelik arz etmiştir. Ağustos 2017’de Myanmar ordusunun Arakan’da Müslümanlara yönelik katliamları uluslararası toplumda infial uyandırmış ve ASEAN’ın harekete geçmesi beklenmiştir. Aylarca süren katliamlarda binlerce Arakanlı Müslümanın öldürülmesi ve yüz binlercesinin de Bangladeş ve Tayland’a sığınmak zorunda kalması sorunun bölgeselleşmesi riskini doğurmuştur. Özellikle ASEAN üyesi Müslüman ülkelerin ve Tayland’ın baskılarına rağmen ASEAN’ın üye ülkelerin iç işlerine müdahale etmeme anlayışını gerekçe göstererek tepkisiz kalması (Mutaqin, 2018: 4, 26) örgütün insan hak ve özgürlüklerini güvence altına almaya vurgu yapan ortak bir ASEAN kimliği oluşturma hedefini ciddi ölçüde sarsmıştır. Dahası, uluslararası kamuoyu, BM ve insan hakları kuruluşlarının tüm baskılarına rağmen ASEAN’ın sorunu görmezden gelmesi (hatta kınamaktan bile çekinmesi), çözüm çağrıları üzerine yalnızca bir araştırma komisyonu kurmakla yetinmesi, üstelik bu komisyonun Arakanlı Müslümanlara yönelik katliamları önlemek yönünde çaba sarf etmek yerine Myanmar yönetiminin komşu ülkelere sığınan Arakanlıları ülkeye geri döndürme politikasına övgüde bulunmasında (Human Rights Watch, 2019) ortaya çıkan idare-i maslahatçı tavrı, örgütün sorunlar karşısındaki işlevsizliğini ortaya koyarak küresel düzeydeki saygınlığına büyük zarar vermiştir.

Tüm bu sorunların üstüne Şubat 2021’de Myanmar’da ordunun yönetime el koyması hem ülke içi istikrarsızlığı daha da pekiştirmiş hem de ASEAN’ı yeni bir zorlu sınavla baş başa bırakmıştır. İngiltere’den bağımsızlığını elde ettiği 1948’den itibaren uzun dönemli darbe yönetimleri ile anılan ve siyasi istikrarsızlıklarla çalkalanan, son olarak da Arakanlı Müslümanlara soykırım ile gündeme gelen Myanmar’da ordu Şubat 2021’de yönetime el koyarak 2011’den beri gerek anayasal yetkilerle

gerekse fiili durum oluşturarak arka plandan yönetmeye çalıştığı yarı-demokratik rejimi tümüyle askıya almıştır (Stokke ve Aung, 2020: 274–293, Coates, 2021).

Askerî darbenin arka planına bakacak olursak öncelikli olarak yapılması gereken tespit, bu darbenin demokrasinin işlediği bir ülkede ani ve beklenmeyen bir yönetim değişikliği olarak değerlendirilemeyeceği, dolayısıyla şaşırtıcı olmadığıdır. Myanmar'ın bağımsızlık sonrası siyasi tarihinin büyük bir kısmında ordunun ya doğrudan ya da dolaylı olarak rolü söz konusudur. Ordunun ülkenin kuruluş sürecindeki rolü, siyaset üzerindeki etkisini kurumsallaştırmasına ve ülke siyaseti üzerinde kendisine belirleyici bir rol biçmesine zemin hazırlamıştır (Bunte, 2014: 750-753). Nitekim ülkenin 75 yıllık siyasi hayatına büyük oranda askerî yönetimler damga vurmuş, son olarak 2011'den itibaren büyük umutlarla başlayan normalleşme ve demokratikleşme süreci, Kasım 2020 seçimlerinde ordunun desteklediği partinin (USDP – Union Solidarity and Development Party) hezimete uğraması üzerine gücün ellerinden kaydığını gören ordu mensuplarınca askerî bir cunta ile sona erdirilmiştir.

Seçim sonuçlarının ilanından kısa bir süre sonra General Min Aung Hlaing liderliğindeki ordu 2008 Anayasası'na göre Başkan'a ait olan yetkiyi gasp ederek 1 Şubat 2021'de olağanüstü hal ilan etmiş ve sivil hükümetin pek çok önde gelen yetkilisini gözaltına almıştır. Gözaltına alınmadan önce sosyal medya hesaplarından Başkan Win Myit ve Suu Kyi halkı darbeye karşı ayaklanmaya davet etmiştir (Smith vd., 2021). Suu Kyi'ye destek vermek ve halkın iradesini yok sayan cunta yönetimine karşı darbeyi protesto etmek için milyonlarca Myanmar vatandaşı sokaklara dökülmüştür. Protestolar sadece sokaklardaki insanlar ile sınırlı kalmamış, eğitimden, sağlık sektörüne kadar pek çok alana da sıçramış ve bazı sektörlerde grevler başlamıştır. Olayların kısa sürede büyümesi üzerine, Win Myit ve Suu Kyi'yi ev hapsine mahkûm edilirken, ülke genelinde sosyal medyaya erişim de engellenmiştir. Suu Kyi 16 haftalık ev hapsi sonrasında 6 Aralık 2021 tarihinde mahkeme tarafından halkı huzursuzluğa teşvik etmek ve Covid-19 kısıtlamalarını ihlal etmekten dört yıl hapis cezasına çarptırılmıştır (Peck, 2021). Dosyaya eklenen yeni suçlamalar ile ömür boyu hapis cezasına hüküm giymekle karşı karşıya olan Aung Suu Kyi ve parti üyelerinin kaderlerinin ise ASEAN ve uluslararası aktörlerin, cuntayı sınırlandıracak bir yöntem izlemelerine bağlı olduğu söylenebilir. Diğer taraftan da ülkede ordunun şiddet rejimine rağmen halk protestolara devam etmektedir. Haziran 2021'de BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği'nden yapılan açıklamada protestolar sırasında en az 860 kişinin güvenlik güçleri tarafından öldürüldüğü, 4.800 kişinin keyfi olarak gözaltına alındığı, 108 bin kişinin evlerinden kaçarak ormanlık alanlara gitmek zorunda kaldığı bildirilmiştir (United Nations Human Rights Office, 2021). 4 Temmuz 2022 itibariyle Myanmar'daki Siyasi Mahkûmlara Yardım Derneği'nin verilerine göre cunta rejimi tarafından öldürülenlerin sayısı 2057'ye, tutuklananların sayısı da 14.458'e ulaşmıştır (Assistance Association for Political Prisoner, 2022).

5. Darbenin Yansımaları: Uluslararası Alan ve ASEAN

Darbeden hemen sonraki uluslararası tepkiler değerlendirildiğinde, ABD'nin ve Batılı ülkelerin hızlı bir tepki gösterdiği ve Myanmar ordusu ve liderlerine bağlı kuruluşlara pek çok yaptırımlar uyguladığı görülmektedir. 1 Şubat'ta gerçekleşen darbenin duyulmasından kısa bir süre sonra, Beyaz Saray sözcüsü, *“darbenin demokrasiye ve hukukun üstünlüğüne bir saldırı olduğunu, ordunun, yöneticileri serbest bırakması ve yönetimi sivil hükümete devretmesi gerektiğini”* belirtmiş, *“Myanmar'a yönelik yaptırımları yeniden gözden geçireceklerini”* bildirmiştir (White House, 2021). 11 Şubat itibariyle de ABD, Myanmar ordusunun tüm kuruluşlarına yönelik olarak yaptırımlar uygulamaya koymuş ve bu ülkeyle dış ticaretini kısıtlamış ve ABD merkezli varlıklarına kısıtlama getirmiştir. Myanmar'ın üçüncü büyük ticaret partneri olan Avrupa Birliği (AB) adına Konsey tarafından yapılan açıklamada da darbe en sert şekilde kınanmış ve kabul edilemez bir girişim olarak nitelendirilmiştir (European Council, 2021). Myanmar'daki demokrasinin yeniden tesis edilmesini

sağlamak için elindeki tüm seçenekleri değerlendireceğini ifade eden Avrupa Birliği, 21 Şubat 2022 tarihinde darbe sonrası Myanmar'a yönelik yaptırım kararı almış ve bu yaptırımların; ordunun üst düzey generalleri, cunta yönetimdeki bakanları, orduya kaynak sağlayan devlete ait şirketleri ve ordu ile bağlantılı özel şirketleri kapsadığını bildirmiştir (European Council, 2022). AB'nin 65 kişi ve 10 kuruluşa yönelik uyguladığı bu yaptırımlar, mal varlıklarının dondurulması ve seyahat yasaklarını içermektedir.

BM 75. Genel Kurulu Başkanı Volkan Bozkır tarafından 2 Şubat'ta yayınlanan bildiriye darbenin kınandığı ve konunun BM Güvenlik Konseyi (BMGK) Başkanı ile yapılacak toplantıda gündeme getirileceği belirtilmiştir ve BMGK'nın konu hakkında birlik olmasının önemine değinilmiştir (United Nation News, 2021). BMGK'nın kapalı toplantısından sonra basına yansıyan haberlerde, Batılı devletlerin uluslararası yaptırımların olasılığına atıfta bulunma isteğinin Çin Halk Cumhuriyeti ve Rusya tarafından engellendiği ifade edilmektedir. BMGK'nın 10 Mart'ta Myanmar konusundaki açıklamasına bakıldığında darbe kelimesinin geçmediği ve sadece şiddet olaylarının kınandığı görülmektedir (United Nation Security Council, 2021). Ayrıca, bildiriye ASEAN'ın rolüne önem verildiği ve Myanmar'daki olayları çözüme konusunda ASEAN Sözleşmesi'ne dikkat edilmesinin gerektiği vurgulanmıştır. Çin Halk Cumhuriyeti, geleneksel dış politika anlayışına yerleşmiş olan "iç işlerine müdahale etmeme" prensibine uygun, Myanmar'daki tarafları siyasi ve sosyal istikrarı korumaya çağırılmış ve darbeye yönelik bir kınama yapmamıştır. Ayrıca, basın konferansında BM'nin Myanmar'daki "darbeyi" kınamasının Çin Halk Cumhuriyeti'nin tutumunda bir değişikliğe neden olup olmadığı sorulduğunda, Çin Halk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı sözcüsü, Myanmar'daki durumu darbe şeklinde tanımlamadıklarını, tarafların tümü ile iyi ilişkileri olduklarını belirtmiştir (Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, 2021). Çin Halk Cumhuriyeti resmî medyası darbeyi oldukça basite indirgemiş ve "kabine değişikliği" şeklinde nitelendirmiştir (Xinhua, 2021). Myanmar'a darbe sonrası ilk ziyaretini 3 Temmuz 2022'de gerçekleştiren Çin Halk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı, iki ülke arasındaki özel ilişkiyi tanımlamak için kullanılan "pauk-phaw" b (Birmanca dilinde kardeşlik, akrabalık anlamına gelmektedir) kavramına atıfta bulunmuş, Çin Halk Cumhuriyeti-Myanmar ilişkilerinin her türlü hükümet değişikliğinden bağımsız daha da güçlenmeye devam edeceğini vurgulamıştır. (Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, 2022). İki ülke arasındaki asimetrik ilişki, Myanmar'ın Çin Halk Cumhuriyeti'nin çıkarlarına uygun olduğu sürece iç işlerine dahil olmaksızın değişmeden devam edeceği söylenebilir.

ASEAN ülkeleri, üye ülkelerdeki siyasi gelişmeler üzerine yorum yapmaktan çekinmekte ve beklenildiği gibi Myanmar'daki darbe konusunda oldukça temkinli değerlendirmeler yapmaktadır. ASEAN (2021a) Başkanı tarafından darbeden hemen sonra yapılan ilk açıklamada Myanmar'daki gelişmelerin yakından takip edildiği bildirilmiş ve ASEAN'a üye devletlerde barışın temini ve siyasi istikrarın devamının, ASEAN'ın istikrarı için de önemli olduğu ifade edilmiştir. Ancak yapılan açıklamada darbeye yönelik herhangi bir kınama mesajına yer verilmemiş, aksine iç işlerine müdahale etmeme prensibi konusundaki kararlılık yeniden teyit edilerek pasif bir tutum takınılmıştır.

ASEAN'ın Myanmar dışındaki 9 üyesinin ilk açıklamalarına bakıldığında ise Tayland Başbakan Yardımcısı Prawit Wongsuwa, Tayland Hükümeti'nin Myanmar'daki durumu eleştirmeyeceğini belirtmiş ve yaşananları "iç mesele" olarak değerlendirmiştir (Bangkok Post, 2021). Mevcut Tayland Başbakanı rütbeli bir asker olan Prayut Chan-ocha'nun 2014 yılında bir darbe ile başa geçtiği için Tayland yönetiminin Myanmar'da gerçekleşen darbeyi kınamaması şaşırtıcı bir durum değildir. 2021 yılında ASEAN dönem başkanlığını yürüten Brunei Darussalam Mart ayında yayınladığı bir açıklamada darbeyi kınamadığı gibi yalnızca taraflara diyalog çağrısında bulunmakla yetinmiştir (Ministry of Foreign Affairs of Brunei Darussalam, 2021a). Tıpkı Tayland gibi, Vietnam ve

Kamboçya da darbeyi Myanmar'ın iç işleri meselesi olarak değerlendirmiştir. Bu durum sadece ASEAN'ın üye ülkelerin iç işlerine müdahale etmeme prensibinden değil aynı zamanda söz konusu ülkelerdeki demokratik olmayan rejimlerden de kaynaklanmaktadır. Hatta 27 Mart'ta ASEAN'ın üç üye ülkesi olan Tayland, Vietnam ve Laos, cunta yönetiminin Myanmar'ın başkenti Naypyidaw'da düzenlediği askerî geçit törenine temsilci göndererek katılmışlardır (Chong ve Thongyoojaroen, 2021). Singapur da diğer ülkelere benzer bir tavır sergilemiş ve tüm tarafları uzlaşmaya ve barışı yeniden kurmaya çağırırken, darbecileri kınamamış (Bangkok Post, 2021); sadece barışçıl protestolara yönelik sert politikaları eleştirmiştir. Singapur Dışişleri Bakanı Vivian Balakrishnan, 16 Şubat'ta kendisine yöneltilen soruları yanıtlarken de "darbe" kelimesini kullanmaktan kaçınmış ve ülkelerin iç politikalarına müdahale etmeme prensibine vurgu yapmıştır (Ministry of Foreign Affairs of Singapore, 2021).

Demokrasi puanı en yüksek üç ASEAN üyesi ülke olan Malezya, Filipinler ve Endonezya diğer üyelere daha endişeli görünse de ilk tepkilerinde kınama yapmaktan oldukça çekindikleri görülmektedir. Güney Asya'daki demokrasiyi benimseyen en eski ülkelerden biri olan Filipinler'in darbeye yönelik ilk açıklaması 1 Şubat'ta Başkan Duterte'nin sözcüsü Harry Rogue tarafından yapılmıştır. Rogue, *"her şeyin en kısa sürede normale dönmesini bekliyoruz, Myanmar'daki süreç kendi iç işleri ile alakalı, biz bu konuda herhangi bir müdahalede bulunmayacağız"* (Ranada, 2021) ifadesini kullanmış ve darbeyi kınamaktan dahi çekinmiştir. Fakat daha sonra Filipinler Dışişleri Bakanlığı'ndan (FDB) yapılan açıklamalar ilk tutumun değiştiğini gösterir niteliktedir. 9 Şubat 2021'de FDB Genel Sekreteri Locsin tarafından yapılan açıklamada Suu Kyi'nin ülkeyi birleştiren siyasi rolüne değinilmiştir. 30 Mart 2021'de ordunun silahsız protestoculara yönelik kullandığı güç konusunda endişeler dile getirilirken, Suu Kyi'nin derhal saliverilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir (Department of Foreign Affairs of the Phillipines, 2022). Malezya Dışişleri Bakanlığı'nın konuya ilişkin açıklamasında ise, Myanmar'da yaşananların bölgedeki gelişmeleri de etkilemesinden duyulan kaygı dikkat çekerken, hukukun üstünlüğünün esasa alınması ve sorunların yasal mekanizmalar aracılığıyla ve diyalog yoluyla barışçıl şekilde çözülmesinin arzulandığına işaret edilmiştir (Ministry of Foreign Affairs Malaysia, 2021). ASEAN üyeleri içinde en yüksek Freedom House puanına sahip Endonezya ise, Myanmar'daki siyasi durumdan oldukça endişe duyduğunu belirtmiş, ASEAN Sözleşmesi'ndeki hukukun üstünlüğü, iyi yönetim, demokratik ve anayasal yönetim anlayışına uyulmasını talep etmiştir (Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Indonesia, 2021).

ASEAN'ın, Myanmar'daki darbe konusunun çözümünde başarısızlığı 24 Nisan'da Endonezya'da yapılan özel zirve toplantısında açığa çıkmıştır. Myanmar'daki darbe yönetimini zirveye davet eden ASEAN eleştirilere maruz kalmıştır. Ayrıca toplantı sonunda barışçıl bir çözümün gerektiği hususunda anlaşma sağlandığı bildirilmesine rağmen, örgüt darbeyi eleştirmekten kaçınırken, sivillere yönelik saldırıları da kınayamamıştır (ASEAN, 2021b). Hatta bu saldırılardan sorumlu General Ming Aung Hlaing ile görüşme sağlayarak darbe yönetimini meşrulaştırma yoluna gitmiştir. Diğer taraftan, 2021 yılı dönem başkanlığı Brunei Darussalam'da olmasına rağmen zirvenin Endonezya'da yapılması birlik içindeki liderlik yarışının yansıması şeklinde değerlendirilmektedir.

24 Nisan'da yapılan zirvede devlet liderleri Myanmar'daki durumla ilgili beş noktada uzlaşma sağladıklarını beyan etmişlerdir.

- 1) Myanmar'daki şiddetin derhal sonlandırılması ve tüm tarafların azami itidalli davranması,
- 2) Tüm taraflar arasında yapıcı diyalog oluşturulması ve halkın çıkarları doğrultusunda barışçıl bir çözüm arayışına girilmesi,
- 3) ASEAN Başkanı'nın özel bir temsilcisinin ASEAN Genel Sekreterinin yardımıyla diyalog sürecinde arabuluculuk rolü üstlenmesi,

4) ASEAN'ın İnsani Yardım Koordinasyon Merkezi aracılığıyla insani yardım sağlanması ve

5) Özel elçi ve delegasyon oluşturularak ilgili tüm taraflar ile görüşmek üzere Myanmar'ın ziyaret edilmesi kararlaştırılmıştır (ASEAN, 2021b).

ASEAN'ın 24 Nisan'daki uzlaşma noktaları incelendiğinde, öncelikle şiddetin sonlandırılmasından kastın açık ve net olmadığı görülmektedir. Sadece ordunun askerî cuntaya karşı çıkan protestoculara yönelik şiddetinin mi kastedildiği yoksa ülkede mevcut olan etnik-dinî gruplara yönelik şiddetin de bu kapsamda mı değerlendirildiği konusu muammadır. Diğer taraftan, "tüm taraflar" vurgusu yapılarak, darbelerin meşrulaştırıldığı görülmektedir ve ayrıca tüm taraflar içerisine giren NLD Partisi'nin (National League for Democracy) tutuklu siyasilerinin görüşmelere nasıl dâhil edileceği konusunda da net bir açıklama yoktur. Myanmar'daki sivil hükümetin üst düzey yetkililerin tutukluluğuna yönelik herhangi bir ifadenin geçmemiş olması ilgili tüm tarafların nasıl diyalog sürecine gireceği konusunda şüphe uyandırmaktadır.

ASEAN'ın Myanmar'daki şiddeti durdurmaya yönelik beklenen etkin rolü gösterememesi üzerine, 18 Haziran'da Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Myanmar'daki orduya yönelik silah ambargosu uygulanmasını içeren kararnamayı oylamaya sunmuştur. 156 ülkenin katıldığı oylamada, 36 ülke çekimser kalırken, Belarus karşı oy kullanmıştır ve sonuç itibarıyla 119 ülkenin desteği ile kararname onaylanmıştır. ASEAN üye ülkeleri arasında fikir ayrılıkları görülmektedir ki Brunei Darussalam, Kamboçya, Laos ve Tayland oylamaya katılmazken, Endonezya, Malezya, Vietnam, Filipinler ve Singapur ise silah satışının yasaklanması yönünde olumlu oy kullanmıştır (Nichols, 2021). Daha önce darbeyi Myanmar'ın iç meselesi olarak gören ve pasif bir tutum sergileyen Filipinler ve Vietnam'ın oylamada karar değiştirdiği görülmektedir. Uluslararası baskının artışının karar değişikliklerinde etkili olduğu söylenebilir.

Myanmar'da şiddet hız kesmeden devam ederken, ASEAN'ın 24 Nisan'daki Beş Uzlaşma kararından sonra özel temsilciyi belirlemek konusunda yavaş davranması ve müzakerelerin haftalarca sürmesi eleştirilere neden olmuştur. Nihayetinde, 4 Ağustos'ta Brunei Darussalam Dışişleri Bakanı Erywan Yusof'ın Myanmar'daki durumu kontrol edecek olan özel temsilci olmasına karar verilmiştir (ASEAN Parliamentarian for Human Rights, 2021). Özel temsilci Yusof, yapacağı Myanmar ziyaretinde tutuklu olan Suu Kyi başta olmak üzere tüm taraflar ile görüşme sağlanmasını talep ederken, ziyaretin 26 ve 28 Ekim'deki ASEAN zirvesinden önce yapılmasını planlamıştır. ASEAN özel temsilcisi 11 Ekim'de ülkeyi ziyaret edeceğini açıkladıktan sonra 14 Ekim'de Myanmar askerî yönetimi Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla ziyaret talebinin memnuniyetle karşılandığını ancak tüm taraflar ile görüşme talebinin ülkedeki mevcut yasalar dolayısıyla mümkün olmadığını bildirmiştir (Ministry of Foreign Affairs of Republic of the Union of Myanmar, 2021a). Askerî yönetimin, şiddeti durdurma konusunda bir çaba göstermeyerek 5 Noktada Uzlaşma'nın uygulanmasında ve ASEAN ile iş birliği konusunda eksikliği göz önüne alındığında bu kararın çok şaşırtıcı olmadığı söylenebilir.

Özel temsilcinin sorunu çözmek için tutuklular ile görüşme talebinin engellenmesi Myanmar ve ASEAN arasındaki gerilimi artıran bir girişim olmuştur ki Myanmar'ın da katıldığı 15 Ekim 2021'de ASEAN Dışişleri Bakanlarının acil durum toplantısında alınan karar da ASEAN'ın Myanmar'daki soruna yönelik aldığı ilk ciddi karar olmuştur. Acil durum toplantısında, 26 - 28 Ekim 2021 tarihleri arasında gerçekleşecek olan ASEAN Zirvesi ile ilgi konularda görüşen bakanlar, zirvedeki Myanmar'ın temsil sorununu ele almıştır. ASEAN üyeleri arasındaki Myanmar'ın siyasi temsilcisinin kim olacağına dair bir uzlaşma varılamaması üzerine, "üye devletin iç işlerine karışmama ilkesi" teyit edilerek Myanmar'ın "siyasi olmayan" bir temsilci ile yaklaşan zirvelere katılmasına karar verilmiştir (Ministry of Foreign Affairs of Brunei Darussalam, 2021b). Myanmar ise bu durumun son derece hayal kırıklığı yarattığını, temsil meselesine ilişkin tartışmaların oybirliği

olmadan yapılmasının ASEAN Sözleşmesi'ne aykırı olduğunu belirterek bu toplantının sonuçlarına karşı çıkmıştır. ASEAN Sözleşmesi'nin 5. maddesi ve 7. maddesini referans gösteren Myanmar, zirvelere katılmasının engellenemeyeceğini ve diğer üyeler gibi eşit haklara sahip olduğunu ifade etmiştir (Ministry of Foreign Affairs of Republic of the Union of Myanmar, 2021b). Görüldüğü üzere, tarafların aynı sözleşmeyi referans göstererek farklı çıkarımlar yapabilmesi de sözleşmenin gerçek anlamda çelişkili içeriğini gösterir niteliktedir.

Myanmar'daki ordunun protestoculara yönelik uyguladığı şiddet ve toplu kıyımlar, ayrıca Suu Kyi ve diğer tutuklu sivil politikacılara dair Myanmar mahkemesinin kararları, ASEAN üyesi ülkelerin Myanmar'daki sorunu çözmeye yönelik tutumlarının değişmeye başladığını göstermektedir. Sonuç itibarıyla ASEAN'ın oybirliği ile alınmasa da kararı değişmemiş ve 26-28 Ekim 2021 Zirvesi'ne Myanmar davet edilmemiştir. Endonezya, Malezya, Filipinler ve Singapur gibi ASEAN'ın göreceli olarak daha demokratik devletlerinin bu kararın alınmasında etkisinin oldukça yüksek olduğu aşikârdır. Tayland, Vietnam, Kamboçya, Laos ve Brunei Darusselam'ın ise Myanmar konusunda diğer ülkeler ile hemfikir olmadığı söylenebilir. Myanmar'daki yönetim de üyeler arasındaki görüş farklılıkların bilinci ile birtakım girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Myanmar cunta yönetiminin Dışişleri Bakanı U Wunna Maung Lwin'in 17 Kasım'da Laos ile video konferans görüşmesi yapması, 7 Aralık 2021'de Kamboçya'yı ziyaret etmesi bu girişimlerin birer göstergesidir (The Global New Light of Myanmar, 2021).

Myanmar'a yönelik alınan bu kararın uzun dönemli etkisinin nasıl olacağı ise 2022 Ocak'ta Kamboçya'nın ASEAN'ın dönem başkanlığını devralması ile belirsizleşirken, ASEAN ülkeleri arasındaki duruma yönelik fikir farklılıklarının da derinleştiği görülmektedir. Filipinler Dışişleri Bakanlığı'nın, Norveç Dışişleri Bakanı Anniken Huitfeldt'in "*...Suu Kyi'nin 4 yıl hapis cezası almasını kınıyorum. Tüm siyasi tutukluların saliverilmesi ve insan haklarına ve hukuk kurallarına saygı duyulması çağrısını yineliyorum...*" yorumunu paylaşarak bu görüşe tamamen katıldığını ifade etmesi ise uluslararası aktörlerin bölge ülkelerindeki etkisini gösterir niteliktedir (Department of Foreign Affairs of the Philippines, 2022). 7 Ocak 2022'de ASEAN Dönem Başkanı Techo Hun Sen'in (Kamboçya Başbakanı) Myanmar'ı ziyaret etmesi ve sadece askerî yönetim ile görüşmesi de ASEAN'ın Myanmar konusundaki ikilemlerini açıkça ortaya çıkartmaktadır.

ASEAN tarafından yayınlanan bildiriye 5 Noktada Uzlaşma konusunda somut adımların atılması için, Kamboçya Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı Prak Sokhon'un ASEAN Başkanı'nın Myanmar Özel Temsilcisi olarak atandığı duyurulmuştur (ASEAN, 2022). Temsilci heyetinin uzlaşma hedefleri içerisinde olan tüm taraflar ile görüşme talebi ise cunta yönetimi tarafından reddedildiği için heyetin uzlaşma hedeflerini gerçekleştirme ihtimali de oldukça düşük görünmektedir. Nitekim, 21-23 Mart 2022 tarihleri arasında Myanmar'a ziyaret gerçekleştiren heyetin sadece Cunta yönetimi ile görüşebilmesi, tutuklu devrik hükümet yetkilileri ile temaslarına izin verilmemesi de uzlaşma noktasında herhangi bir gelişme yaşanmadığını doğrulamaktadır. Benzeri şekilde, 29 Haziran - 3 Temmuz 2022 tarihleri arasında Myanmar'da bulunan ASEAN temsilcilerinin Suu Kyi ile görüşme taleplerinin cunta tarafından reddedilmesi ve bu durum karşısında ASEAN'ın Myanmar yönetimine karşı bir girişimde bulunamaması da geline nokta özetler mahiyettedir.

Dahası, daha önce toplantılardan menedilen Myanmar cunta yönetiminin, 23 Haziran 2022'de Kamboçya'da gerçekleştirilen 16. ASEAN Savunma Bakanları Toplantısı'na katılması tartışmalara yol açmıştır. Singapur, Filipinler, Endonezya ve Malezya cuntacı yönetimi dışlama konusunda kararlı olduklarını ifade ederken, Malezya Savunma Bakanlığı tartışmalı şekilde toplantıya katılan Myanmar cunta yönetimi Savunma Bakanı'nın "meşru hükümet" olarak tanınmadığını yinelemiştir (Radio Free Asia, 2022). Kamboçya Savunma Bakanlığı ise eleştirilere karşı Myanmar'ın katılımının çözüm bulma amacıyla gerçekleştiğini ve ASEAN üyelerinin birlik içinde

olduğunu göstermesi bakımından önem arz ettiğini ifade etmiştir (Radio Free Asia, 2022). 2023 ASEAN dönem başkanlığına geçen Endonezya, daha önce ASEAN'ın Myanmar'daki krizle "*başça çıkması gerektiğini ve hiçbir çabadan kaçınılmayacağını*" belirtmesi göz önüne alındığında (Barber, 2023), krizin çözümüne yönelik yeni adım beklentilerini arttırmıştır. Endonezya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü tarafından yapılan açıklamada ASEAN'ın kurumsal kapasitesinin ve etkinliğinin güçlendirilmesini hedeflemekte olduğunu belirtirken, Endonezya'nın dönem başkanlığında ASEAN'ın gelecekteki zorlukların üstesinden gelmesinin kolaylaştırılması için çalışılmasının önemini vurgulamıştır (Ministry of Tourism and Creative Economy, 2023).

Endonezya Cumhuriyeti Devlet Başkanı Joko Widodo Başkanlığında, 10-11 Mayıs 2023 tarihlerinde gerçekleşen ASEAN Devlet/Hükümet Başkanlarının katıldığı 42. ASEAN zirvesinde, Myanmar'daki gelişmeler tartışılmış ve Beş Noktalı Uzlaşının sorunların çözümlenmesine ana referans olarak devam ettiği yinelenmiştir. Silahlı çatışmalardan duyulan derin endişelerin devam ettiği ifade edilirken, şiddetin son bulması temenni edilmektedir (ASEAN, 2023: 24-25). ASEAN'ın pasif tavrı neticesinde ancak darbeden çok uzun zaman sonra üst-düzyer toplantılardan uzak tutulan cuntacı yönetim ise darbeden bu yana dört kez uzattığı olağanüstü hâl yönetimine devam etmektedir. Diğer taraftan, cunta yönetimi, devrik yöneticilerden bazılarının cezalarında af sağlama kararlarını da tartışmaya başlamıştır. Bu yeni durum ASEAN'ın başarısı olarak nitelendirilemeyeceği gibi cunta yönetiminin içerideki kontrol eksikliğinden kaynaklanmaktadır, dışarıda ise ASEAN üye ülkelerinden özellikle Tayland, Vietnam, Kamboçya ve Laos'un desteğini alma çabası olarak görülebilir. Dünyanın pek çok yerinde darbe gerçekleştirdikten sonra devam eden iç protestolar ile karşılaşan cunta yönetimlerinin benzer stratejilerini demokratikleşme adımı olarak değerlendirmek doğru olmayacaktır. Darbeden sonra 2023 Temmuz ayında ilk kez tutuklu devrik lider Aung San Suu Kyi ile hapisanede görüşmesine izin verilen ilk yabancı ziyaretçinin Tayland Dışişleri Bakanı olduğu düşünüldüğünde, Myanmar'ın Tayland'da yaşanan darbe sonrası başlayan cunta yönetimini sivilleştirme stratejisinden ilham aldığını söylenebilir.

Endonezya Başkanlığında ASEAN'dan beklenen rol henüz tatmin edici bir seviye ulaşarak çözümün kapısını aralamadığı gibi, örgüt üyeleri arasındaki fay hatlarını da açığa çıkarmaktadır. ASEAN üyeleri arasındaki fikir farklılıkları ise darbe yönetimi ile yapılan resmî ve gayriresmî görüşmelerde netleşmektedir. Son dönemde, daha önce sert eleştirilerde bulunan Filipinler Başkanı ve Malezya Başbakanı'nın cunta yönetimine yönelik tavırlara "esneklik" getirilmesi gerektiği yönündeki görüşleri de cunta yönetime karşı bir normalleşme yaşandığını göstermektedir (Strangio, 2023). Singapur Dışişleri Bakanı da "*darbenin kabul görmemesi, ASEAN'a müdahale etme yetkisi vermez*" (Lim, 2023) ifadesiyle hem örgütün normuna olan bağlılığı ortaya koymaktadır hem de tıpkı Filipinler ve Malezya gibi cuntacı yönetime karşı esneklik tanınabileceğinin sinyallerini vermektedir. Bu yaşanan tavır değişiklikleri, ASEAN'ın "Tek Vizyon, Tek Kimlik, Tek Topluluk" mottosuna gölge düşürürken, soruna yönelik çözüm yaklaşımdaki başarısızlığı açıkça ortaya koymaktadır ve beş noktalı uzlaşi planından daha farklı yeni çözüm yollarının benimsenmesi gerekliliğini de göstermektedir. Netice itibarıyla, Myanmar'ın siyasi tarihi, ASEAN'ın normları ile vizyonu arasındaki uyumsuzluk ve bu uyumsuzluğa dair üye ülkelerin farklı tutumları göz önüne alındığında, ülkenin sivilleşmesi ve demokratikleşmesi açısından yakın dönemde köklü bir değişikliğin görülmeyeceğini öngörmek bir kehanet olmayacaktır.

6. Sonuç

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte özellikle ABD'nin liberal ekonomi, demokrasi ve insan hakları konusundaki girişimleri, dünyanın en kalabalık nüfusuna ve heterojen yapısına sahip olan Asya kıtasında da etkilerini göstermiştir. Başlangıçta, bölgedeki barış ve istikrarın temininin yanı sıra üye ülkeler arasındaki ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelere odaklanan bir örgüt olan ASEAN da

bu girişimlere uygun şekilde öncelikle 2003 yılındaki deklarasyon ile demokratik değerlere dayalı bir dünyanın parçası olmayı hedeflemiş, bu nedenle de insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğüne dayalı bir entegrasyon hedefine vurgu yapmıştır. 2008 Sözleşmesi ile de üye devletler arasındaki entegrasyonun “Tek Vizyon, Tek Kimlik ve Tek Topluluk” mottosu doğrultusunda bu değer ve prensiplere dayalı ortak bir kimlik oluşturulması yoluyla gerçekleşmesi öngörülmüştür.

2003 sonrası demokratik yönetim, hukukun üstünlüğü ve insan hakları konularında iyileştirme hedeflerini hem resmî söylemler hem de onaylanmış belgelerle destekleyen ASEAN, üç yılı aşkın süredir devam eden Myanmar’daki krizin çözülmesi konusunda yetersiz kalarak başarısız olmuştur. Bu başarısızlık, ASEAN’ın söylemlerinde ve belgelerinde yinelenen hedeflerin içerdikleri standartlara uygunluktan uzak olduğunu açıkça göstermektedir. Başlangıç döneminden itibaren örgütün ruhuna hâkim olan iç işlerine müdahale etmeme ve egemen eşitlik prensiplerinin vurgulanmasıyla adeta bu hedeflerin sınırlarının tayin edilmesi, üye devletlerdeki anti-demokratik girişimler ve insan hakları ihlalleri karşısında örgütün etkisiz kalmasına neden olmaktadır. Örgütün benimsediği normlar, değerler, prensipler ve hedefler arasındaki uyumsuzlıklardan kaynaklanan bu etkisizlik hali 2021 Myanmar darbesi öncesinde, 2003, 2006 ve 2007 yılında Filipinler’deki darbe girişimleri, 2006 ve 2014 yıllarında Tayland’da yaşanan darbeler, 2017’de Myanmar ordusunun Arakanlı Müslümanlara yönelik katliamları karşısında da açıkça görülmüştür. Dolayısıyla, 2003 yılındaki Bali Zirve’sinde belirlenen Siyasi-Güvenlik, Ekonomik ve Sosyo-Kültürel alanlarda faaliyet gösteren üç sütunlu bir ASEAN Topluluğu oluşturma vizyonunun ve 2008 yılında ASEAN Sözleşmesi’nin kabulünden sonra belirlenen hedeflerinin gerçekleştirilebilirliği son yaşanan Myanmar krizi ile sorgulanır hale gelmiştir.

Myanmar Krizi bağlamındaki tüm pasif çözüm girişimleri, sadece ASEAN’ın yetersizliğini ortaya çıkarmakla kalmamakta, üyeler arasındaki krize yönelik tutumlardaki farklılıklar da örgütün devam eden topluluk oluşturma projeleri üzerinde potansiyel bir tehdidi gözler önüne sermektedir. Krize yönelik farklı tutumlar ise aslında ASEAN üyesi ülkelerin siyasal rejimler bağlamında da farklı kimliklere sahip olmaları gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Örgütün heterojen yapısı göz önüne alındığında, demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü temelinde bir ortak kimlik geliştirme yaklaşımının sürdürülebilir olmadığı da ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak, 2021 yılında Myanmar’da gerçekleşen askerî darbe karşısında tavır alamayışı örgütün süregiden etkisizliğinin ve çaresizliğinin somut bir yansımasıdır. Dahası, Myanmar krizi, sadece ASEAN’ın çatışan prensipleri ve amaçlarını açığa çıkarması bakımından değil, üye ülkeler arasındaki görüş farklılıklarını derinleştirmesi, dolayısıyla da “Tek Vizyon, Tek Kimlik, Tek Topluluk” mottosuyla gerçekleştirmek istediği entegre bir ASEAN Topluluğu hedefinin gerçekleştirilebilirliğinin sorgulanması yönüyle de önem arz etmektedir. Endonezya, Malezya, Filipinler ve Singapur gibi üye devletlerin vurguladığı gibi, Myanmar krizi ASEAN’ın uluslararası arenadaki güvenilirliğini de tehdit etmektedir. Tüm bunlar düşünüldüğünde, ASEAN’ın Myanmar Krizi konusundaki tüm pasif girişimlerinin başından itibaren başarısızlığa mahkûm olduğu söylenebilir. Krizin çözümüne yönelik atılması muhtemel ciddi bir girişim ise ASEAN’ın örgütsel dönüşümünü etkileme potansiyeli taşımaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Katkı Beyanı: Abiç, F. makale metninin dizaynı, mevcut literatürün taranması, analiz, kavramsallaştırma ve metnin yazımı konularında katkı sağlamıştır. Demirtepe, M. T. makale metnindeki dizayn, analiz, kavramsallaştırma ve içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirme konularında katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Acharya, A. (2009). *Constructing a security community in Southeast Asia: ASEAN and the problem of regional order: second edition*. Routledge.
- ASEAN (1967). *Bangkok declaration*. <https://agreement.asean.org/media/download/20140117154159.pdf>
- ASEAN (2008). *ASEAN charter*. ASEAN Secretariat. <https://asean.org/wpcontent/uploads/images/archive/publications/ASEAN-Charter.pdf>
- ASEAN (2012). *Human rights declaration*. AHRD: Jakarta. https://asean.org/wpcontent/uploads/2021/01/6_AHRD_Booklet.pdf
- ASEAN (2021a, 1 Şubat). *Chairman's statement on Myanmar*. <https://asean.org/asean-chairmans-statement-on-the-developments-in-the-republic-of-the-union-of-myanmar-2/>
- ASEAN (2021b, 24 Nisan). *Chairman's statement on the ASEAN leader's meeting: five point consensus*. ASEAN Secretariat. <https://asean.org/wp-content/uploads/Chairmans-Statement-on-ALM-Five-Point-Consensus-24-April-2021-FINAL-a-1.pdf>
- ASEAN (2022). *Chairman's statement on the situation in Myanmar*. ASEAN Cambodia. https://asean.org/wp-content/uploads/2022/02/Consolidated_Draft_Chairmans_Statement_on_the_Situation_in_Myanmar-4.pdf
- ASEAN (2023). *Chairman's statement of the 42nd ASEAN summit*. Indonesia. <https://asean.org/wp-content/uploads/2023/05/FINAL-Chairmans-Statement-42nd-ASEAN-Summit-1.pdf>
- ASEAN Concord (1976). *The declaration of ASEAN concord*. <https://asean.org/the-declaration-of-asean-concord-bali-indonesia-24-february-1976/>
- ASEAN Concord (2003). *Bali concord II*. ASEAN Secretariat. https://www.icnl.org/wp-content/uploads/Transnational_2003Declaration.pdf
- ASEAN TAC (1976). *Treaty of amity and cooperation in Southeast Asia*. <https://asean-aipr.org/wp-content/uploads/2018/07/Treaty-of-Amity-and-Cooperation-in-Southeast-Asia-1976-TAC.pdf>
- ASEAN Parliamentarian for Human Rights (2021, 4 Ağustos). *Appointment of ASEAN envoy to Myanmar*. DFF Statement. <https://aseanmp.org/2021/08/04/appointment-of-asean-envoy-to-myanmar-must-prompt-immediate-action-mps-say>
- Assistance Association for Political Prisoner (2022, 4 Temmuz). *Daily briefing in relation to military coup*. <https://aappb.org/?p=19790>
- Bangkok Post (2021, 1 Şubat). *DPM Prawit calls Myanmar coup: their internal affair*. <https://www.bangkokpost.com/world/2060655/dpm-prawit-calls-myanmar-coup-their-internal-affair>
- Barber, R. (2023, 22 Mart). *Can ASEAN forge a political solution in Myanmar?*. The Lowy Institute. <https://www.loyyinstitute.org/the-interpreter/can-asean-forge-political-solution-myanmar>
- Bünthe, M. (2014). *Burma's transition to quasi-military rule: from rulers to guardians?*, *Armed Forces & Society*, 40(4), 724-764.

- Chong, V. ve Thongyoojaroen, T. (2021, 14 Mayıs). Beyond the coup in Myanmar: the ASEAN way must change. <https://www.justsecurity.org/76126/beyond-the-coup-in-myanmar-the-asean-way-must-change/>
- Coates, S. (2021, 1 Şubat). *Statement from Myanmar military on state of emergency*. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-myanmar-politics-military-text/statement-from-myanmar-military-on-state-of-emergency-idUSKBN2A11A2>
- Davies, M. (2014). An agreement to disagree: the ASEAN human rights declaration and the absence of regional identity in Southeast Asia, *Journal of Current Southeast Asian Affairs*, 33(3), 107-209.
- Davies, M. ve Woodward, R. (2014). *International organizations: a companion*, Edward Elgar.
- Department of Foreign Affairs of The Philippines (2022, 15 Ocak). Statement of foreign affairs secretary on Myanmar. <https://dfa.gov.ph/statement-remarks-afc/30050-statement-of-foreign-affairs-secretary-teodoro-l-locsin-jr-on-myanmar>
- Desker, B. (2017). The 1976 Bali summit: ASEAN shifts gears. T. Koh, S. Seah Li-an ve C. Li Lin (Ed.), 50 years of ASEAN and Singapore (s.21-34) içinde. World Scientific Publishing.
- European Council (2021, 2 Şubat). Myanmar: declaration by the EU. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/02/02/myanmar-declaration-by-the-high-representative-on-behalf-of-the-european-union/>
- European Council (2022, 21 Şubat). Myanmar EU imposes restrictive measures on 22 individuals. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/02/21/myanmar-burma-eu-imposes-restrictive-measures-on-22-individuals-and-4-entities-in-fourth-round-of-sanctions/>
- Freedom House (2021). Freedom in the world: democracy under siege. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-02/FIW2021_World_02252021_FINAL-web-upload.pdf
- Human Rights Watch (2019, 19 Haziran). ASEAN: don't whitewash atrocities against Rohingya. <https://www.hrw.org/news/2019/06/19/asean-dont-whitewash-atrocities-against-rohingya>
- Human Rights Watch (2022). World report events of 2021. <https://www.hrw.org/world-report/2022>
- Ibrahim, M. (2021). Indonesia's supreme court judgment on religious clothing: failing women and girls in public schools?. *Oxford Journal of Law and Religion*, 10(3), 500-508.
- Jones, M. D ve Smith, L. M (2001). The changing security agenda in Southeast Asia: globalization, new terror and the delusions of regionalism. *Studies in Conflict & Terrorism*, 24(4), 271-288.
- Karns, P. M., Mingst, A. K. ve Stiles, W. K (2015). *International organizations: the politics and process of global governance*. Lynne Rienner Publishers.
- Khoo, N. (2004). Deconstructing the ASEAN security community: a review essay. *International Relations of the Asia-Pacific*, 4(1), 35-46.
- Koh, T., Seah, S. ve Li Lin, C. (Ed). (2017). *50 years of ASEAN and Singapore*. World Scientific Publishing.
- Koga, K. (2014). Institutional transformation of ASEAN: ZOPFAN, TAC and the Bali concord I in 1968-1976. *The Pacific Review*, 27(5), 729-753.

- Lim, K. (2023, 27 Şubat). ASEAN has no license to intervene in Myanmar's internal affairs. <https://www.scmp.com/week-asia/politics/article/3211707/asean-has-no-licence-interfere-myanmars-internal-affairs-singapore>
- McDougall, D. (2021). *Dünya siyasetinde asya pasifik*. Astana Yayınları.
- Ministry of Foreign Affairs of Brunei Darussalam (2021a, 10 Mart). *Statement on the developments in Myanmar*. <http://www.mfa.gov.bn/Lists/Press%20Room/news.aspx?id=899&source=http://www.mfa.gov.bn/site/home.aspx>
- Ministry of Foreign Affairs of Brunei Darussalam (2021b). *Statement of the chair of the ASEAN foreign ministers meeting*. Brunei: Press Release. <http://www.mfa.gov.bn/Lists/Press%20Room/news.aspx?id=947>
- Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China (2021, 11 Şubat). Foreign ministry spokesperson Wang Wenbin's regular press conference. https://www.mfa.gov.cn/ce/cgwillestad//eng/fyrth_5/t1856125.htm
- Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China (2022, 3 Temmuz). Wang yi holds talks with Myanmar's foreign minister U Wunna Maung Lwin. https://www.fmprc.gov.cn/eng/zxxx_662805/202207/t20220704_10714853.html
- Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Indonesia (2021, 1 Şubat). Indonesia urges all parties in Myanmar to exercise self-restraints. https://kemlu.go.id/portal/en/read/2118/siaran_pers/indonesia-urges-all-parties-in-myanmar-to-exercise-self-restraint
- Ministry of Foreign Affairs Malaysia (2021, 1 Şubat). Latest situation in Myanmar. <https://www.kln.gov.my/web/guest/-/latest-situation-in-myanmar>
- Ministry of Foreign Affairs of Republic of the Union of Myanmar (2021a, 15 Ekim). Press release on the visit of the special envoy of the ASEAN chair on Myanmar. <https://www.mofa.gov.mm/en/press-release-on-the-visit-of-the-special-envoy-of-the-asean-chair-on-myanmar/>
- Ministry of Foreign Affairs of Republic of the Union of Myanmar (2021b, 16 Ekim). Press release. <https://www.mofa.gov.mm/en/press-release-6/>
- Ministry of Foreign Affairs of Singapore (2021, 16 Şubat). Balakrishnan's oral reply to parliamentary and supplementary questions on the situation in Myanmar. <https://www.mfa.gov.sg/Newsroom/Press-Statements-Transcripts-and-Photos/2021/02/20210216-Oral-Reply-to-PQ-on-Situation-in-Myanmar>
- Ministry of Tourism and Creative Economy (2023, 29 Nisan). Press release ASEAN summit. <https://kemenparekraf.go.id/en/articles/press-release-asean-summit-2023-indonesia-urges-strengthening-of-asean-institutional-capacity-and-effectiveness-2>
- Mutaqin, Z.Z. (2018). The Rohingya refugee crisis and human rights: what should ASEAN do?. *Asia-Pacific Journal on Human Rights and the Law*, 19(1), 1-26.
- Nichols, M. (2021, 18 Haziran). UN calls for halt of weapons to Myanmar. <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/un-chief-urges-general-assembly-act-myanmar-2021-06-18/>
- Nikkie Asia (2021, 18 Haziran). Myanmar crisis. <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/un-chief-urges-general-assembly-act-myanmar-2021-06-18/>

- Nirmala, R.(2023). Norms of democracy and human rights within ASEAN non-intervention principle analysis of FORUM-ASIA's participation in facilitating dialogues for humanitarian conflict resolution in Myanmar in 2021. *Eduvest - Journal of Universal Studies*, 3(9), 1660-1670.
- Peck, G. (2021, 6 Aralık). Myanmar court sentences ousted leader Suu Kyi. <https://thediplomat.com/2021/12/myanmar-court-sentences-ousted-leader-aung-san-suu-kyi-to-4-years/>
- Radio Free Asia (2022, 22 Haziran). Myanmar junta representative attends ASEAN defense meeting. <https://www.rfa.org/english/news/myanmar/admm-06222022161316.html>
- Ranada, P. (2021, 1 Şubat). Philippines refuses to interfere calls Myanmar coup internal matter. <https://www.rappler.com/world/asia-pacific/philippines-statement-myanmar-military-coup/>
- Roberts, B. C. (2012). *ASEAN regionalism: cooperation, values and institutionalization*. Routledge.
- South China Morning Post (2021, 2 Şubat). Myanmar army chief Min Aung hlaing was headed for retirement before coup. <https://www.scmp.com/news/asia/southeastasia/article/3120139/myanmar-coup-army-chief-min-aung-hlaing-was-headed>
- Smith, P., Mogul, R. ve Eppler, K. (2021, 1 Şubat). Aung San Suu Kyi urges people to resist Myanmar military Coup. <https://www.nbcnews.com/news/world/aung-san-suu-kyi-urges-people-resist-military-coup-n1256316>
- Stokke, K. ve Aung, S. M. (2020). Transition to democracy or hybrid regime? the dynamics and outcomes of democratization in Myanmar. *The European Journal of Development Research*, 32 (2), 274–293.
- Strangio, S. (2023, 27 Temmuz). Malaysia, Philippines discuss more flexible ASEAN approach to Myanmar's military. <https://thediplomat.com/2023/07/malaysia-philippines-discuss-more-flexible-asean-approach-to-myanmars-military/>
- Stubbs, R. (2019). ASEAN sceptics versus ASEAN proponents: evaluating regional institutions, *The Pacific Review*, 32(6), 923-950.
- Than, M. ve Gates C., L.(2001). ASEAN enlargement: impacts and implications, Institute of Southeast Asian Studies.
- The Economist Intelligence Unit (2021). Democracy index 2020: in sickness and in health?. <https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/democracy-index-2020.pdf>
- The Global New Light of Myanmar (2021, 18 Kasım). MoFA union minister participates in opening session of 13th high-level roundtable meeting co-organized by government of lao pdr. <https://www.gnlm.com.mm/mofa-union-minister-participates-in-opening-session-of-13th-high-level-roundtable-meeting-co-organized-by-government-of-lao-pdr-undp/>
- Thi Ha, H.,Thuzar, M. Basu Das, S. ve Chalermphanupap, T. (2016). Diverging regionalisms: ASEAN and the EU, *ASEAN Focus*, Special Issue (9).
- United Nations Human Rights Office (2021, 11 Haziran). Bachelet issues strong warning of imminent further bloodshed and suffering in Myanmar. <https://www.ohchr.org/en/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=27160>
- United Nation News (2021, 2 Şubat). Security council unity 'crucial' to support democracy in Myanmar. <https://news.un.org/en/story/2021/02/1083622>

- United Nation Security Council (2021,10 Mart). Statement by the president of the security council. <https://undocs.org/en/S/PRST/2021/5>
- White House (2021, 1 Şubat). Statement by president Joseph R Biden Jr. on the situation in Burma, <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/02/01/statement-by-president-joseph-r-biden-jr-on-the-situation-in-burma/>
- Xinhua (2021, 2 Şubat). Major cabinet reshuffle announced in Myanmar. http://www.xinhuanet.com/english/2021-02/02/c_139713877.htm

Understanding the role of self-esteem and fear of negative evaluation in impulsive and compulsive buying

Öz saygi ve olumsuz değerlendirilme korkusunun dürtüsel ve kompulsif satın almaki rolünün anlaşılması

İSMAİL GÖKHAN CİNTAMÜR¹

ABSTRACT

Impulsive and compulsive buying behaviors have been seen at different rates in different societies and can cause psychological, economic, and sociological problems both individually and socially in the short and long term. Mainly thanks to developing mobile technologies, the internet, and improved economic and financial conditions, consumers can purchase more easily than ever. In such an environment, examining impulsive and compulsive buying behaviors and increasing our knowledge about the factors underlying these behaviors is crucial. In this context, the present study explores the direct and indirect relationships between self-esteem (SE), fear of negative evaluation (FNE), impulsive buying tendency (IBT), and compulsive buying tendency (CBT). With this purpose, data were collected from 356 participants by online survey method with snowball sampling. The data were evaluated via structural equation modeling. Results have shown that consumers' SE decreases FNE and CBT, FNE increases IBT, IBT increases CBT, and SE reduces IBT through FNE.

Keywords: Self-esteem, Fear of Negative Evaluation, Impulsive and Compulsive Buying.

Jel Classification: M30, M31, M39

ÖZ

Dürtüsel satın alma ve kompulsif satın alma davranışları farklı toplumlarda değişik oranlarda görülmekte olup kısa ve uzun vadede hem bireysel hem de toplumsal bağlamda psikolojik, ekonomik ve sosyolojik açıdan çeşitli sorunlara neden olabilmektedir. Özellikle gelişen mobil teknolojiler, internet, iyileşen ekonomik ve finansal koşullar sayesinde tüketiciler, eskiye oranla hiç olmadığı kadar kolay bir şekilde satın alma yapabilmektedir. Böylesi bir ortamda hem dürtüsel hem de kompulsif satın alma davranışlarının incelenmesi ve bu davranışların altında yatan unsurlara ilişkin bilgi birikimimizin artırılması önemlidir. Bu bağlamda mevcut araştırmada, öz saygı, olumsuz değerlendirilme korkusu, dürtüsel satın alma eğilimi ve kompulsif satın alma eğilimi arasındaki doğrudan ve dolaylı ilişkilerin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amacı gerçekleştirmek üzere, kartopu örnekleme yöntemi ile çevrimiçi anket metodu ile 356 katılımcıdan veri toplanmıştır. Toplanan veriler yapısal eşitlik modellemesinden yararlanılarak analiz edilmiştir. Analiz neticesinde; tüketicilerin öz saygısının olumsuz değerlendirilme korkusunu ve kompulsif satın alma eğilimini azalttığı, olumsuz değerlendirilme korkusunun dürtüsel satın alma eğilimini artırdığı, dürtüsel satın alma eğiliminin kompulsif satın alma eğilimini artırdığı ve öz saygının olumsuz değerlendirilme korkusu aracılığı ile dürtüsel satın alma eğilimini azalttığı bulgularına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Öz saygı, Olumsuz Değerlendirilme Korkusu, Dürtüsel ve Kompulsif Satın Alma.

Jel Sınıflaması: M30, M31, M39

DOI: 10.47934/tife.12.02.06

1. Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İletişim Fakültesi, İstanbul.

CORRESPONDING AUTHOR / SORUMLU YAZAR
İsmail Gökhan Cintamür, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İletişim Tasarımı ve Yönetimi Bölümü, İletişim Tasarımı ve Yönetimi, İstanbul.

E-mail: gokhan.cintamur@bilgi.edu.tr

Submitted / Başvuru: 21.08.2023

Accepted / Kabul: 03.10.2023

Citation / Atf: Cintamür İ. G.. Understanding the role of self-esteem and fear of negative evaluation in impulsive and compulsive buying, *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi e-Dergi*, 12(2), 249-269, <https://doi.org/10.47934/tife.12.02.06>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

1. Introduction

Impulsive and compulsive buying has been considered significant research areas in consumer behavior. The concept of compulsive buying disorder has been identified clinically in the early 20s (Black, 2007, p. 14). Actually, a dysfunctional type of excessive and pervading buying can characterize compulsive buying (CB), and consumers who suffer from this condition have an overwhelming, ongoing desire to shop and spend money. Besides, CB also leads to losing control of consumers on their buying behavior (Biolcati, 2017, p. 1). On the other hand, impulsive buying (IB) is characterized by the occurrence of a spontaneous and compelling urge inside a customer to make an instant purchase (Rook, 1987, p. 191).

Different research has reported various statistics about the prevalence of CB and IB in society and/or the economic value of purchases made as a result of these behaviors (Black, 2007; Dittmar, 2005a, 2005b; Ertelt et al., 2009; Lejoyeux & Weinstein, 2010; Maraz et al., 2015). In this context, all provided statistics have revealed the importance of buying behaviors in terms of individuals, society, and the economy. People who suffer from CB behavior may encounter problems such as; colossal debt, missed payments, legal and financial issues, self-criticism, guilt, etc. (Biolcati, 2017, p. 1). Likewise, it has been demonstrated that people who suffer from IB may have problems such as; financial problems, guilt, dissatisfaction, and fear of criticism (Rook, 1987). Therefore, decreasing the adverse effects of both CB and IB is necessary.

Several factors have contributed to the increase in opportunities for IB, such as the rise of consumer-oriented societies across the globe and the development of e-trade (Lin & Chen, 2012, pp. 353–354). Likewise, CB has been considered a complicated and typical consumer behavior, leading to terrible consequences for not only the person with CB behavior but also other groups like friends, families, and societies (Roberts et al., 2014, p. 147). From this point of view, it would be appropriate to examine CB and IB, especially in the context of the contemporary consumer world, where it is possible to make purchases much more quickly compared to the past and to analyze the mechanisms behind them. On the other hand, SE is an individual's comprehensive assessment of their intrinsic worth as a human being, and it plays a significant role in the cultivation of psychological well-being (Li et al., 2019, p. 32). Compulsive buyers have high levels of desire to obtain a product compared to ordinary people, while they exhibit low levels of willpower. More interestingly, the most basic motivator that drives compulsive buyers to purchase is to reduce tension or anxiety caused by their arousal or to increase their SE beyond possessing an object (O'Guinn & Faber, 1989, p. 150). Research has shown that those who engage in CB behavior have poorer levels of SE compared to those who do not engage in such behavior (Hanley & Wilhelm, 1992; Maraz et al., 2015; O'Guinn & Faber, 1989). Furthermore, research findings have shown the presence of an inverse correlation between SE and CB. (Roberts, 1998). Therefore, it is possible to say that there is a relation between SE and CB, and SE may be effective in realizing CB.

The behaviors of other people may be effective on a person's behaviors. In other words, people can shape their behaviors with reference to others. Among the most prominent reflections of this view are especially showing the moments of consumption of products in social environments and always choosing attractive celebrities to support the products. In this context, other people's opinions about oneself will likely affect one's behavior. As a matter of fact, research has shown that those who have a high receptivity to interpersonal influence and high FNE by others tend to purchase more impulsively than those who do not (Lin & Chen, 2012), and FNE by others is effective in CB (Biolcati, 2017; Roberts et al., 2014). Therefore, it can be stated that the FNE by others is effective in IB and CB.

It is observed that the studies that laid the theoretical foundations of IB and produced empirical findings have been mainly of American or European origin in the early days, and few studies have been conducted in other cultures (Kacen & Lee, 2002). However, cultural differences are likely to influence impulse buying and its relationships with different variables, just as they influence the relationships between other marketing variables. In this context, Kacen and Lee (2002) have revealed that cultural groups (individualism and collectivism) and individual differences (independence and interdependent self) are influential in the relationship between IBT and IB behavior. In addition, the authors have proposed researching IB in different cultures to examine the relationships between variables that may be related to this behavior (Kacen & Lee, 2002). Likewise, Cakanlar and Nguyen (2019) have demonstrated that cultural influences are effective in IB. Kwak et al. (2008) have stated that research on IB and CB should be conducted in different cultures to verify the results of previous studies or to expand or adapt the theories.

Based on the above explanations, it is possible to state that studies conducted in different cultures will contribute to understanding CB and IB. In this direction, in the context of the current research topic, the studies in the national literature on CB and IB are analyzed (Akyüz et al., 2017; Deniz, 2020; Eroğlu, 2016; Özer & Yıldırım Kutbay, 2018; Karahan & Söylemez, 2019; Tabak & Kahraman, 2022; Yüce & Güner, 2014); no research addresses the direct or indirect relationships between SE, FNE, IBT, and CBT together with a holistic approach. Likewise, in international literature, the relationships between SE, FNE, IB, and CB were also examined separately (Biolcati, 2017; Lin & Chen, 2012; Roberts et al., 2014). However, it is possible to see IB and CB together. Since CB is a behavior related to impulse control (Hague et al., 2016), IB likely affects CB. In this direction, it is possible to find studies in the literature showing that IB affects CB (Bilgen Kocatürk & Eroğlu, 2022; Özdemir, 2022; Shehzadi et al., 2016; Tokgöz, 2019). Therefore, the fact that IBT and CBT are not examined together in the context of FNE and SE is a problem regarding the necessity of addressing consumer behaviors holistically in different contexts. Because it is possible to observe both tendencies in a person to a certain extent, in this context, research models that include only IBT or CBT will provide a limited understanding of the subject. Therefore, there is a gap in this field. Consequently, this study aims to holistically contribute to the literature by examining the direct and indirect relationships between SE, FNE, IBT, and CBT. Moreover, this study contributes to the literature by helping to understand the mechanisms that drive consumers to IB and CB.

2. Literature Review

2.1. Self-esteem

SE; *"is a person's overall evaluation of his or her value as a human being"* (Li et al., 2019, p. 32). The concept of SE is highly suitable to be assessed using self-report-based measurement methods. The main reason is that self-acceptance and self-respect are inherent in the concept. In this context, two main approaches measure the concept of SE based on self-report: Global SE and domain-specific SE. Global SE refers to the overall, subjective assessment of oneself. In contrast, domain-specific SE pertains to self-evaluations within certain areas that are significant to one's growth, such as academic talents, peer relationships, and physical attractiveness (Harris et al., 2018, p. 84). Similar to this view, Deci and Ryan (1995) tried to explain the concept of SE under two headings, namely true SE and contingent SE, with their self-determination theory. According to this notion, contingent SE refers to the emotions one has about oneself that arise from, and are reliant upon, meeting a certain level of superiority or fulfilling certain expectations from others or within oneself (Deci & Ryan, 1995, p. 32). Contingent SE states that a person can only continue to live by meeting externally imposed standards to feel valuable, and it includes social comparisons because it is based on the success of the person in meeting these standards compared to others. These

externally imposed standards may be physical attractiveness, financial success, etc. Therefore, people with this kind of SE constantly check whether they meet the standards set by the outside world, and when they fail, their self-confidence is shaken (Deci & Ryan, 1995, p. 32). On the other hand, the concept of true SE is characterized by its stability and its foundation rooted in a strong and unwavering sense of self (Deci & Ryan, 1995, p. 32). In this context, a person's SE does not depend on their success in meeting externally determined standards. Therefore, a person with true SE does not subject themselves to a constant test as to whether they meet the standards imposed from outside. For people with a high level of true SE, empty and narcissistic goals such as obtaining money and fame become unimportant, and achieving such goals has no value in making the person feel valuable (Deci & Ryan, 1995, pp. 32–33).

Global SE is the most studied concept in the field (Harris et al., 2018, p. 85). For this reason, in the current study, the global SE (real SE) approach has been adopted instead of domain-specific SE or, in other words, contingent SE in addressing and measuring the concept of SE.

2.2. Fear of Negative Evaluation

Some consumers can shape their behavior due to other people's evaluations of them. In other words, other people's evaluation of the person themselves may be influential in shaping the consumer behavior of the person. In this context, it has been found that consumers with a high susceptibility to interpersonal influence (high sensitivity to evaluations made by others) tend to buy products and services that will cause others to evaluate them positively. Still, on the other hand, they avoid purchasing products and services that they believe may cause negative evaluations by others (Netemeyer et al., 1992). It is possible to define FNE as another antecedent variable that shapes consumer behavior and is similar to interpersonal influence. FNE is actually a dimension of social anxiety, and it *"reflects fears, concerns, or worries regarding negative evaluations from peers"* (La Greca & Lopez, 1998, p. 86). Likewise, Latimer and Ginis (2005, p. 54) define FNE as *"a construct which represents apprehension about others' evaluations, distress over their negative evaluations, and the desire to seek social approval and avoid disapproval."*

2.3. Impulsive Buying

The increase in the disposable income of consumers and the loans easily provided by credit institutions have been effective in consumers' making more purchases compared to the past. In addition, the fact that products are used more to regulate people's emotions, to build social identity through the meanings they have, etc., has led to an increase in the psychological role of products in people's lives and increased purchasing compared to the past (Dittmar, 2005b, p. 470). On the other hand, the development and widespread use of technologies such as television shopping channels and the internet have made it possible for consumers to access products much more easily compared to the past, making it easier for consumers to make IB and contributing to the widespread use of such purchases (Kacen & Lee, 2002, p. 163).

When IB behavior was first defined, it was expressed as unplanned buying behavior. However, later on, this definition was criticized by various researchers, and it was emphasized that IB includes spontaneous behavior, but it is more than that. In particular, it was mentioned that the person experiences a situation that pushes them to buy through a sudden and difficult-to-resist impulse (Beatty & Ferrell, 1998, p. 170).

Beatty and Ferrell (1998, p. 170) conceptualize IB as an impulsive and spontaneous buying made without any prior plan to shop for a particular product category or to satisfy a certain purchase duty. According to the authors, IB happens when a person has the urge to purchase something, and

is often done on the spur of the moment and does not require much thought; in other words, it is impulsive. Therefore, simply remembering and purchasing a product not at home should not be considered IB. Again, according to this definition, in IB, the shopper should not intend to buy the product before entering the shopping area. In this respect, it is possible to state that fulfilling a planned task, such as buying a gift for someone, is not IB (Beatty & Ferrell, 1998, p. 170). On the other hand, IB is not only a behavior that we encounter in physical purchasing environments, but it is one of a type that we can come across in online purchasing environments (Temel & Armağan, 2022).

IB is an exciting phenomenon that contradicts the view that humans are economic creatures. There are many different psychologically based explanations in the literature on how IB works, some of which support each other and some contradict each other. These approaches are consistent within themselves to explain the purposes of IB. For this reason, it would be appropriate to state that it would not be a proper approach to state that only one of these approaches is correct and the others are wrong (Verplanken & Sato, 2011, p. 207).

2.4. Compulsive Buying

When consumers purchase products and services, they are mostly not interested in the economic or utilitarian values they will obtain from them but rather consider the psychological benefits they will gain from having these products and services. Besides, a striking feature of modern consumer behavior is that the person purchases to improve their image, SE, or relationships with others and that this purchase is actually psychologically motivated. Of course, the benefits of such psychologically motivated consumer purchases cannot be denied. However, such purchases may become uncontrolled and excessive purchasing behaviors, leading individuals to face severe psychological distress and other negative consequences, including debts. A behavioral disorder with such extreme, uncontrolled, and harmful consequences is often referred to as CB (Dittmar, 2005a, pp. 832–833).

Emil Kraepplin and Eugen Bleuler first proposed the concept of CB around the turn of the twentieth century. (Lejoyeux & Weinstein, 2010, p. 248). Periods of repetitive, unnecessary, and excessive purchasing situations are expressed as characteristic features of CB. Furthermore, it is also seen that the negative mood experienced during these periods is tried to be reduced by CB (Ertelt et al., 2009, p. 213). Therefore, it is possible to state that as a result of CB, the person's negative mood improves for a certain period, but as time passes, this good mood decreases.

Purchasing behavior is actually an ordinary activity of life for most people. However, this action, which is ordinary for many people, means that compulsive buyers cannot restrain an irresistible urge to buy, which permeates every aspect of their lives. Of course, this inability to control the situation leads to significant and sometimes severe consequences (O'Guinn & Faber, 1989, p. 147). Hence, individuals with compulsive buying tendencies often exhibit impulsive, repetitive, and superfluous purchasing patterns, intrusive urges to engage in buying activities, unsuccessful efforts to regulate their buying behavior and expenditure, frequent and prolonged shopping excursions or avoidance of shopping altogether, as well as adverse outcomes associated with their buying habits, including significant distress, marital discord, accumulation of credit card debts, and other financial challenges (Kyrios et al., 2004, pp. 241–242).

Hirschman (1992) has divided compulsive consumers into distressed compulsive consumers and sociopathic compulsive consumers. The author evaluates the CB behavior of distressed compulsive consumers as a behavior they exhibit to cope with a negative situation. Such consumers struggle with self-doubt and feelings of personal inadequacy. When praised or

promoted, they ignore such positive developments and experience negativities such as performance anxiety, depression, and isolation and feel that their inadequacies will somehow come to light. Therefore, feeling that they cannot manage their emotions internally, they turn to an external substance or behavior to help them eliminate their anxiety and feel they have control. In fact, this is a search for external support and may be shopping, under-eating, overeating, exercising, or using a chemical substance. Suppose the substance or behavior can decrease their anxiety and raise their sense of self-control. In that case, a link is established between using the substance or performing the behavior and feeling good. Thus, when distressed, the consumer learns to resort to this self-soothing behavior (Hirschman, 1992, p. 159). Therefore, CB is a chronic, repetitive behavior that reacts to adverse events and emotions. The basis of this behavior is the desire to eliminate the feeling of discomfort caused by negative emotions. Although CB provides relief in the short term, it leads to negative consequences in the long term. In fact, once CB develops, it is challenging to resist this behavior, even though the individual personally experiences how dire consequences this behavior actually leads to (O'Guinn & Faber, 1989, p. 149).

3. Theoretical Background and Development of Hypotheses

3.1. Relationships between SE, IB, and CB

Psychologically, it is possible to state that people tend to seek pleasure and avoid pain. In this context, IB may contribute to this search by causing positive emotions, feeling pleasure and happiness, even for a short time. Besides, IB itself is considered an enjoyable process. However, IB is not only linked to positive emotions; it may serve as a prevention-oriented self-regulation strategy to eliminate negative emotions or overcome the adverse effects of low SE. Of course, such a strategy has a short-term impact, providing short-term relief (Verplanken & Sato, 2011, pp. 202–206). As a matter of fact, it has been revealed in the literature that there is a negative relationship between low SE and IBT (Silvera et al., 2008; Verplanken et al., 2005). Therefore, in light of the explanations mentioned earlier, it is assumed that a person with high SE will react less to impulsive stimuli from within or from the environment to buy something to fix a negative emotional state and to switch to a positive emotional state (to cheer up, to be happy, etc.) when experiencing a negative emotional state compared to a person with low SE and that there will be a decrease in the tendency to IB. Thus, it is possible to form the following hypothesis:

H1: Consumers' level of SE reduces their IBT

If we consider purchasing behavior a continuous bipolar structure, one polar of this structure is "*normal purchasing*" motivated by typical psychological reasons. In contrast, the other opposite is "*abnormal purchasing*" based on the effort to build an improved self-identity by acquiring material assets to reflect the desire to improve one's mood. This abnormal behavior is CB (Dittmar, 2005b, p. 470). It is possible to define CB as "*one of chronic, repetitive purchasing that becomes a primary response to negative events or feelings*" (O'Guinn & Faber, 1989, p. 155). CB "*is linked to some individual psychological characteristics such as; dependence, denial, depression, lack of impulsive control, low SE, approval seeking, anxiety, escape coping tendencies, general compulsiveness, materialism (envy), isolation, excitement seeking, perfectionism*" (DeSarbo & Edwards, 1996, p. 232). Among the constructs mentioned here, SE is one of the compulsive buyers' most prominent characteristics.

It is seen that high SE provides significant protection against anxiety, is associated with positive mental outcomes, is effective in coping with stress, reduces depression, increases happiness, provides better quality of life, increases academic success in adolescents, facilitates adaptation to the social environment and is effective in providing emotional stability. On the other

hand, low SE is related to somatic complaints such as physical pain and exhaustion, and it has been observed that people with low SE are more prone to alcohol and cigarette addiction, suicide, loneliness, and alienation (Li et al., 2019, p. 32). As can be understood from here, high SE reduces anxiety and stress in the person, while low SE is related to the person's tendency toward various addictive behaviors that reduce anxiety and stress. Especially when CB is considered a coping mechanism for the negative mood, it is very likely to change depending on the level of SE that the person has.

Dittmar (2005a: 836-837), based on the symbolic self-completion theory (Wicklund & Gollwitzer, 1981), has argued that compulsive buyers are motivated to eliminate the difference between their actual selves and their ideal selves, and as a result of this motivation, they buy and display material assets to eliminate the difference between these two selves. In other words, people with CB behavior are much more likely to base their unstable SE on others' judgments of them and often buy things to impress others (Biolcati, 2017, p. 2). CB is a chronic condition and can be seen as a behavior that attempts to repair a mood state (Roberts et al., 2014, p. 147). However, the role of mood in CB may depend on the SE of the affected person. In particular, people whose SE is based on the approval of others are more likely to exhibit CB behavior due to fluctuations in mood (Roberts et al., 2014, p. 148). One of the most characteristic features of compulsive buyers is their low SE (Hanley & Wilhelm, 1992; Maraz et al., 2015; O'Guinn & Faber, 1989). Moreover, it has also been shown that there is a negative relationship between SE and CB (Roberts, 1998). Based on this, it is possible to form the following hypothesis.

H2: Consumers' level of SE reduces their tendency towards CB.

It is possible to define compulsive consumption as; *"a response to an uncontrollable drive or desire to obtain, use, or experience a feeling, substance, or activity that leads an individual to repetitively engage in a behavior that will ultimately cause harm to the individual and/or to others"* (O'Guinn & Faber, 1989, p. 148). With such a definition, it is possible to consider many addictions or excessive behaviors, such as eating disorders, gambling, and kleptomania, as a form of compulsive consumption. In this respect, CB is also a form of compulsive consumption (O'Guinn & Faber, 1989, pp. 148–149). Therefore, as can be understood from the definition, one of the driving forces underlying CB is the failure in impulse control. CB is a concept related to impulse control, and compulsive buyers generally fail in impulse control compared to non-compulsive buyers (Hague et al., 2016).

On the other hand, IB is characterized by the occurrence of a spontaneous and compelling desire in a customer to make an instant purchase (Rook, 1987, p. 191). Thus, it is possible that having strong impulses to buy, i.e., an increase in the tendency to IB, may cause a person who fails to control such impulses (compulsive buyer) to increase their tendency to CB. As a matter of fact, some studies have revealed that IBT has a positive effect on CBT (Bilgen Kocatürk & Eroğlu, 2022; Özdemir, 2022; Shehzadi et al., 2016; Tokgöz, 2019). As a result, it is possible to form the following hypothesis based on the above discussion:

H3: Consumers' IBT increases their CBT.

3.2. Relationships between SE, FNE, IB, and CB

Suppose the two definitions shared under the literature review title about the FNE by others are carefully examined and considered together. In that case, the FNE corresponds to the state of anxiety, worry, and distress caused by the anxiety, worry, and fear that other people have negative thoughts or evaluations about the person. In a sense, CB is a coping mechanism to

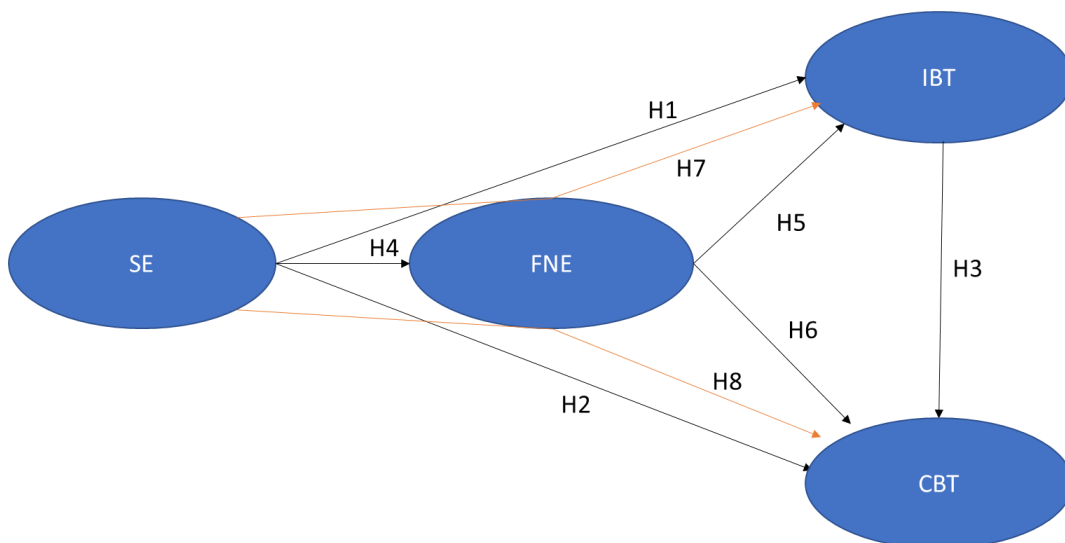
eliminate the negative situation, stress, and anxiety that the person is in (DeSarbo & Edwards, 1996, p. 238). At this point, the negative mood and distress caused by the FNE by others may lead to compulsive behaviors (such as buying) to get rid of this negative situation and relax. Therefore, the FNE may increase the tendency to CB. Indeed, there is evidence in the literature that FNE increases the tendency to CB (Biolcati, 2017; Roberts et al., 2014). Likewise, it is possible to consider IB as a prevention-oriented self-regulatory strategy to eliminate a negative emotional state (Verplanken & Sato, 2011). Therefore, it may be possible for a person whose mood is disturbed by the FNE to make IB to feel better by succumbing to impulses from the environment or within. In the literature, it has been shown that adolescents with high IBT have a higher FNE by others than those who do not (Lin & Chen, 2012).

On the other hand, SE can be regarded as an individual's comprehensive assessment of their intrinsic worth as a human being, and it plays a significant role in the cultivation of psychological well-being (Li et al., 2019, p. 32). In this case, if a person has negative views and evaluations about themselves, in other words, if they have low SE, they may think that others also have negative evaluations of them (Kocovski & Endler, 2000, p. 349). Based on this idea, Kocovski and Endler (2000) have found that SE affects FNE, which mediates the relationship between SE and fear of social anxiety. Thus, Roberts et al. (2014) and Biolcati (2017) have suggested that FNE may mediate the relationship between SE and CBT, proving this effect. In this context, it is hypothesized that the same mediating effect may also be valid for IB, which has similar psychological bases to CB. Therefore, FNE may mediate the relationship between SE and IB. As a result, in light of the discussion made so far, it is possible to formulate the following hypotheses:

- H4: Consumers' SE level decreases consumers' FNE.
- H5: Consumers' FNE increases consumers' IBT.
- H6: Consumers' FNE increases consumers' tendency to CB.
- H7: Consumers' SE level affects consumers' IBT through FNE.
- H8: Consumers' level of SE affects consumers' tendency to CB through FNE.

All research hypotheses are included in the research model in Figure 1. Black arrows in the research model correspond to direct relationships between variables, while colored arrows indicate indirect relationships between variables.

Figure 1: Research Model

4. Methodology

4.1. Sampling and Procedure

This study collected data using the snowball sampling method, characterized by a non-random sampling method (Malhotra, 2010, p. 381). In this context, firstly, a feed sample of potential participants within the scope of the study near the author was obtained and asked to answer the questionnaire. Then each participant who answered the questionnaire was asked to forward the link to potential participants aged 18-65 who they thought were eligible to answer the questionnaire. This way, data collection continued until the aimed sample size was obtained (Salganik & Heckathorn, 2004, p. 196).

In determining the minimum sample size, the analysis techniques to be used in the study are taken into account, and this approach is used as one of the criteria for determining the sample size when non-random sampling methods are used (Malhotra, 2010, p. 374). Accordingly, Hair et al. (2019, p. 632) suggest examining some areas to determine sample size in SEM analysis, such as multivariate normality, estimation technique, model complexity, missing data amount, and average error variance between reflective indicators. In this context, according to model complexity, since the research model contains four latent variables, each with more than three indicators, the minimum required sample size was determined as 100 participants. However, considering the possible multi-normality deviation of the data and possible missing data situations, the minimum required sample size was targeted as 300 participants (Hair et al. 2019, p. 633).

The data were collected between April 2023 and May 2023 through the Survey Monkey website using the online survey method. Survey links created through the website were sent to potential respondents through various applications that allow interpersonal messaging and messaging features of various social media sites.

Consumers between the ages of 18-65 living in Turkey were included in the scope of the research, and in this context, the answers of 1 person who was determined not to be in this age range among the respondents were excluded. On the other hand, 398 people answered the questionnaire, but 41 participants left the questionnaire halfway through and provided incomplete data. As a result, 356 valid questionnaires were used in the analyses by excluding the missing responses and the response of participant who was not included in the scope of the research. Table 1 presents the sample profile.

4.2. Measurements

The measures used in this study were acquired from previously published research and were structured as a 5-point Likert scale. Participants' SE was measured using a four-item scale adapted from Harris et al. (2018) as 1= really sad, 5= really happy, and FNE was measured using an eight-item scale adapted from La Greca and Lopez (1998) as 1= not at all, 5= all the time. IBT was measured using a five-item scale developed by Rook and Fisher (1995) and adapted from the shortened and simplified version by Fenton-O'Creedy et al. (2018) as 1=strongly disagree, 5=strongly agree, while CBT was measured using a seven-item scale adapted from Faber and O'Guinn (1992) as 1= never, 5= very often. Appendix 1 includes all items.

A parallel translation approach was used to translate all scales from English into Turkish. Accordingly, a three-person translation team consisting of the author and two marketing academics fluent in both languages was formed, different translation alternatives were discussed, and changes were made until a consensus version was obtained (Malhotra et al., 2006, p. 24).

Then, to prevent possible loss of meaning or misunderstanding, the questionnaire was pre-tested on a group of 28 students, and there were no problems in understanding the statements, and the field application was started.

The questionnaire form included six different parts. The initial part included the informed consent form. The second part included five questions on demographic variables, while the third included four questions to evaluate participants' SE. In the fourth part, eight questions measured the FNE, while the fifth part measured the IBT of the participants with five questions. The sixth and last part included seven questions to evaluate the participants' tendency to CB.

Table 1: Sample Profile

Gender		N	%
	Female		216
Male		134	37.6
I don't want to state		6	1.7
Total		356	100
		N	%
Education	Primary School	5	1.4
	High School	61	17.1
	Associate Degree	71	19.9
	Undergraduate	127	35.7
	Master Degree	69	19.4
	Ph.D.	23	6.5
	Total	356	100
		N	%
Age	18-24	92	25.8
	25-35	79	22.2
	35-44	118	33.1
	45-54	39	11.0
	55-64	28	7.9
	Total	356	100
			N
Occupation	Private Sector Employee	144	40.4
	Public Employee	43	12.1
	Tradesmen	8	2.2
	Self-Employment	24	6.7
	Retired	22	6.2
	Housewife	35	9.8
	Student	60	16.9
	Other	20	5.6
	Total	356	100
		N	%
Personal Income	Under 10.000 TL	87	24.4
	10.000-15.000 TL	82	23.0
	15.001-20.000 TL	76	21.3
	20.001-25.000 TL	31	8.7
	25.001-30.000 TL	32	9.0
	30.000-35.000 TL	10	2.8
	35.001 TL above	38	10.7

Total	356	100
--------------	-----	-----

5. Results

5.1. Preliminary Data Analyses

Before testing the measurement model (MM), exploratory factor analysis (EFA) was utilized to identify possible cross-factor loadings and, thus, statements that might compromise discriminant validity. EFA was conducted using the maximum likelihood (ML) method and promax rotation in the SPSS 28 program. Since there are four first-level reflective constructs in the research model, the analysis was applied with all variables together, and the number of factors was limited to four, which is the number of constructs in the research model. EFA allows the researcher to determine the number of factors before the analysis (Malhotra, 2010, p. 643). Furthermore, the EFA was repeated until the ideal factor and variable structures were obtained by removing variables with factor loadings below 0.5 (Hair et al., 2010, p. 118) and cross-loadings below 0.2.

As a result of the first EFA, the KMO value was 0.898, and Barlett's test was significant ($p < 0.00$). These values showed that the data set and structure were sufficiently sized and suitable for factor analysis (Hair et al., 2010, p. 104). According to the results of the first analysis, the four factors together explained 55.025% of the total variance. When the structure matrix was examined, one variable of the FNE factor was below the factor loading value of 0.50 (0.330). Moreover, the fourth (0.336), sixth (0.417), and seventh (0.476) variables of the CBT factor cross-loaded the IBT factor, and the factor loadings of these statements were below 0.50. Accordingly, the relevant variables were removed, and the analysis was repeated.

As a result of the second analysis, again, the KMO value (0.885) and Barlett's test results ($p < 0.00$) showed that the data were sufficient and appropriate for factor analysis (Hair et al., 2010, p. 104) and the four factors explained 60.247% of the total variance. When the structure matrix was examined, it was seen that none of the variables produced over 0.2 cross-factor loading, and the factor loading values ranged between 0.546 and 0.909. In this context, SE was transferred to the test of the MM consisting of four variables, FNE was assigned to seven variables, IBT was transferred to five variables, and CBT was transferred to four variables.

5.2. Testing of Measurement Model (Testing of MM)

Confirmatory factor analysis (CFA) and AMOS 28 program were used to evaluate the validity and reliability of the MM. Before conducting CFA, whether the data met the univariate and multivariate normality assumptions were checked. In this context, the skewness and kurtosis values of the variables were examined for the univariate normality assumption, and it was found that the skewness values were between -0.630 and 1.558, while the kurtosis values were between -.990 and 1.828. Since none of these numbers exceeded the values recommended in the literature in absolute terms (for skewness [3], for kurtosis [7]), it was determined that there was no problem in terms of univariate normality (Byrne, 2016, p. 123; Kline, 2005, p. 50). On the other hand, it was observed that the calculated multivariate normality value (Mardina's score) was considerably higher (102,809) than the recommended value (< 5). Thus, it was determined that the data violated the assumption of multivariate normality (Byrne, 2016, p. 123). In this context, bootstrapping is one of the methods proposed to overcome this problem (Byrne, 2016, p. 367). Accordingly, a bootstrapping method was used in the CFA and structural model (SM) testing analysis process with a sample size of 2000 and a 95% confidence interval. On the other hand, it would be appropriate to mention that

a two-stage approach was utilized by first testing the MM and then testing the SM (Anderson & Gerbing, 1988).

The first CFA analysis was tested over 2000 bootstrap samples using the ML estimation method; 95% confidence intervals were established for all parameter estimates and acceptable fit indices ($\chi^2_{(221)} = 408,237$; $p < .000$; $\chi^2/df = 2,498$; CFI=0,940; TLI=0,931; IFI=0,940; $RMSEA_{0.057-0.073}=0,065$, SRMR= 0,0494) were obtained for the MM. However, it was found that the standardized factor loading of one of the CBT construct variables (0.46) was below the minimum recommended value of 0.50. When the necessary control was made with the thought that the variable in question might damage the convergent and discriminant validity of the model, it was seen that the related construct was problematic in terms of both convergent and discriminant validity. Therefore, the variable in question was removed, and the analysis was repeated. On the other hand, acceptable modifications were also examined to increase the fit indices, and in this context, it was seen that if a relationship was defined between the errors of the sixth and seventh variables and the errors of the first and fourth variables of the FNE construct, the chi-square (χ^2) value would decrease by 58.595 and 44.729, respectively. The related modifications were made because they were between the observed variables of the same construct and did not harm the principle of unidimensionality.

As a result of the second CFA, the MM produced excellent fit indices ($\chi^2_{(221)} = 253,757$; $p < .000$; $\chi^2/df = 1,762$; CFI=0,972; TLI=0,967; IFI=0,973; $RMSEA_{0.037-0.059}=0,046$, SRMR= 0,0433), and none of the confidence intervals for all standardized factor loadings did not contain zero values, and all of them were statistically significant. Table 2 presents the results and summary findings of the validity and reliability analyses.

According to Table 2, the standardized factor loadings of all observed variables were above the value recommended in the literature (0.50) (Bagozzi et al., 1991). Likewise, the average explained variance values of all latent constructs were above 0.50 (Fornell & Larcker, 1981), and all of the composite reliability values were greater than the minimum recommended threshold (0.60) (Bagozzi & Yi, 1988). In this context, the MM provided sufficient convergent validity. On the other hand, Cronbach's Alpha coefficients of all latent constructs were greater than the minimum acceptable value (0.70). In this respect, it is possible to say that the scales had sufficient reliability (Nunnally, 1978).

The values on the diagonal in Table 3 were the square roots of the average explained variances of the latent constructs, and none of the correlation values between any two latent constructs exceeded these values. Accordingly, it was possible to say that discriminant validity was achieved (Fornell & Larcker, 1981).

Table 2: CFA summary results for the measurement model

Structures (Factors)	Variables	Mean	SD	SFL	CI %95		p	AVE	CR	CA
					Low	Up				
Sel-esteem	SE1	3.441	0.900	0.821	0.762	0.871	0.001	0.725	0.913	0.913
	SE2	3.494	0.932	0.877	0.830	0.914	0.001			
	SE3	3.328	0.913	0.883	0.834	0.920	0.001			
	SE4	3.314	0.956	0.824	0.765	0.870	0.001			
Fear of Negative Evaluation	FNE1	2.469	0.970	0.693	0.626	0.752	0.001	0.594	0.910	0.914
	FNE2	2.092	0.992	0.892	0.847	0.924	0.002			
	FNE3	1.955	1.019	0.884	0.840	0.917	0.002			
	FNE4	2.221	1.006	0.818	0.768	0.864	0.001			
	FNE5	1.671	0.850	0.648	0.549	0.721	0.001			
	FNE6	1.783	1.024	0.728	0.633	0.798	0.001			
	FNE8	1.721	0.960	0.692	0.604	0.765	0.001			
Impulsive Buying Tendency	IBT1	2.502	1.035	0.666	0.582	0.747	0.001	0.557	0.862	0.856
	IBT2	2.747	1.157	0.632	0.551	0.705	0.001			
	IBT3	2.106	1.039	0.807	0.735	0.859	0.001			
	IBT4	1.924	0.974	0.814	0.738	0.870	0.002			
	IBT5	1.845	1.059	0.793	0.711	0.850	0.002			
Compulsive Buying Tendency	CBT1	1.839	0.949	0.782	0.649	0.871	0.002	0.552	0.786	0.785
	CBT2	1.682	1.014	0.776	0.687	0.856	0.001			
	CBT3	1.685	1.051	0.666	0.561	0.761	0.001			
Fit Indices	$(\chi^2_{(221)} = 253.757; p < .000; \chi^2/df = 1.153; CFI = 0.972; TLI = 0.967; IFI = 0.973;$ $RMSEA_{0.037-0.059} = 0.046. SRMR = 0.0433)$									

SD: Standard deviation, SFL: Standardized factor loading, CI: Confidence Interval, p: Significance level, AVE: Average variance Extracted, CR: Composite Reliability, CA: Cronbach's Alfa

Table 3: Values for discriminant validity

Latent Variables (Dimensions)	SE	FNE	IBT	CBT
SE	0.852			
FNE	-0.385	0.770		
IBT	-0.040	0.241	0.746	
CBT	-0.141	0.232	0.687	0.743

Table 4: Summary Findings on Structural Model and Hypothesis Tests

Effect Type	Paths	Standardized Path Coefficients	%95 Confidence Interval		Significant Level	Results
			Lower Limit	Upper Limit		
Direct Effects	SE → IBT	0.062	-0.072	0.193	0.337	H1 Rejected
	SE → CBT	-0.103	-0.208	-0.001	0.05	H2 Accepted
	IBT → CBT	0.676	0.572	0.771	0.001	H3 Accepted
	SE → FNE	-0.385	-0.500	-0.261	0.001	H4 Accepted
	FNE → IBT	0.265	0.131	0.413	0.001	H5 Accepted
	FNE → CBT	0.029	-0.103	0.155	0.665	H6 Rejected
Indirect Effects	Paths	Unstandardized Path Coefficients*	%95 Confidence Interval		Significant Level	Results
			Lower Limit	Upper Limit		
Indirect Effects	SE → FNE → IBT	-0.089	-0.165	-0.039	0.001	H7 Accepted
	SE → FNE → CBT	-0.011	-0.059	0.036	0.641	H8 Rejected

$$(x^2_{(221)}) = 253.757; p < .000; x^2/df = 1.762; CFI=0.972; TLI=0.967; IFI=0.973;$$

$$RMSEA_{0.037-0.073} = 0.046; SRMR = 0.0433$$

The *Amos program requires user-defined estimand macros to test for specific indirect effects, and the path coefficients generated in this way are presented as unstandardized values in the form of classical regression coefficients.

5.3. Testing of Structural Model (Testing of SM)

The SM test preserved all changes and improvements made in the MM, and the model test was carried out over 2000 bootstrap samples by creating 95% confidence intervals for model parameter estimates. The results obtained are as in Table 4.

Table 4 shows that the SM provided excellent fit indices ($x^2_{(221)} = 253,757; p < .000; x^2/df = 1,762; CFI=0,972; TLI= 0,967; IFI= 0,973; RMSEA_{0.037-0.059} = 0,046, SRMR= 0,0433$) (Hu & Bentler 1999; Hair et al. 2010). Furthermore, Table 4 contains the regression coefficients for both direct and indirect effects between the variables in the research model, the confidence intervals, and the significance levels of these coefficients. When these values were examined, hypothesis H1 ($B=0.062; p < 0.337$), which states that the level of SE of consumers reduces their IBT was rejected. On the other hand, the H2 hypothesis ($B=-0.103; p < 0.05$), which states that the level of SE of consumers reduces their CBT, and the H3 hypothesis ($B=0.676; p < 0.001$) claiming consumers' IBT increases their CBT were accepted. Likewise, hypothesis H4 ($B=-0.385; p < 0.001$), which suggests that consumers' SE level reduces their FNE, was accepted. Another accepted hypothesis is H5, which states that consumers' FNE increases their tendency to IBT ($B=0.265; p < 0.001$). However, hypothesis

H6, which states that consumers' FNE increases their tendency to CB, was rejected ($B=0.029$; $p<0.665$).

Since the FNE in the model tested within the scope of the research is a mediating variable between SE and IBT, and CBT, it was suggested that there might be mediating effects between the relevant variables, and these effects were tested again using structural equation modeling test and with a bootstrapping method. The results obtained are as in Table 4. When this table is examined, it is understood that hypothesis H7, which states that the level of SE of consumers affects the IBT of consumers through the FNE, was accepted ($B=-0.089$; $p<0.001$). However, hypothesis H8, which states that the level of SE of consumers affects the CBT of consumers through the FNE, was rejected ($B=-0.011$; $p<0.641$).

6. Conclusion

This study examines the direct and indirect relationships between consumers' SE, FNE, IBT, and CBT. In this context, the SE variable has been considered an antecedent variable, while FNE, IBT, and CBT are modeled as outcome variables. More specifically, it has been argued that consumers' SE may have direct effects on consumers' FNE, IBT, and CBT, while consumers' FNE may directly affect their IBT and CBT. It has also been suggested that consumers' IBT directly affects their CBT. On the other hand, consumers' SE may indirectly affect IBT and CBT through FNE.

According to the study's results, there has not been an expected negative direct effect between consumers' SE and IBT. Although at first glance, this finding does not seem to coincide with the findings of other studies (Silvera et al., 2008; Verplanken et al., 2005), suggesting a negative correlation between low SE and IBT. However, a closer examination of these findings is essential for understanding the current study results. Silvera et al. (2008) and Verplanken et al. (2005) have defined SE as a two-dimensional construct of self-liking and self-competence, and both studies have found a negative correlation between the emotional dimension of IBT and the SE as mentioned earlier dimensions. However, regression or structural equation modeling analyses found no direct effects between these constructs. Therefore, the current study's finding in this context supports the findings of Silvera et al., (2008) and Verplanken et al., (2005).

According to another result of the study, it has been observed that the expected effect of SE on CBT exists. It is stated in the literature that among the essential characteristics of compulsive buyers they have low SE (Hanley & Wilhelm, 1992; Maraz et al., 2015; O'Guinn & Faber, 1989). Moreover, the two variables negatively correlate (Roberts, 1998). Consequently, this result is consistent with the literature.

Another result of the study is that IBT increases CBT, and this finding is in line with the results of some previous studies in the literature (Bilgen Kocatürk & Eroğlu, 2022; Özdemir, 2022; Shehzadi et al., 2016; Tokgöz, 2019). Accordingly, it is possible to state that a consumer whose IBT increases will have a higher tendency to purchase compulsively. This finding proves that seeing IB and CB together may be possible. Indeed, since CB is a behavior related to impulse control (Hague et al., 2016), IB likely affects CB.

Another result of the current research, which supports the findings in the literature, is that there is evidence that consumers' SE reduces consumers' FNE (Kocovski & Endler, 2000). Accordingly, as consumers' SE increases, their FNE by others decreases.

As an important result of the study, it has been found that consumers' FNE increases their tendency to IB. In the literature, it has been shown that adolescents with high IBT have a higher FNE than those who do not (Lin & Chen, 2012). However, no research reveals such a direct effect

between FNE and IB. In this context, the current study contributed to the literature by revealing a positive and direct effect between both variables. On the other hand, a result contrary to the expectation has been reached: consumers' FNE does not increase their CBT. This finding does not coincide with the findings (Biolcati, 2017; Roberts et al., 2014), which indicate a positive effect between the two variables. At this point, considering that the researchers mentioned above' models include only CB may seem like a reasonable explanation for reaching this inconsistent conclusion because both the present study and the results of other studies have revealed that IB and CB can be observed at the same time (Bilgen Kocatürk & Eroğlu, 2022; Özdemir, 2022; Shehzadi et al., 2016; Tokgöz, 2019). Therefore, it is possible to say that considering IBT and CBT together means more realistic modeling of consumer behavior. In this context, it is possible to say that the current study contributes to the literature by addressing both IB and CB together.

Finally, regarding indirect effects, consumers' FNE has a mediating effect between consumers' SE and IBT. This result is consistent with the expectation of the study and overlaps with the findings that FNE has a mediating role between various variables (Biolcati, 2017; Kocovski & Endler, 2000; Roberts et al., 2014). On the other hand, this result is a new finding in the literature. Therefore, the current study contributes to the literature by revealing that consumers' FNE mediates the relationship between consumers' SE and IBT. Accordingly, consumers' SE reduces their FNE, reducing their tendency to buy impulsively. However, as expected, it has not been found that FNE mediates the relationship between SE and CBT. This finding is inconsistent with the results of some studies in the literature (Biolcati, 2017; Roberts et al., 2014). At this point, it would be a starting point in explaining the possible reasons for this contradiction to point out that the current research addresses both IB and CB together, while other studies focus only on CB.

Despite the valuable results of the current study, it is possible to state that it has some limitations. In this respect, it is possible to make recommendations for future research by considering the current study's limitations. One of the most important limitations of the study is the use of the convenience sampling method. Therefore, the results obtained are valid only for the study sample. In this context, future research should retest the research model using one random sampling method if possible. Furthermore, if the same model is renewed on another sample, it will contribute to the theory to discuss the results obtained by comparing them with the current research and other research results in the literature.

Another significant limitation of the study is that the scope of the research is limited only by the variables included in the research model. However, as the current research shows, developing previous models by adding new variables and modeling real life more holistically contributes to obtaining results that do not overlap with the previous findings in the literature. It thus contributes to redoubt about the mechanisms explaining consumer behavior. In this context, future research may be recommended to test more holistic models by adding new variables that are known or thought to be effective on both IB and CB.

Another study limitation is not including control variables when testing the research model. The main reason for this is the increase in the number of survey questions and the difficulty in finding participants with increasing questions. In this context, future studies should test the research model by adding control variables to the extent possible and comparing the results with the current study results.

Another significant limitation of the study is that the research model was tested with one-time data. However, Roberts (1998, pp. 297–298) states that low SE increases the likelihood of people making compulsive purchases, that this purchase may cause the person to feel guilt and fear

due to the failure to control the purchase behavior, and that another compulsive purchase, in this case, is likely to be caused by the desire to reduce or prevent the negative mood experienced by the person, even if temporarily. Thus, SE can be both an antecedent and a consequence of CB. In this context, it may be advisable for future studies to revise the current research model by collecting longitudinal data and examining the existence of such a situation.

Appendix 1

Self-esteem (SE)
How do you feel about yourself?
How do you feel about the kind of person you are?
When you think about yourself, how do you feel?
How do you feel about the way you are?
Fearn of Negative Evaluation (FNE)
I worry about what others say about me
I worry that others don't like me.
I'm afraid that others will not like me.
I worry about what others think of me
I feel that others make fun of me.
I worry about being teased.
I feel that peers talk about me behind my back.
If I get into an argument, I worry that the other person will not like me.
Impulsive Buying Tendency (IBT)
I often buy things spontaneously
"Just do it" describes the way I buy things.
I often buy things without thinking.
"I see it, I buy it" describes me.
"Buy now, think about it later" describes me.
Compulsive Buying Tendency (CBT)
Bought things even though I couldn't afford them.
Felt others would be horrified if they knew of my spending habits.
Wrote a check when I knew I didn't have enough money in the bank to cover it.
If I have any money left at the end of the pay period, I just have to spend it.
Made only the minimum payments on my credit cards
Felt anxious or nervous on days I didn't go shopping.
Bought something in order to make myself feel better.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

References

- Akyüz, A. M., Ayyıldız, Ha., & Yetim, F. (2017). Olumsuz değerlendirilme korkusu ile ani-kompulsif satın alma davranışı ilişkisinde yatay bireysellik ve/veya normatif uyumluluğun olası etkilerinin incelenmesi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi* 7(14), 261–274.

- Anderson, J. C., & Gerbing, D. W. (1988). Structural equation modeling in practice: A review and recommended two-step approach. *Psychological Bulletin*, 103(3), 411–423. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.103.3.411>
- Bagozzi, R. P., & Yi, Y. (1988). On the evaluation of structural equation models. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 16(1), 74–94. <https://doi.org/10.1007/BF02723327>
- Bagozzi, R. P., Yi, Y., & Phillips, L. W. (1991). Assessing construct validity in organizational research. *Administrative Science Quarterly*, 36(3), 421–458. <https://doi.org/10.2307/2393203>
- Beatty, S. E., & Ferrell, M. E. (1998). Impulse buying: Modeling its precursors. *Journal of Retailing*, 74(2), 169–191. [https://doi.org/10.1016/S0022-4359\(99\)80092-X](https://doi.org/10.1016/S0022-4359(99)80092-X)
- Bilgen Kocatürk, E., & Eroğlu, F. (2022). This gorgeous bag is just a click away! The influence of impulse and hedonic buying tendencies on online compulsive buying. *TESAM Akademi Dergisi*, 9(2), 377–405. <https://doi.org/10.30626/tesamakademi.1164103>
- Biolcati, R. (2017). The role of self-esteem and fear of negative evaluation in compulsive buying. *Frontiers in Psychiatry*, 8(May), 1–8. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2017.00074>
- Black, D. W. (2007). A review of compulsive buying disorder. *World Psychiatry*, 6(1), 14–18.
- Byrne, B. M. (2016). *Structural equation modeling with Amos : Basic concepts, applications, and programming*. Routledge, Taylor & Francis Group.
- Cakanlar, A., & Nguyen, T. (2019). The influence of culture on impulse buying. *Journal of Consumer Marketing*, 36(1), 12–23. <https://doi.org/10.1108/JCM-03-2017-2139>
- Deci, E., & Ryan, R. (1995). Human autonomy: The basis for true self-esteem. In M. Kernis (Ed.), *Efficacy, agency, and self-esteem* (31–49). Boston, MA: Springer US.
- Deniz, E. (2020). Üniversite öğrencilerinde çevrimiçi kompulsif satın alma davranışına etki eden faktörlerin yapısal eşitlik modeliyle incelenmesi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (40) <https://doi.org/10.30794/pausbed.651161>
- DeSarbo, W. S., & Edwards, E. A. (1996). Typologies of compulsive buying behavior: A constrained clusterwise regression approach. *Journal of Consumer Psychology*, 5(3), 231–262. https://doi.org/10.1207/s15327663jcp0503_02
- Dittmar, H. (2005a). A new look at “compulsive buying”: Self-discrepancies and materialistic values as predictors of compulsive buying tendency. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 24(6), 832–859. <https://doi.org/10.1521/jscp.2005.24.6.832>
- Dittmar, H. (2005b). Compulsive buying - A growing concern? An examination of gender, age, and endorsement of materialistic values as predictors. *British Journal of Psychology*, 96(4), 467–491. <https://doi.org/10.1348/000712605X53533>
- Eroğlu, F. (2016). Kompulsif satın alma: Kişisel faktörler, postmodern tüketim şekilleri ve reklama karşı tutumun rolüne yönelik bir araştırma. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(35), 252–282. <https://doi.org/10.31795/baunsobed.645323>
- Ertelt, T. W., Marino, J. M., Mitchell, J. E., & Lancaster, K. (2009). Current status of cognitive-behavioral intervention for compulsive buying disorder. *Journal of Contemporary Psychotherapy*, 39(4), 213–220. <https://doi.org/10.1007/s10879-009-9121-9>
- Faber, R. J., & O’Guinn, T. C. (1992). A clinical screener for compulsive buying. *Journal of Consumer Research*, 19(3), 459. <https://doi.org/10.1086/209315>

- Fenton-O’Creevy, M., Dibb, S., & Furnham, A. (2018). Antecedents and consequences of chronic impulsive buying: Can impulsive buying be understood as dysfunctional self-regulation? *Psychology and Marketing*, 35(3), 175–188. <https://doi.org/10.1002/mar.21078>
- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating SEM with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(February), 39–50.
- Hague, B., Kellett, S., & Sheeran, P. (2016). Testing the generalizability of impulse control problems in compulsive buying. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 35(4), 269–288. <https://doi.org/10.1521/jscp.2016.35.4.269>
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2010). *Multivariate data analysis a global perspective* (7th ed.). Pearson Prentice Hall.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2019). *Multivariate data analysis* (8th ed.). Cengage.
- Hanley, A., & Wilhelm, M. S. (1992). Compulsive buying: An exploration into self-esteem and money attitudes. *Journal of Economic Psychology*, 13(1), 5–18. [https://doi.org/10.1016/0167-4870\(92\)90049-D](https://doi.org/10.1016/0167-4870(92)90049-D)
- Harris, M. A., Donnellan, M. B., & Trzesniewski, K. H. (2018). The lifespan self-esteem scale: Initial validation of a new measure of global self-esteem. *Journal of Personality Assessment*, 100(1), 84–95. <https://doi.org/10.1080/00223891.2016.1278380>
- Hirschman, E. C. (1992). The consciousness of addiction: Toward a general theory of compulsive consumption. *Journal of Consumer Research*, 19(2), 155. <https://doi.org/10.1086/209294>
- Kacen, J. J., & Lee, J. A. (2002). The influence of culture on consumer behaviour. *Journal of Consumer Psychology*, 12(2), 163–176.
- Kline, R. B. (2005). *Principles and practice of structural equation modeling*. Guilford Press.
- Kocovski, N. L., & Endler, N. S. (2000). Social anxiety, self-regulation, and fear of negative evaluation. *European Journal of Personality*, 14(4), 347–358. [https://doi.org/10.1002/1099-0984\(200007/08\)14:4<347::AID-PER381>3.0.CO;2-7](https://doi.org/10.1002/1099-0984(200007/08)14:4<347::AID-PER381>3.0.CO;2-7)
- Kwak, H., Zinkhan, G. M., Denise, E., & Larsen, T. (2008). Revisiting normative influences on impulsive buying behavior and an extension to compulsive buying behavior. *Journal of International Consumer Marketing*, 18(3), 57–80. https://doi.org/10.1300/J046v18n03_04
- Kyrios, M., Frost, R. O., & Steketee, G. (2004). Cognitions in compulsive buying and acquisition. *Cognitive Therapy and Research*, 28(2), 241–258. <https://doi.org/10.1023/B:COTR.0000021543.62799.32>
- La Greca, A. M., & Lopez, N. (1998). Social Anxiety among adolescents: Linkages with peer relations and friendships. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 26(2), 83–94. <https://doi.org/10.1023/A:1022684520514>
- Latimer, A. E., & Ginis, K. A. M. (2005). The importance of subjective norms for people who care what others think of them. *Psychology and Health*, 20(1), 53–62. <https://doi.org/10.1080/08870440412331300002>
- Lejoyeux, M., & Weinstein, A. (2010). Compulsive buying. *American Journal of Drug and Alcohol Abuse*, 36(5), 248–253. <https://doi.org/10.3109/00952990.2010.493590>

- Li, L. H., Yn, L. M., Huey, T. C., Pei, H. P., Cheong, K. C., Ghazali, S. M., Veloo, Y., & Hock, L. K. (2019). Construct validity and reliability of Rosenberg Self-Esteem Scale-Malay (RSES-M) among upper secondary school students in Malaysia. *Malaysian Journal of Medicine and Health Sciences*, 15(2), 32–38.
- Lin, Y. H., & Chen, C. Y. (2012). Adolescents' impulse buying: Susceptibility to interpersonal influence and fear of negative evaluation. *Social Behavior and Personality*, 40(3), 353–358. <https://doi.org/10.2224/sbp.2012.40.3.353>
- Malhotra, N. K. (2010). *Marketing research an applied orientation* (6th ed.). Pearson Prentice Hall.
- Malhotra, N. K., Agarwal, J., Peterson, M., & Agarwal, J. (2006). Methodological issues in cross-cultural marketing: A state-of-the-art review. *International Marketing Review*, 13(5), 7–43.
- Maraz, A., van den Brink, W., & Demetrovics, Z. (2015). Prevalence and construct validity of compulsive buying disorder in shopping mall visitors. *Psychiatry Research*, 228(3), 918–924. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2015.04.012>
- Netemeyer, R. G., Bearden, W. O., & Teel, J. E. (1992). Consumer susceptibility to interpersonal influence and attributional sensitivity. *Psychology and Marketing*, 9(5), 379–394. <https://doi.org/10.1002/mar.4220090504>
- Nunnally, J. C. (1978). *Psychometric theory* (2nd ed.). McGraw-Hill.
- O'Guinn, T. C., & Faber, R. J. (1989). Compulsive buying: A phenomenological exploration. *Journal of Consumer Research*, 16(2), 147. <https://doi.org/10.1086/209204>
- Özdemir, N. (2022). Materialism and compulsive buying: A moderated mediation model of impulsive buying and religiosity. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(4), 1603–1614. <https://doi.org/10.33206/mjss.1127198>
- Özer, G., & Yildirim Kutbay, A. (2018). Kişisel finansal faktörler kompulsif satın alma ve finansal iyi olma hali arasındaki ilişkiler. *KAÜİİBFD*, 9(17), 73–99. <https://doi.org/10.9775/kauibfd.2018.004>
- Roberts, J. A. (1998). Compulsive buying among college students: An investigation of its antecedents, consequences, and implications for public policy. *Journal of Consumer Affairs*, 32(2), 295–319. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.1998.tb00411.x>
- Roberts, J. A., Manolis, C., & Pullig, C. (2014). Contingent self-esteem, self-presentational concerns, and compulsive buying. *Psychology and Marketing*, 31(2), 147–160. <https://doi.org/10.1002/mar.20683>
- Rook, D. W. (1987). The buying impulse. *Journal of Consumer Research*, 14(2), 189. <https://doi.org/10.1086/209105>
- Rook, D. W., & Fisher, R. J. (1995). Normative influences on impulsive buying behavior. *Journal of Consumer Research*, 22(3), 305. <https://doi.org/10.1086/209452>
- Salganik, M. J., & Heckathorn, D. D. (2004). 5. Sampling and estimation in hidden populations using respondent-driven sampling. *Sociological Methodology*, 34(1), 193–240. <https://doi.org/10.1111/j.0081-1750.2004.00152.x>
- Shehzadi, K., Ahmad-ur-Rehman, M., Mehmood Cheema, A., & Ahkam, A. (2016). Impact of personality traits on compulsive buying behavior: Mediating role of impulsive buying.

Journal of Service Science and Management, 09(05), 416–432.
<https://doi.org/10.4236/jssm.2016.95046>

- Silvera, D. H., Lavack, A. M., & Kropp, F. (2008). Impulse buying: The role of affect, social influence, and subjective wellbeing. *Journal of Consumer Marketing*, 25(1), 23–33.
<https://doi.org/10.1108/07363760810845381>
- Karahan, M. O., & Söylemez, C. (2019). Tüketicilerin kompulsif satın alma davranışını etkileyen faktörler: Bir uygulama. *Journal of Business Research - Turk*, 11(3), 1961–1975.
<https://doi.org/10.20491/isarder.2019.717>
- Tabak, M. Y., & Kahraman, S. (2022). Genç yetişkinlerde sosyal görünüş kaygının kompulsif çevrimiçi satın alma üzerindeki yordayıcı etkisi. *Bağımlılık Dergisi*, 23(1), 22–29.
<https://doi.org/10.51982/bagimli.953281>
- Temel, E., & Armağan, E. (2022). Online alışverişte tüketiciler neden anlık satın alma dürtüsü gösterir? Sanal mağaza uyaranları ve akış deneyiminin rolleri. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi*, 11(2), 122-140.
- Tokgöz, E. (2019). Hedonik ve faydacı tüketimin dürtüsel ve kompulsif satın alma üzerinde etkisi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35, 93-108. <https://doi.org/10.30794/pausbed.402715>
- Verplanken, B., Herabadi, A. G., Perry, J. A., & Silvera, D. H. (2005). Consumer style and health: The role of impulsive buying in unhealthy eating. *Psychology and Health*, 20(4), 429–441.
<https://doi.org/10.1080/08870440412331337084>
- Verplanken, B., & Sato, A. (2011). The psychology of impulse buying: An integrative self-regulation approach. *Journal of Consumer Policy*, 34(2), 197–210. <https://doi.org/10.1007/s10603-011-9158-5>
- Wicklund, R. A., & Gollwitzer, P. M. (1981). Symbolic self-completion, attempted influence, and self-deprecation. *Basic and Applied Social Psychology*, 2(2), 89–114.
https://doi.org/10.1207/s15324834basps0202_2
- Yüce, A., & Güner, K. (2014). Özgüvenin anlık satınalma davranışı üzerindeki rolünü belirlemeye yönelik bir uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(2), 199–217.
<https://doi.org/10.16951/iibd.58864>